

А. С. Ибраева, С. Б. Гончаров

ХУҚУҚ АСОСЛАРИ

Умумтаълим мактабларининг
9-синфи учун дарслик

*Қозогистон Республикаси Таълим
ва фан министрлиги тасдиқлаган*

9

Алмати «Мектеп» 2019

УДК 373.167.1

ББК 67.0я72

И15

Ибраева А. С., Гончаров С.Б.

И15 Ҳуқуқ асослари. Умумтаълим мактабларининг 9-синфи учун дарслик. — Алмати: Мектеп, 2019. — 160 б., расм.

ISBN 978—601—07—1327—7

**и 4306020700—120
404(05)—19 104(1)—19**

**УДК 373.167.1
ББК 67.0я72**

ISBN 978—601—07—1327—7

© Ибраева А. С, Гончаров С. Б., 2019
© Таржимон Азимий Р.
© «Мектеп» нашриёти,
бадиий безак берилиши, 2019
Барча ҳуқуқлари муҳофазаланган
Нашрнинг мулк ҳуқуқлари
«Мектеп» нашриётига тегишли

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

I боб.
ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ

II боб.
КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ

III боб.
ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ

IV боб.
МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ

V боб.
ОИЛАВИЙ ҲУҚУҚ

VI боб.
МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ

VII боб.
ЖИНОИЙ ҲУҚУҚ

КИРИШ СҮЗИ

Қадрли ўқыучилар!

Йил үтган сайин давр талаблари янгиланиб, одамлар үртасидаги муносабатлар үзгариб боради, улар мураккаб ва хилма-хил бўлади.

Бироз йиллар үтгач, сизлар Қозоғистоннинг тўла фаолият юритишга қодир фуқароси бўласизлар. Бу сизлар Қозоғистон Республикаси Конституциясида кўрсатилган барча ҳуқуқларга эга бўлиб, барча мажбуриятларни бажарасизлар деганин англатади. Ушбу мақсад билан сизлар мазкур “Ҳуқуқ асослари” фанини ўқиб-урганишга киришинг.

Ушбу фаннинг мақсади — ўта муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган қоидалар мажмуи сифатида ҳуқуқ ҳақидаги тизимли таълимни шакллантириш. Шу билан бирга жамиятни бошқарувчи сиёсий ҳокимиёт, сиёсий институт сифатидаги давлат тўғрисидаги таълимни шакллантириш.

Ҳар бир инсон ўз мамлакатининг қонунларини билиши, уларни қадрлаши ва бажаришга мажбур әканини билиши жоиз. Бу Қозоғистон ҳудудида истиқомат қиладиган барча кишиларга дахлдор. Ўзини кўрсатиш учун ва ижобий натижаларга эришиш учун, энг аввало, қонунга бўйсунувчи фуқаро бўлиш керак.

Мазкур дарслик янгиланган таълим дастурига мувофиқ тайёрланган. Дарсликдаги барча материални ўзлаштиргандан сўнг ҳуқуқий маданиятингиз, турли ҳолатларда қарор қабул қилиш лаёқати, кўникум ва малакангиз шаклланади. Олган билимингиз сизларга келажакда ишга жойлашиш, шартномалар тузиш, ўз бизнесингизни очиш, оила қуриш ва бошқа кўп ҳолларда зарур бўлади. Дарслик Қозоғистон Республикасининг ҳуқуқ тизими тўғрисида ихчам, зарур ахборот беради. Дарсликда ҳаётдан олинган турли мисоллар, тарихий фактлар, мушоҳадага чорлайдиган топшириқлар берилади. Ҳаётий тажрибага доир турли қизиқарли ва турфа хил топшириқлар берилади. Ушбу материални яхши ўзлаштиришга, ижодий ва танқидий фикрлашга ўргатади, тажриба кўникумларини ва таҳлил қилиш қобилиятини ривожлантиради.

Мазкур дарсликни ўзлаштиргандан сўнг сизлар ўз тамоилларингиздан оғишмай, ҳуқуқларингизни муҳофаза қилишни, мажбуриятларни адо этишни, жамият қонунларини бузмай яшашни ўрганасизлар. Сизларга билим олишда муваффақият тилаймиз!

Хурмат билан дарслик муаллифлари!

I боб. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ

1-§. ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ

Барча кишилар бир-бири билан турли-муносабатда бўлади. Одамлар ўртасидаги муносабатларнинг қандай тартибга солиниши ҳақида ўйланиб кўрайлик, қандай қоидалар бор? Улар қандай таъминланади? Такиқланган ёки рухсат берилган, тўғри ёки нотўғри масалалар чегараси қаерда? Ўзини тўғри бошқариш қоидалари борми? Энг аввало, ижтимоий муносабатларнинг хилма хил эканлигини айтиб ўтайлик. Инсон жамиятдан ташқарида яшай олмайди. Фақат жамиятда, бошқа одамлар билан ўзаро мулокотда бўлсагина инсон тўлақонли ҳаёт кечириб, қувониб, севиб, дўстлашиб, ишлаб, ўз имкониятларини амалга оширади. Ўзини тўғри тутишнинг турли қоидалари бор. Бу қоидалар бизга ўз фаолиятимизда ишончли бўлишга, ўзимизни хавфсиз ҳис этишга имкон беради.

Бугун дарсда:

- Ҳуқуқ тушунчаси ва унинг ролини ижтимоий меъёрлар тизимида кўриб чиқамиз.

Асосий тушунчалар

- Асосий тушунчалар
- Ҳуқуқ, ҳуқуқ меъёrlари,
- ижтимоий меъёр,
- ахлоқ.

Қозогистон Республикасининг Конституцияси

Масалан, йўл ҳаракати қоидалари жамиятнинг барча аъзоларига — ҳайдовчиларга, йўл ҳаракати ходимларига, пиёдаларга мажбурийдир. Йўл ҳаракати қоидалари бузилган ҳолда, турли ҳодисалар юз бериши мумкин. Қоидабузарликнинг оқибати мудҳиш бўлиши мумкин.

Ҳар бир инсоннинг қизиқишлири ва эҳтиёжлари бор. Ўша қизиқишлири ва эҳтиёжлари уйғунлиги учун умумий қоидалар керак. Бу қоидалар *ижтимоий меъёрлар* деб аталади. Улар жамиятда барқарорлик, интизом, бир маромдаликтининг сақланиши учун керак. Ижтимоий меъёрлар кишиларнинг муносабати туфайли жамиятда пайдо бўлиб, уларнинг ёрдами билан жамият ўзининг тӯғри, ижобий дунёқарашини шакллантиради.

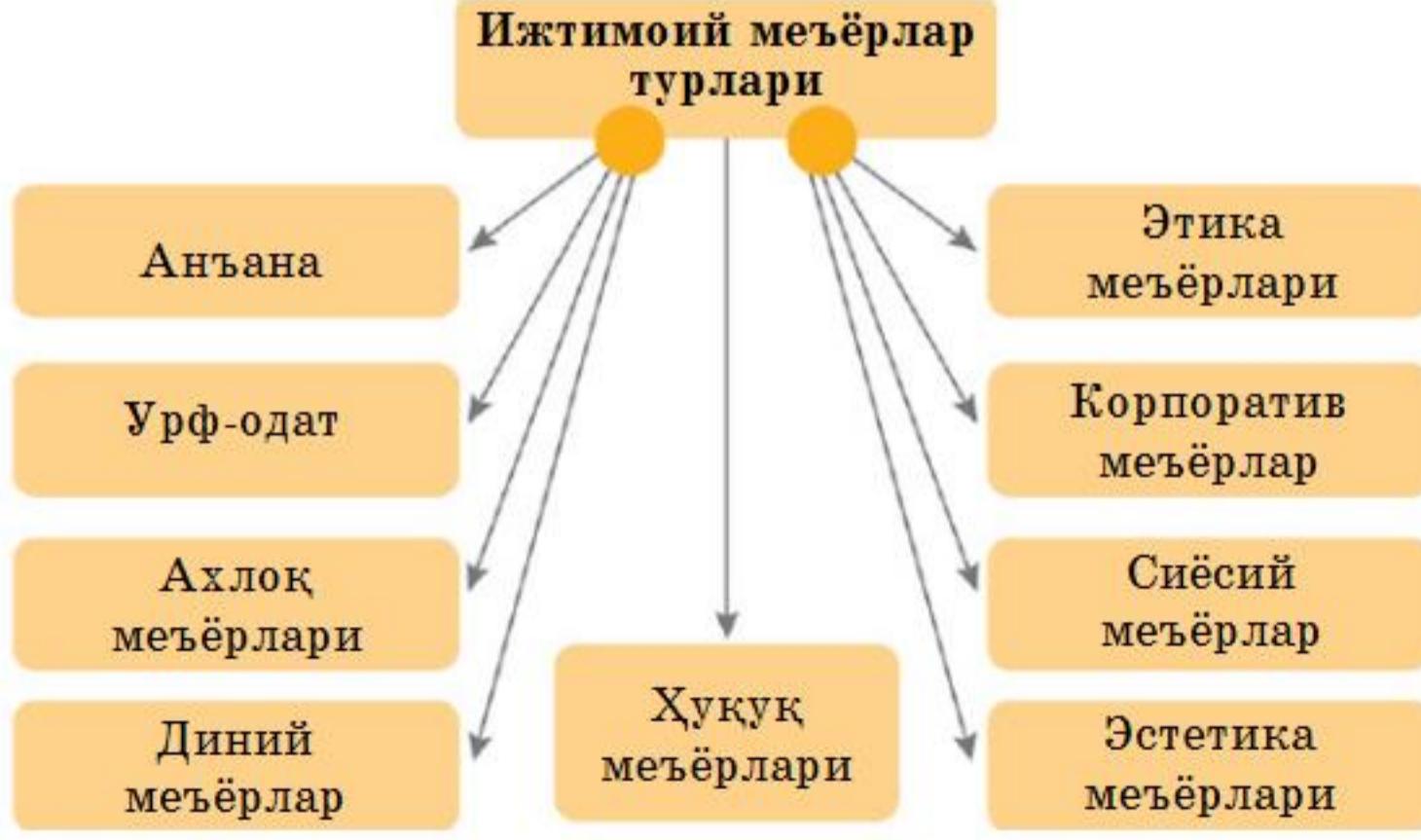
Ёдда сақланг!

Меъёрлар — ўзини тутишнинг умуммажбурий қоидаси. Ижтимоий қоидалар жамиятда юз беради, жамият уни асосий, зураг қоидалар деб қабул қиласди, таъминлайди ва унга барча риоя этади.

Жамият учун ижтимоий меъёрларнинг моҳияти бирдек эмас. Ҳаёт, соғлик, эркинлик, мулк ва хавфсизлик сингари бош қадриятларни муҳофаза қиласди. Ижтимоий меъёрлар жамият учун ниҳоятда муҳим ҳисобланади. Улар жамиятдаги барқарорлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаши керак.

Ижтимоий меъёрлар вақт ўтган сари ўзгаради. Қадимда анъаналар, урф-одатлар бош меъёрлар бўлиб ҳисобланган. Бугунги кунда ахлоқий, ҳуқуқий, одоб меъёрлари муҳим ҳисобланади. Ижтимоий меъёрлар ўз даврига мувофиқ бўлади (1-чизма).

1-чизма

Ҳуқуқ — қонун билан тасдиқланган интизом қоидалари.

Ёдда сақланғ!

Хуқуқшунослар хуқуқни мұхим ижтимоий алоқаларні тартибасоладиганумум мажбурий меъёрлар тизими деб аниклашади. Ушбу меъёрлар әркинлик, адолат, тенглик, әзгулик сингари ғояларга асосланған.

Хуқуқ үта мұхим ижтимоий муносабатларни тартибга солиб туришини таъкидлашимиз керак. Хуқуқ давлат томонидан мухофаза қилинади. Хуқуқ ҳар бир инсонга түғри фаолият йўлларини танлашга имкон беради. Хуқуқ барча учун мажбурий бўлиб, у одамларда хавфсизлик ҳиссини кучайтиради. Шу боис ҳам ҳуқуқ қадрият сифатида белгиланади. Шу билан бирга ҳуқуқ умуминсоний ғоялар ва қадриятлардан, жамиятнинг инсонпарварлик ва ахлоқ тамойилларидан юзага келиб, давлатнинг кучига ва ҳар бир инсоннинг тафаккурига мувофиқ шаклланади.

Хуқуқ давлат органларининг тузилмасини, унинг шаклланиш йўллари, инсон ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилайди. Хуқуқ меъёрлари таълим олиш, соғликни сақлаш, оила қуриш, уни мустаҳкамлаш учун шароит яратиб беради. Хуқуқ одамларга қуйидаги тарзда: әркинлик ва ҳуқуқларни тақдим этиш, рағбатлантириш, мажбуриятларни белгилаш, жазолаш, мажбурлаш йўли билан таъсир кўрсатади. Ҳокимият институтларининг ilk шакллари ва биринчи ахлоқнинг умуммажбурий меъёрлари одатга кўра жамият тараққиётининг ilk даврларида шаклланди. Ўша даврда давлат бўлмаган, оқсоқоллар ҳокимияти устуворлик қилган. Ижтимоий муносабатлар анъаналар, тадбирлар, турли чеклов-лар ва тақиқлар билан тартибга солинган. Ҳуқуқ умуммажбурий меъёрлар тизими сингари кейинроқ, мамлакат билан бирга пайдо бўлди.

Ҳуқуқ моҳияти — замонавий жамиятдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солиш, барқарорликка эришиш ва жамият уюшқоқлигига эришиш, демократияни, инсон ва фуқаро ҳуқуқ ҳамда әркинликларини амалга оширишидадир. Мушоҳада қилсак, кишилиқ жамиятида ҳуқуқнинг мұхимлиги ва қиймати равшан бўлади. Ахир ҳуқуқ бизга ниманинг ёмон, ниманинг яхши эканлигини кўрсатибгина қўймай балки, ўзаро муносабатда ва кундалиқдаги ҳаётда ҳам ёрдам беради. Масалан, ҳар биримиз ҳар куни харид қиласиз, жамоат транспорти ёки таксидан фойдаланамиз, театр ва кинога борамиз, ишлаймиз, сайловларда иштирок этамиз ва ҳоказо. Бу фаолиятларнинг барчаси ҳуқуқ ва унинг меъёрлари билан тартибга солинади.

Ҳуқуқнинг белгилари:

- **Меъёрийлик.** Бу дегани ҳуқуқ ахлоқ қоидалари меъёрларидан иборат деганидир. Ушбу меъёрлар инсон ва фуқаро әркинликлари чегарасини аниклаб беради.

- **Тизимлилік.** Бу дегани ҳуқуқ ўзаро боғланган ва аник бир тизимда жойлаш меъёрлардан иборатлигини англатади. Ушбу меъёрлар институтлар ҳамда турли тармоқларда күринади.
- **Умуммажбурийлик.** Ҳуқуқ меъёрлари жинсига, наслига, миллатига, ижтимоий мақоми, турмуш даражаси, дини, сиёсий күз қарашларига қарамасдан барчага бирдек мажбурий саналади.
- **Шаклий аниқлилік.** Ҳуқуқ қонунлар ва бошқа меъёрий ҳуқуқий қоидалар күринишида расмий қиёфага киради.
- **Давлат томонидан тәмминланиши.** Ҳуқуқий меъёрлар бузилған ҳолда давлат мажбурий турда жазо қўллай олади.
- **Хуқуқнинг ихтиёрий хусусияти.** Ҳуқуқ меъёрларида давлатнинг эрки аниқланади.
- **Хуқуқ муносабатларининг ижтимоий тартибга солиниши.**
- **Динамизм.** Ҳуқуқ жамият билан бирга тараққий этади.

Ҳуқуқнинг вазифаларини кўриб чиқайлик. “Ҳуқуқнинг функцияси” тушунчасини ҳуқуқий таъсир кўрсатишнинг асосий йўналишлари деб англаш мумкин. Ҳуқуқнинг функциялари ижтимоий муносабатларни тартибга солиш жарёнидаги ҳуқуқнинг ролини кўрсатади.

Ҳуқуқнинг тартибга келтирувчи ва ҳимояловчи икки муҳим функцияси бор (2-чизма).

Шу билан бирга ҳуқуқнинг қўшимча тарбиявий ва мафкуравий функциясини ҳам айтиб ўтиш мумкин (3-чизма).

2-чизма

Ҳуқуқнинг асосий функциялари

Тартибга солиш функцияси ижобий ахлоқ қоидаларини ўрнатишга йўналтирилган.

Ҳимояловчи – инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоялашга йўналтирилган.

3-чизма

Ҳуқуқнинг қўшимча функциялари

тарбиявий функцияси – ҳуқуқнинг инсон тафаккурига таъсир кўрсатиши ва унда ҳуқуқий қоидаларни бажаришда тўғри вазиятларни шакллантириш.

Ҳуқуқнинг мафкуравий функцияси – жамиятда ҳар бир инсонга зарур аник бир ғояларни, назарияларни шакллантиради.

Ҳуқуқий меъёрлар ахлоқий меъёрлар билан чамбарчас боғлиқ. Ахлоқ (инсонийлик) — эзгулик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик,

ҳалол ва ҳаром ҳақидаги инсон дунёқарашига асосланган, кишининг фаолиятини тартибга соладиган меъёрлар ва тамойиллар тизими. Ахлоқ —ижтимоий муносабатларнинг энг ишончли ва кучли. У болаликдан шаклланади. Айнан шундай инсонийлик меъёрлари турли ҳолатларда инсон үзини қандай тутиши кераклигини айтиб турди. Инсонийлик фазилати инсонга ҳаётдаги барча вазиятларда зарур. Агар инсонийлик меъёрлари бузилса, ҳуқуқий меъёрлар ҳам бузилади. Ҳуқуқ ахлоққа асосланади. Ҳуқуқ инсонийликка қарши бўлиши мумкин эмас, инсонийликнинг эса ҳуқуққа қарши адолатсиз бўлиши мумкин эмас.

Ахлоқ тўғри ва нотўғри, меҳр ва ёвузлик мезонларини шакллантиради. Ахлоқ “яхши”, “ёмон”, “шафқат”, “эзгулик”, “ёвузлик”, “гўзаллик”, “инсонпарварлик”, “ҳалоллик”, “олижаноблик” ва ҳоказо сингари тушунчаларни тушунтиради. Ахлоқ инсонни тарбиялайди, инсон тафаккурига таъсир этади, салбий ҳаракатларнинг олдини олишга йўналтирилади. Ахлоқ тўғрисидаги фан этика деб аталади. Этика ахлоқнинг юзага келиши, моҳияти ва унинг меъёрларини қўллаш механизмини ўрганади, ушбу меъёрларни тушунтиради, инсоннинг ахлоқ нуктаи назаридан ҳаракатлари баҳосининг мезонларини аниқлайди. Ахлоқни одамларнинг ўzlари ўёки бу ҳаракатларни маъқуллаш ва қоралаш йўли билан яратишади.

Мисол. Замонавий ғарб оиласида болалар вояга етгач, уйидан кетишади ва мустақил ҳаёт кечиришади. Қозогистонда, бунинг акси, оила анъанавий уч авлод вакилларидан иборат бўлиб, ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Бу ерда оила бир уйда яшаганда ҳам, бува ва бувиси, болалари ва невараларидан олисда яшаган ҳолда ҳам мазкур алоқа мавжуд. Бу ерда биз турли ахлоқий тамойилларни кузатамиз.

Ахлоқнинг икки томони бор: хусусий ва жамоавий. Бир томондан ҳар бир инсон ўз эҳтиёжини қондиришга интилади. Иккинчи томондан инсон жамиятнинг, гуруҳнинг, оиланинг эҳтиёжлари ва манфаатларини эътиборга олиши керак. Шахсий ва ижтимоий ахлоқни қай тарзда бирга юритиш мумкин? Фақат “ўзимнигина ўйлайман” деган тамойил билан яшаш мумкинми? Ёки “бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун” деган жамоавий тамойил асосида иш юритиш жоизми?

Ҳар бир инсон бу саволларга ўз эркича жавоб бериб, ҳаётининг тамойилларини аниқлаб олади. Бинобарин, ҳар бир инсон жамиятда, жамоада яшаётганини англаб, ўзининг қобилияти ваманфаатларини одамлар орасидагина амалга ошира олишини ёддан чиқармаслиги керак. Шу боис ҳам ахлоқий меъёрлар хар бир инсоннинг ва жамиятнинг бахтли умр суриши учун керак. Бугунги кунда давлат ва жа-

мият ёшларнинг инсонийлик тарбиясига катта эътибор қаратяпти. Бу әлимизнинг келажаги учун мұхим.

Шу боис ижтимоий меъёрлар тизимида ҳуқуқий меъёрлар мұхим үрин әгаллайды. Уларни давлат тасдиқлайды ва кафолат беради. Ушбу меъёрлар барча учун бирдек мажбурий қонунлар ва меъерий-хуқуқий ҳужжатлар күринишида акс этади.

Глоссарий

Хуқуқ — давлатурнатган ва унинг кучи билан ҳимояланадиганбарчага бирдек ижтимоий муносабатларнитартибгакелтирадиганинтизом меъёрларининг мажмуди.

Хуқуқ меъёрлари — қонунда тасдиқланған ахлоқ қоидалари.

Ахлоқ — әзгулик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик, ҳалоплик ва орсизлик түғрисидаги инсон дүнөқараши ва тасаввуритаасосланған, инсоннинг фаолиятини созлаб турадиган қоидалар ва тамойиллартизими.

Диний меъёрлар — дин ҳақидаги ҳужжатларда қайд этилғана ахлоқ қоидалари.

Хуқуқ функциялари — хуқуқ таъсирининг асосий йұналиши, ижтимоий муносабатларнитартибга келтириш жараёнида хуқуқнинг ролини күрсатади.

Этика — ахлоқ түғрисидаги фан.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

- Хуқуқ тушунчасини очиб беринг. Хуқуқ бошқа ижтимоий меъёрлардан қандай фарқ қиласы? Хуқуқнинг ижтимоий меъёрдаги роли қандай?
- Сизларучун қандай меъёрлар энг мұхим. Жавобларнаның исботлаб беринг.
- Хуқуқ учун ахлоқ нима учун мұхим деб үйлайсиз? Хуқуқ одамийликка қарши бўлиши мумкинми?

1-даражали топшириқ. 1-жадвални түлдиринг

1-жадвал

Жадвални түлдиринг

№	Номланиши	Мисол	Нима учун ушбу меъёрлар жамият учун мұхимлигини изоҳлаб беринг
1	Одатлар		
2	Анъаналар, расм-руsumлар,		
3	Ахлоқий меъёрлар		
4	Хуқуқий меъёрлар		
5	Диний меъёрлар		
6	Одоб меъёрлари		
7	Сиёсий меъёрлар		
8	Корпоратив меъёрлар		

2-даражали топшириқ. 2-жадвални түлдириңг

2-жадвал

Жадвални түлдириңг

№	Функция номи	Мазмуні ва мағыяты
1	Тартибга келтирүвчи	
2	Химояловчиөө	
3	Тарбиявий	
4	Мафкуравий	

2-даражали топшириқ.

Келтирилған мисолларни мұхокама қилинг. Буерда ҳуқуқнинг қандай хизмати бор?

1) дүкенда истеъмолчи чек күрсатып, товарни алмаштиришни сұрайды. Сотувчи товарни алмаштириб беради.

2) С. исмли фуқаро автобусга ўтирип, бироз жойға борып қолғандан сұнг пули йүқолганини пайқайды. У полицияға мурожаат қилади.

3) полиция ходими мактабда йўл харакати қоидалари түғрисида маъруза ўқиди.

4) ўқувчилар дарсда Қозоғистон Республикаси Конституциясида тасдиқланған қоидаларни мұхокама қиладилар.

Мураккаблиги 2-даражали топшириқ.

Абайнинг “Илм топмай мақтанма” шеърини мұхокама қилинг. Буюк мутафаккир Абай Құнанбоев инсоннинг қандай камчиликларини танқид қилған? Абай инсоннинг қандай фазилатларигатан берган. (Шеър мазмуни)

Инсон бўлмоқчи бўлсанг, беш нарсага интил ва беш нарсадан қочгил. Шундай умр сурсанг, ҳамма нарса амалга ошади. Фийбат, ёлғончилик, мақтанчоқлик, ялқовлик, бекорга мол сарфлаш— беш душманинг.

Фикр, меҳнат, интилиш, қаноат, меҳр — мазкур беш ишда мўъжиза бор.

3-даражали топшририқ. Мұхокама юритинг. Қуйидаги масалаларни мұхокама қилинг.

1) Жамиятда қоидалар сиз яшаш мүмкінми? Агар инсон ёлғиз яшаса, унинг тақдирі қандай кечади? Робинзон Крузонинг бошидан ўтган кунларни ёдингизга тушириңг. У қандай қилиб йигирма йилдан зиёд ёлғиз ўзи кимсасиз оролда яшаб, инсонийлик фазилатларини сақлаб қолди.

2) Р.Киплингнинг Маугли ҳақидаги эртагини эсланг. Нега биз Маугли тарихини эртак деб ҳисоблаймиз? Инсоннинг шахсбўлиб шаклланишига қандай сабабларва шароитлар таъсир күрсатиши түғрисида фикрларингизни билдириңг.

Қизиқ фактлар. Инсоният тарихида кичик болаларнинг одамлар билан мулоқот қилмай, табиий мұхитда яшагани ҳақидаги икки юзга яқын ҳолат бўлган. Шундай болаларни жамиятга қайтаришга ҳаракат қилинганды, иш натижасиз бўлган. Сабабинимада деб ўйлайсиз.

Рефлексия. Мазкур мавзууни қандай ўзлаштирганингизни 1 да 10 гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади.

2-§. ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ

Бугундарсда:

- «Хуқуқий давлат» устуворлиги ва белгиларини ўқиб ўрганамиз;
- хуқуқий давлатнинг мухимлиги ва моҳиятини аниқлаймиз.

Асосий тушунчалар

- хуқуқий давлат
- хуқуқий ҳимояланиш
- билимли бўлиш

Ёддасақланг!

Хуқуқий давлат — жамият ва шахснинг хуқуқий ҳимояланишини ўзининг бош мақсади деб белгилайдиган давлат.

Янги даврдаги демократик давлат ҳуқуқий бўлишга интилади. Ҳуқуқий давлат ташкил этиш — жаҳоннинг ривожланган мамлакатларининг кўпчилиги учун, шу жумладан, Қозоғистон Республикаси учун ҳам стратегик вазифа.

Ҳуқуқий давлат — ҳозирги замон фаронлиги тараққиётининг юқори босқичи ва мухим ютуқларидан биридир. Ҳуқуқий давлат — мансабдор шахсларнинг ҳокимияти, давлат хизматчиларининг ваколатларини ҳуқуқий меъёрлари, қонун талаблари билан чеклайди, улардан тескари фойдаланишга йўл бермайди, қонунбузарликларга қарши туради.

Бунда энг олий қадрият инсон, унинг хаёти, эркинлиги ва хуқуқларидир.

Нур-Султан шаҳри, Байтерек монументи майдони.

Эътиборберинг!

“Қонун ҳамма учун бирдай бўлиши лозим”.

Монтеки

Хуқуқий давлат ғояси илк бор АҚШ Конституциясида (1787 или) ва Францияда (1789 или) “Инсон ва фуқаро ҳуқуқи” Декларациясида қонуний тарзда тасдиқланди. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасида: “Қозоғистон Республикаси ўзини демократик, дунёвий, ҳуқуқий ва ижтимоий давлат сифатида маълум қилади, унинг энг олий қадрияти инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва эркинликлари” деб ёзилган. Ушбу модда барча фуқароларга, ҳокимият вакилларига, давлат органларига алоҳида масъулият юклайди. Яъни Қозоғистондаги барча фуқаролар ва ташкилотлар қонун талабларига риоя этишлари керак, ҳуқуқ меъёрларини бузмасликлари керак ва ҳар бир одамнинг ҳуқуқи ва эркинлигига раҳна солмаслиги керак.

Давлат ҳуқуқий давлатми ёки йўқми, уни аниқлайдиган тамойиллар мавжуд 4-чизма.

Хуқуқий давлат тамойилларини аниқроқ кўриб чиқайлик.

Инсон ҳуқуқи ва эркинлигининг устуворлиги тамойили ҳуқуқий давлатда инсон ҳаёти ва эркинлиги, ҳуқуқи олий қадрият эканлигини англатади. Давлат органлари инсон ҳаётини муҳофаза қилишлари керак. Инсон ҳуқуқи бузилган ҳолда ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларига шикоят қилиш керак. Бу прокуратура, ички ишлар органлари, уюшган жиноятчиликка қарши органлар.

4-чизма

Ҳуқуқий давлат тамойиллари

Инсон ҳуқуқи ва эркинлигининг устуворлиги тамойили, давлат ва шахснинг ўзаро масъулият тамойили

Ҳокимиятни тақсимлаш тамойилининг қонунчилик, ижро ва суд деб тақсимланиши

Қонуннинг устуворлиги тамойили, судлар мустақиллиги тамойили, суд ва қонун олдида барчанинг тенглиги тамойили

Ҳокимиятни тақсимлаш тамойили. Бу тамойил қонунийликни таъминлаб, ҳокимиятни суистеъмол қилишга йўл бермаслик учун зарур. Ҳокимият уч тармоққа бўлинади: қонун чиқарувчи ҳокимият,

ижро ҳокимияти ва суд ҳокимияти. Қонунларни қабул қиладиган Парламент қонун чиқарувчи ҳокимият бўлиб ҳисобланади, уни аҳоли сайлайди.

Ижро ҳокимиятини ҳукумат, вазирликлар, ҳокимликлар амалга оширади. Суд ҳокимиятини суд раислиги амалга оширади, адолат бузилган ҳолда қайта шакллантиради, жазо белгилайди. Ҳокимиятнинг ҳар бир тармоғи қонун доирасида ўз ҳолича фаолият юритади, бир-бирининг ишига аралашмайди. Ҳокимиятни тақсимлаш тизимида Қозоғистон Республикаси Президентининг роли муҳим. Президент ҳокимият тармоқларининг устидан назорат қилади, у ҳакам, сиёсий етакчи сифатида ҳокимиятнинг барча тармоғининг ўзаро келишиб фаолият юритишини амалга оширади.

Қонун устуворлиги тамойили барча фуқароларнинг, мансабдор шахслар, давлат органлари, ижтимоий институтлар ҳамда ташкилотларнинг қонун талабларини teng даражада бажариш зарурлигини англатади. Конституция деганимиз — олий қонун. Дуч келган қонун ишларини Конституция меъёрлари асосида ечиш керак.

Суд ҳамда қонун олдида барча баробарлиги тамойили. Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқини амалга ошира олади ва ҳар бир инсон ўз ҳуқуқини ҳимоялаш учун судга мурожаат қила олади.

Давлат ва шахснинг ўзаро масъулият тамойили ҳам шахснинг, ҳам давлатнинг қонун талабларини бажариш заруратини англатади. Уни бузганлари учун жавобгарликка тортилади. Давлат органлари ҳуқуқ меъёрларини бузмасликлари керак. Одамлар ҳам қонун талабларига риоя этишлари керак.

Судларнинг мустақиллиги тамойили судларнинг одил судловни амалга оширувчи асосий органлар эканлигини англатади. Суд факат Конституция ва Қонунларга бўйсунади. Суд ишига аралashiш қонун доирасида жазоланади. Қозоғистон Республикасида судлар барқарор шаклланади. Ҳуқуқий давлатнинг муҳимлиги ва моҳияти нимада эканлигини аниқлайлик. Ҳуқуқий давлатда биринчи ўринда инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқи ва эркинликлари туриши керак. Давлатнинг барча оммавий-сиёсий фаолияти қатъий тарзда қонунга ва ҳуқуқقا мувофиқ амалга оширилиши керак. Барча одамлар ўз ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоялаш учун давлат органларига бирдек мурожаат қила олади. Шунга кўра давлат органлари инсон ва фуқаронинг ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоялашга мажбур. Ҳуқуқий давлатда кучли ҳокимият ва кучли, билимли жамият бўлиши керак. Шубоис ҳам Қозоғистонда ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялашга катта аҳамият берилади.

Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти тўғрисида олим, файласуф, шарқ донишманди ал-Форобий ўз асарида айтиб кетган.

Абу Наср Ал-Форобий — ўрта асрларда шарқ фалсафасининг пойдеворини барпо этган олим ва файласуф “Фозил шаҳар аҳлиниң дунёқараши” номли асарининг фозил шаҳар (давлат)ни таърифлайди. Бу — янги турдаги давлатнинг модели, унинг аҳолиси ҳақиқий баҳтга эришиши керак. Бу ерда ҳокимият — қўл остидагиларга ғамхўр, билимдон ҳоким, у сиёсий интизом ва ақлий ривожланишнинг юқори талабларига мувофиқ ибратли, инсон бўлиши керак. Ҳоким ўзида 12 та фазилатни жамлаши керак. Бу — жисмоний куч, табиий кўрк, ажойиб хотира, илғор фикрлаш, зийраклик фикрини аниқ баён қилиш, билим ва илмга муҳаббат, нафсни жиловлаш. Ҳоким адолатли, номусли, адолатсизликдан нафратланадиган, одамларни адолатга етаклайдиган, адолатсизлик қурбонларини харажатини қоплашни лозим кўрадиган қатъий, мард, ҳақиқатгўй, ёлғондан нафратланадиган бўлиши керак”.

Ал-Форобий ҳокимнинг етук тимсолини яратиб, барча яхшиликни тақсимлаш тамойилини тавсия этади. Давлатнинг барча аҳолиси бой, бақувват ва ўзларига дахлдор барча эзгуликдан талабгор бўлиши керак. Ҳоким шаҳарнинг ҳар бир фуқаросини ўз меҳнатига қараб мазкур манфаатда улуши бор деб ҳисоблайди. У адолат тамойилини қонуний ҳолат деб билади. Агар шаҳар аҳолиси кўрсатган хизматидан оз ёки кўп оладиган бўлса, у адолатсизлик бўлади, деб ҳисоблайди. Шу боис давлат баракани тўғри тақсимланишини назорат қилиши керак. Шунинг учун фозил давлатда қашшоқлар ва тиланчилар бўлмайди. Бироқ bemорлар ва ногиронларнинг бўлиши мумкин. Уларни парваришлашга давлат жамғармасидан маблағ ажратилади. Уларнинг имкониятига қараб фойдали ишга жалб этиш керак. Давлат ўз аҳолисини эҳтимоли бор хавф-хатарлардан (ўғирликдан, босқинчиликдан) ҳимоялаши керак.

Ал-Форобий агар инсон доим ўз устида ишласа, илмини ривожлантиrsa, идрокни етакчи билса, у ҳолда идеал жамият барпо этишга ишонган. Идеал шаҳарни уламолар бошқариши керак. Ҳар соҳада энг илғор одамлар — истеъододли ва иқтидорлилар раҳбарликка эга бўлади. Танланган гуруҳ фикрлаш орқали илмга эриша олади, шу боис ҳам давлат аҳолиси ахлоқли ва билимли бўлиши керак.

Абу Наср
ал-Форобий

Айнан шу боис ҳуқуқий давлат барпо этиш йўлида кўплаб тўсиқлар мавжуд. Бу масалалар иқтисодиётнинг, маданият, ижтимоий муносабатларнинг ривожланишига, ёшлар тарбиясига боғлиқ. Шундай масалаларни ҳал этиш учун Қозогистон Республикасида турли давлат дастурлари кўзланган. Масалан, 2017 йили “Маънавий янгиланиш” дастури қабул қилинди. Бу дастурга кўра Қозогистонни кучли ва масъул кишилардан иборат яхлит мамлакатга айлантириш учун жамият дунёқараши, тафаккури ўзгариши керак. Шу билан бирга ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши жамиятга, ҳар бир инсонга мансабдор шахсларга, давлат органлари ва ҳокимиятга боғлиқ.

Глоссарий

Хуқуқий давлат — барчаси тенг даражадақонунга бўйсунадигандавлат. Бунда биринчи ўринда инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқи ва эркинликлари туради.

Ҳокимиятни тақсимлаш — ҳокимиятни суистеъмол қилишга йўл бермайдиган тамойил.

Хуқуқий ҳимояланиши — барча одамлар ўз ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоялаш учун давлаторганларига тенг даражада мурожаат қилиш тамойили. Унга мувофиқ, давлаторганлари инсон ва фуқаронинг ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоялашга мажбур.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Ҳуқуқий давлатнинг моҳияти нимада ва бош мақсади нима?
2. Ҳуқуқий давлатнинг инсон ва жамият ҳаётидаги моҳиятини аниқланг.
3. Қозоғистон Республикаси ҳуқуқий давлатга айланиш йўлида эканлигини исботланг.

Мураккаблиги 3-даражали топшириқ. Жадвалнитўлдиринг.

3-жадвал

Ҳуқуқий давлат тамойиллари

№	Номи	Мақсади	Мазмуни	Моҳияти

Мураккаблиги 3-даражали топшириқ.

1. Қозоғистон Республикасининг Тўнғич Президенти Н. А. Назарбаевнинг 2017 йил 12 апрелда эълон қилинган “Келажакка қўлланма: ижтимоий тафаккурни янгилаш” мақоласини ўқиб чиқинг. Мазкур мақолада қандай бош масалакўрилганини муҳокама қилинг. (www.akorda.kz)

2. Синфиши. Абу Наср Ал-Форобий ижодини муҳокама қилинг. Саволларгажавоб беринг.
 - Ал-Форобийнинг қандай ғоялари бугунги кунда долзарб?
 - Қандай ғояларини амалга ошириб бўлмайди?
 - Нима учун Фозил шаҳарни (давлатни) биз идеалсанаймиз?

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1 дан 10гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

3-§. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ

Бугундарсда:

- «фуқаролик жамияти тушунчаси ва белгиларини ўқиб-ўрганамиз;
- фуқаролик жамият институтларининг муҳимлиги ва роли тўғрисида биламиз.

Ҳуқуқий давлат бўлиш учун аввало, кишилик жамияти бўлиши керак. Фуқаролик жамиятининг бош ғояси — субъектларнинг, фуқаролар, ташкилотлар, институтлар, бирлашмаларнинг мустақиллиги ва эркинлиги. Бу борада давлат фуқаролик жамиятининг фаолиятига аралашмаслиги керак. Конун бузилган ҳолдагина давлат органлари аралашиб, жазо белгилайди, айборларни жавобгарликка

тортади. “Фуқаролик жамияти” тушунчасыни Арасту, Цицерон, Г. Гроций, Т. Гообс, Д. Локк, Гегель, К. Маркс ва бошқалар сингари ўтган даврнинг улуғ намояндалари шакллантириди. Абай, Шакарим, А. Бўкейханов сингари қозоқ мутафаккирлари ҳам ўз асарларида фуқаролик жамияти ва хуқуқий давлат ғоялари тўғрисида айтишган.

Асосий тушунчалар

- фуқаролик жамият
- фуқаролик жамият институтлари
- оила

Фуқаролик жамиятнинг иқтисодий асосини фуқароларнинг ўз мулки хусусий давлат мулки ташкил этади. Ишлаб чиқариш воситаларига мулки бор фуқаролар давлатга, иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлади. Давлат кафолат берган тадбиркорлик, меҳнат ва истеъмолчи ҳаракатлари эркинлигининг, фуқаролик жамияти учун аҳамияти катта.

Ёддасақланг!

Фуқаролик жамияти — шахслар ва гуруҳларнинг эҳтиёжини қондирадиган инсонийлик, диний, миллий, ижтимоий-иқтисодий, оиласий муносабатлар ҳамда институтлар мажмуи.

Фуқаролик жамият. Қозогистон ҳалқи.

Фуқаролик жамиятининг сиёсий асосини ҳуқуқий давлат, демократия, ошкоралик, мустақил ОАВ ташкил этади.

Фуқаролик жамиятининг ижтимоий таркибини турли ижтимоий ҳамжамиятлар ташкил этади. Бунда хусусий ривожланган ва ўрта синф муҳим роль ўйнайди. Бу қатламдаги одамларнинг моддий аҳволи қиёсан юқори бўлади.

Фуқаролик жамиятида турли институтлар мавжуд. Уларни куйидагича асосий гуруҳларга бўлиш мумкин:

- *Мехнат институтлари* — шахс эҳтиёжларини қондириш учун зарур маблағ оладиган ташкилотлар;
- *Оила институтлари* — шахснинг авлодини давом эттиришга, маънавий ва жисмоний жиҳатдан ривожланишига ва бошқа эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган ташкилотлар;
- *Сиёсий институт* — шахснинг жамият ҳаётини бошқаришга бўлган мақсадларига эришишга йўналтирилган ташкилотлар;
- *Ижтимоий институт* — шахснинг турли эҳтиёжлари ва мақсадларига эришиш учун тузилган ташкилотлар.

Фуқаролик жамиятида ижтимоий фикрлар, жисмоний шахсларнинг фикрлари, турли ғоялар, дунёқараашлар эркин шаклланади. Одам ўзининг ахборотга бўлган ҳуқуқини амалга оширади. Бунда давлат ҳокимиюти демократик хусусиятга эга, одамларнинг муносиб яшаш даражаси ва бошқаларни таъминлайдиган давлатнинг кучли ижтимоий сиёсати амалга ошади. Фуқаролик жамияти институтида одамлар манфаати бўйича бирлашади, айнан шу жиҳатдан бу қадрли ва муҳим. Ушбу институтлардаги ҳар бир инсон ўз манфаатларини билдириб, ҳуқуқларини амалга ошира олади.

Касаба уюшмалари фуқароларнинг меҳнат ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун ташкил этилади. Масалан, XX аср охирида “Невада-Семей” жамоат ҳаракати дунёга келди, унинг асосий мақсади Қозоғистон минтақасидаги полигонларни ёптиришдан иборат эди. Қозоғистонда “Нур Отан”, “Ақ жол”, Коммунистик партия сингари турли сиёсий партиялар бор. Ушбу партияларнинг мақсади — давлат ҳокимиютига таъсир кўрсатиш, давлат ҳокимиюти учун қонун доирасида кураш олиб бориш, жамиятнинг мақсадларини ҳимоя қилиш. Оиланинг моҳияти ўта юқори. Бу фуқаролик жамиятидаги муҳим институт. Шу боис ҳам оила давлатнинг алоҳида ғамхўрлигига олинган. Давлат оиланинг мустақил бўлиши, ривожланишини мақсад қилган. Оила — яқинлардан ёки турмуш ўртоқларнинг (ота, она) ҳамда уларнинг болалиридан (туқсан ёки асраб олган) иборат

Қозғистоннинг фаол ёшлари

одамлар гурухи. Оила аъзолари бир-бири билан маънавий боғлиқ, уларнинг ўзаро ахлоқий жавобгарлиги бор. Шунинг учун фуқаролик жамияти ҳуқуқий давлат билан тифиз алоқада.

Фуқаролик жамиятида одамлар эркин, дахлсиз, уларнинг иш фаолиятлари мустақил Бунда муроса эркинлиги бор.

Фуқаролик жамияти ҳуқуқий давлатнинг ривожи билан бирга юзага келади ва ҳақиқатга айланади. Фуқаролик жамиятида фуқароларнинг ҳуқуқи ва эркинлиги сақланади, уларнинг мақсадлари ва ҳуқуқини амалга оширишга, давлат қарор қабул қилиш жараёнига қатнашиш учун шароит яратилади.

Оила — фуқаролик жамиятининг дастлабки ижтимоий бўлаги. Оила фуқаролик жамиятининг барқарор институти ҳисобланади.

Глоссарий

Фуқаролик жамияти — давлатгабоғлиқ бўлмаган шахслар ўртасида бўладиган ижтимоий муносабатлар фуқаролик жамияти институтлари — одамларнинг турли бирлашмалари

Оила — яқинлардан ёки турмуш қурганлардан (ота, она ҳамда уларнинг болаларидан (туққан ёки асраб олган) иборат одамлар гурухи оила аъзолари бир-бири билан маънавий муносабатда, уларнинг ўзаро ахлоқий мажбуриятлари бор.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

- Фуқаролик жамиятига аниқлик киритиш. Фуқаролик жамиятининг тузилмасини айтинг.
- Фуқаролик жамияти институтларининг роли ва моҳиятини аниқланг. Оиласима?
- Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг қандай ўхшашликлари бор?
- Қозоғистонда фуқаролик жамиятининг ривожига түсиқ бўладиган масалаларни ажратинг. Бу масалаларниң қандай ечиш мумкинлиги ҳақида ўз фикрларингизни айтинг.

Мураккаблиги 1-даражалитопшириқ. Жадвалнитўлдиринг.

4-жадвал

Фуқаролик жамияти институтлари

№	Номи	Мақсади, мажбуриятлари	Мисоллар
1	Сиёсий партиялар		
2	ОАВ		
3	Жамоат ташкилотлари (ёшларга, аёлларга мўлжалланган, манфаати бўйича)		
4	Оила		
5	Хусусий фирмалар, тадбиркорлар, бизнес тузилмалар.		
6	Диний ташкилотлар ва бирлашмалар (масжидлар, черковлар)		
7	Меҳнат жамоалари, касаба уюшмалари.		

Мураккаблиги 3-даражали топшириқлар (гуруҳда ишлаш)

1. "Фуқаролик жамиятининг тараққиёт йўллари" мавзууда баҳс-мунозара ўтказинг. Фуқаролик жамиятида ҳар бир инсон эркин яшайдиган, истаганмутахассисликнитанлаб, улкан ютуқларга эришиш мумкинлигини исботланг.

2. Таниқли қозоқ мутафаккири, олим, ҳуқуқшунос, Алашарбоби А. Бўкејхановнинг ҳуқуқий давлатва фуқаролик жамияти тўғрисидаги фикрларини муҳокама қилинг. А. Бўкејханов нима учун қатағонга учради? А. Бўкејхановнинг фикрлари бизнинг Конституцияда акс этганми?

- ХХасрнинг 30-йилларида таниқли қозоқ мутафаккири, олим, ҳуқуқшунос, Алашарбоби А. Бўкејхановнинг ҳуқуқий давлатва фуқаролик жамияти тўғрисидаги фикрларини муҳокама қилинг. А. Бўкејханов нима учун қатағонга учради? А. Бўкејхановнинг фикрлари бизнинг Конституцияда акс этганми?

Шахснинг эркинлиги ва ҳуқуқи тўғрисидаги саволлар буюк мутафаккирнинг меҳнатидаги асосий масала бўлди. А. Бўкејхановшахснинг эркинлиги ва ҳуқуқининг ғарб-европа

А. Бўкејханов

концепциясина ұамда Буюк Француз Инқилоби эълон қилған ғояларни — инсонийлик ва тенглик, әркинлик ва адолатни құллади.

У нафақат алоҳида кишиларнинг, бутун қозоқ халқининг әркинлиги ва ҳуқуқини ҳимоя қилди, ерни алоҳида одамларнинг әгаллашыгатамомила қарши бўлди.

- А. Бўкеиханов биринчилардан бўлиб қозоқлар ва туркийларнинг ўхашалиги тўғрисида айтди. Буюк мутафаккирни қозоқ халқининг фуқаролик ҳуқуқининг, ер ҳуқуқи, оила-никоҳ ҳуқуқининг асосини яратувчи деб атасакбўлади.

- А. Бўкеихановнинг кўп ғоялари Қозоғистон Республикасининг Конституциясида акс этди. Инсон ва унинг ҳаєти, олий қадрият сифатидаэркинлиги ва ҳуқуқи тўғрисидаги ғояси Конституциянинг асоси бўлди.

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1 дан 10 гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

II боб. КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ

4-§. КОНСТИТУЦИЯВИЙ ТУЗУМ АСОСЛАРИ

Бугундарсда:

- Қозоғистон Республикасининг Конституциявий тузум асосларини ўқиб ўрганамиз.

Асосий тушунчалар

- Конституциявий ҳуқуқ
- Конституциявий тузум
- Унитар
- демократик
- дунёвийлик
- плюралистик.

Конституциявий тузум асослари — энг аввало, унинг моҳиятини аниқлайдиган давлатнинг барқарорлиги, унинг асосий та-мойиллари. Қозоғистон Республикасининг Конституциявий тузуми асослари Консти-туциявий ҳуқуқда асосий ҳуқуқий институт бўлиб ҳисобланади. Конституциявий ҳуқуқ ҳуқуқнинг етакчи соҳаси. У конституция-вий тузумнинг асосини, шахснинг, ҳуқуқий аҳволини, давлат тузуми ҳамда бошқарув шаклини тартибга солади. (5-чизма)

Ёдда сақланг!

Конституциявий тузум асоси — ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий муносабатлар тизи-ми. У Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва бошқа конституциявий ҳуқуқий ҳужжатлар билан тасдиқланганва ҳимояланади.

5-чизма

Ёдда сақланг!

Конституциявий тузум — давлатташкіләтилиши Конституциядатасдиқланган аниқ шакли, аниқ усули.

Конституция мамлакатнинг асосий қонуни. Бунда жамият ва давлатнинг ҳар бир одам ҳәётининг асоси бўладиган ғоялар бор. Қозоғистон Республикасининг Конституцияси 1995 йил 30 августдаги референдумда қабул қилинган. Конституцияга ўзгаришлар ва қўшимчалар 1998, 2007, 2011, 2017 ва 2019 йилларда киритилди.

Қозоғистон Республикасининг Конституцияси “Умумий қоидалар” деб номланган биринчи тармоқда конституциявий тузумнинг асосларини мустаҳкамлайди. Мазкур ҳолатларни муҳокама қиласайлик.

ҚР Конституциясининг 1-моддаси

Республика фаолиятининг туб тамойиллари: ижтимоий тотувлик ва сиёсий барқарорлик; ҳалқ фаровонлиги, иқтисодий ривожланиши, Қозоғистон ватанпарварлиги давлат ҳаётидаги ўта муҳим масалаларни демократик услуб билан, шу жумладан республика референдумида ёки Парламентда овоз бериш орқали ҳал этиш.

Қозоғистон — Республика

Давлат ҳокимиятининг барча юқори органлари сайлаш орқали ёки умуммиллий ваколатли муассасалар орқали (парламентлар билан) шаклланади.

ҚР Конституциясининг 3-моддаси. Ҳалқ ҳокимиятни бевосита республика референдуми ва эркин сайлаш орқали амалга оширади. Қозоғистон Республикасида ҳокимиятни ҳеч ким ўзлаштира олмайди. Ҳокимиятни ўзлаштириш қонун бўйича тақиқланади. Ҳалқ ва давлат номидан Республика Президенти, шунингдек ўзининг конституциявий ваколати доирасида Республика ҳукумати ва бошқа давлат органлари давлат номидан фақат уларга берилган ваколатлари доирасида ҳокимиятни амалга оширади.

Қозоғистон Республикаси — демократик давлат.

Ҳалқ Конституцияни қабул қиласи, давлат раҳбари ҳамда Парламентни бевосита сайлай олади, ваколат муддати ўтгандан сўнг, уларни алмаштира олади. Давлат фуқароларнинг мақсадига мувофиқ ижтимоий аҳволи, келиб чиқиши, миллатига қарамасдан уларга сўз эркинлиги, тили ва миллатини танлаш эркинлигини, бирлашмаларга кириш эркинлигини бериб, давлат хизматига тенг даражада киришга шароит яратади.

Қозоғистон Республикаси — дунёвий давлат.

Диний муассасалар ҳамда дин давлатдан ажратилган, давлат ёки мажбурий дин йўқ; диний асосда партия ташкил этиш тақиқланган; ҳар бир фуқаро виждон эркинлигига ҳақли, яъни диннинг қай бирини бўлса-да қабул қилишга, бошқа динга ўтишга ёки ҳеч бир динда бўлмасликка ҳақли.

5-модда Республикада бошқа давлатларнинг сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари, диний асосдаги партиялар фаолиятига, шунингдек сиёсий партиялар ва касаба уюшмаларини чет эл ҳуқуқий шахслари ва фуқаролари, чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлар томонидан молиялаштиришга йўл қўйилмайди.

Чет эл диний бирлашмаларининг Республика ҳудудидаги фаолияти, шунингдек, чет эл диний марказларининг Республикадаги диний бирлашмалари раҳбарларини тайинлаши Республиканинг тегишли давлат органлари билан келишган ҳолда амалга оширилади.

Қозғистон Республикаси — ҳуқуқий давлат.

1-модда. Қозғистон Республикаси ўзини демократик, дунёвий, ҳуқуқий ва ижтимоий давлат сифатида қарор топтиради, инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва эркинликлари олий қадрият ҳисобланади.

3-модда. Республикада давлат ҳокимияти бир бутун, у қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш ҳамда бир-бирлари билан вазминлик ва қаршиликлар тизимидан фойдаланган ҳолда иш олиб бориш тамойилларига мувофиқ Конституция ва қонунлар асосида амалга оширилади.

Қозғистон Республикаси — ижтимоий давлат.

- давлат инсонга хизмат кўрсатади;
- давлат алоҳида бир гуруҳларга эмас, бутун жамиятга хизмат кўрсатади;
- давлат барча фуқаролар учун масъулият ва манфаатларни тенг тақсимлаб беришга интилади;
- давлат ижтимоий соҳага (таълим, соғликни сақлаш, фан, маданият, бандлик, меҳнатни муҳофазалаш, аҳолининг яшаш даражаси қўйи гуруҳларни қўллаш, ижтимоий таъминот) қўллов кўрсатади;
- давлат фуқароларининг яшаш даражасини таъминлашини, яшаш учун зарур шароитлар яратишини, шу жумладан ҳаёти ва соғлигига экологик ҳавфсизликни таъминлашини талаб этишга ҳақли эканлигини тан олади.
- давлат жамиятда иқтисодий эркинлик учун шароит яратиши керак.

Қозғистон Республикаси — унитар бўлинмайдиган ягона давлат.

Унитар давлат ўз таркибида автономиялари йўқ, яъни бошқа давлат тузилмалари бўлмайди. Бу ерда ягона Конституция, ягона ҳуқуқий тизим, яхлит фуқаровий Парламент, Ҳукумат, ижро органлари тизими ва суд тизими бўлади. Қозғистоннинг бутун ҳудуди маъмурий-ҳудудий бирликларга бўлинади.

Қозғистон Республикаси — президент бошқарувидаги яхлит мамлакат.

Республикада президент энг юқори лавозимдаги шахс бўлиб саналади.

40-модда. 1. Қозғистон Республикасининг Президенти — давлат бошлиғи, давлат ички ва ташқи сиёсатининг асосий йұналишларини белгиловчи ва мамлакат ичкарисида ҳамда халқаро муносабатларда Қозғистоннинг вакили сифатида иш күрадиган олий лавозимдаги шахсdir. 2. Республика Президенти — халқ ва давлат ҳокимиයти бирлигининг, Конституция мустаҳкамлиги, инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ҳамда әркинликларининг рамзи ва кафилидир. 3. Республика Президенти — давлат ҳокимияды барча тармоқларининг баһамжиҳат ишлашини ва ҳукумат органларининг халқ олдидағи жавобгарлигини таъминлайды

Қозғистон Республикаси — мустақил давлат. Бу бизнинг мамлакатимиз ички ва ташқи ишларини юритишда бошқа мамлакатлардан мустақил эканлигини билдиради. Қозғистон халқи яхлит эканлигини айтиб үтишимиз керак.

Қозғистон Республикаси қозоқ халқининг күп асрлық давлатчилигининг тарихий меросхұри ва унинг давлат ҳамда сиёсий тараққиётини давомчисидир. Ҳозирги кунда Қозғистонда 130 дан зиёд миллат ва әлат вакиллари: руслар, ўзбеклар, немислар, украинлар, корейслар, уйғурлар ва бошқалар яшайды.

Қозғистонда Қозғистон халқи Ассамблеяси (ҚХА) ташкил этилди. Ассамблеяни Қозғистон Республикасининг Президенти бошқаради. ҚХАнинг бош мақсади — давлатнинг миллат сиёсатини амалга ошириш, Қозғистон Республикасида ижтимоий-сиёсий барқарорлыкни таъминлаш ва жамиятдаги давлат ва фуқаролик институттарнинг этнослараро муносабатлар соҳасидаги ўзаро ҳамжихатлигининг самарадорлигини ошириш. Қозғистон Республикасида мағкуравий ва сиёсий хилма хиллик тан олинади. Давлат муассасаларыда сиёсий партияларни тузишга рухсат берилмайды.

Ёдда сақланғ!

Сиёсийхилма хиллик (плюрализм) — сиёсий ҳаракатлар ва сиёсий әркинлиги күп партиялийкнинг бўлиши, фуқароларнинг истаган партияга кириши ёки биронта партияга рўйхатга олинмаслик ҳуқуқига эга. Бу конституция доирасида фаолиятюритадиган сиёсий партияларгава бошқа жамоат бирлашмаларигасиёсий жараёнда иштирок этишига бирдек имконият яратади.

Ассамблея аъзоларининг Тўнғич Президент Н. А. Назарбаев билан учрашуви

Байрам тадбири

Шундай қилиб, Қозоғистон Республикасининг конституцияйи тузумининг асослари Қозоғистон Республикаси Конституциясида тасдиқланган, давлатнинг ички ва ташки сиёсатининг, давлат тузумининг асоси бўлиб ҳисобланади.

Глоссарий

Конституциявий ҳуқуқ — конституциявий тузум асосларини, шахснинг ҳуқуқий аҳволини, бошқарув тури ва давлаттузумини тартибга солиб ўтирадиган ҳуқуқнинг етакчи соҳасидир.

Инсоннинг ҳуқуқлари ва эркинликлари — инсоннинг манфаатларини қондиришга йўналтирилган, қонун билан ҳимояланадиган ахлоқнинг ўлчами.

Референдум — ўта муҳим масалаюзасидан умумхалқ сайлаш.

Конституциявий тузум асослари — давлатнинг бош устуни, унинг моҳияти акс этган асосий тамойиллари.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Қозоғистон Республикаси конституциявий тузуми асосларини очиб кўрсатинг. Давлатнинг дунёвий хусусиятини қандай тушунтирасиз? Сиёсий хилмга хиллик (плюрализм) дегани нима?
2. Қозоғистон халқи Ассамблеясининг фаолияти тўғрисида ўқиб, ўрганинг. Ассамблеяниң моҳияти қандай? Ассамблеяниң мақсади нима?

Мураккаблиги 1-даражали топшириқ. Қозоғистон Республикасининг конституциявий тузумининг асосларини аниқлайдиган жадвални тўлдиринг..

5-жадвал

№	Номи	Мазмуни ва мисол
1	Қозоғистон республикаси — ҳуқуқий давлат	
2	Қозоғистон Республикаси — демократик давлат	
3	Қозоғистон Республикаси — яхлит давлат	
4	Қозоғистон Республикаси — ижтимоий давлат	
5	Қозоғистон Республикаси — давлат бошқарувининг президент шакли қабул қилинган давлат	
6	Қозоғистон Республикаси — дунёвий давлат..	

Мураккаблиги 3-даражали топшириқ. “Мустақиллик тўйғуси” ҳужжатли фильмни томоша қилинг. <https://khabar.kz/ru/arkhiv/dokumentalnye-filmy/item/41712-dukh>. Манба: Мустақил давлатнинг “тўрт деворини” айтинг. Мустақилликнинг дастлабки давридаги бизнинг мамлакатимиз қандай қийинчиликларга дуч келди? Миллатетакчиси — Тұнғич Президент Н. Назарбаевнинг Қозоғистон Республикасининг мустақиллигини шакллантиришдаги ролини аниқланг.

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1 дан 10 гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

5-§. ИНСОН ВА ФУҚАРО ҲУҚУҚЛАРИ ҲАМДА ЭРКИНЛИКЛАРИ

Хар бир инсон дунёга келганидан бошлаб аник бир ҳуқуқларга, эркинликларга, мажбуриятларга әга бўлади. Инсоннинг баъзи ҳуқуқлари дунёга келиши билан, баъзи ҳуқуқлари аник бир ёшга етганда пайдо бўлади. Ҳуқуқлар, эркинликлар, мажбуриятлар рўйхати анча катта. Баъзи ҳуқуқларимиз ва имкониятларимиз бизга ҳаётимиз давомида зарур. Баъзи ҳуқуқларни инсон амалда фойдаланмаслиги ҳам мумкин.

Ёддасақланг!

Инсон ҳуқуқи — шахсга тегишли имкониятлар. Ушбу имкониятлар унинг ҳаётида, фуқаролик орномусига, фаолиятэркинлигига кафолатберади. Инсон ҳуқуқи туғилиши билан пайдо бўладиган, эҳтимолли ахлоқ эркинлиги ўлчови. Бу яшаш ҳуқуқи, эркинлиги ва шахсий ҳаётига дахлсизликсингари табиий ва ажralmas ҳуқуқлар ва эркинликлар мажмуаси. Инсон туғилиши биланоқ ҳуқуқларга әга бўлади. Инсон ҳуқуқи унинг қайси давлатфуқароси эканлигига боғлиқ эмас.

1948 йили 10 декабрда БМТ “Инсон ҳуқуқларининг барчага ягона Декларацияси” ни қабул қилди. Декларация матни барча одамлар әга бўлган ҳуқуқнинг дастлабки глобал аниқловчисидир. 30 мод-

БМТ Бош Ассамблеясининг Инсон ҳуқуқларининг умумий Декларациясини қабул қилиш пайти

Бугундарсда:

- Конституциявий ҳуқуқ, инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари тўғрисида ўқиб ўрганамиз.

Мухим сўзлар:

- Конституциявий ҳуқуқ инсон ва фуқаролик ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари
- Конституциявий мажбуриятлар
- Инсон ҳуқуқларининг умумий Декларацияси
- Инсон ҳуқуқларини чеклаш

дадан иборат ва БМТнинг барча аъзоларига мажбурийдир. Инсон ҳуқуқларининг умумий Декларациясининг маъносини англаш учун унинг қуидаги жиҳатларига эътибор қаратиш керак:

- Бу — давлатнинг демократик ва инсонпарварлигининг намунаси;
- Бу — турли давлатларнинг Конституциясини тузишга мўлжалланган намуна;
- БМТ га аъзо бўлган давлатлар уни инсон ҳуқуқларининг ҳужжати деб қабул қилиши;
- Бу — давлатлар интиладиган юксак мақсадлар.

Инсон ҳуқуқларининг умумий Декларацияси аниқ ҳужжат бўлиши учун БМТ қўшимча пактларни қабул қилди. Улар — Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ва Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт. Бу уч ҳужжат Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Халқаро Билль деб аталади.

Шу билан бирга БМТ Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенциялар ҳозирлади. Улар: насл-насабнинн камситилиши, аёлларга доир камситилишни бартараф этиш, бола ҳуқуқлари тўғрисида ва бошқалар.

Инсон ҳуқуқлари икки асосий тамойилга таянади: тенглик ва эркинлик. Бизнинг ҳуқуқимиз ҳамда эркинлигимиз инсон қадр-қимматини давлатдан ва бошқа одамларнинг тажовузидан ҳимоя қиласидиган бир қалқон. Ҳуқуқи бузилган ҳолда инсон ўзини ҳимоялашни сўрамайди ҳам, ялинмайди ҳам. У давлат томонидан ҳимоялашни талаб этади.

Инсон ҳуқуқлари туфайли ўзлигини, ўзгачалигини сақлайди. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари муҳим демократик қадриятдир.

Қозогистон Республикаси Конституциясининг II бўлимида инсон ва фуқаронинг ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари кўрсатилган, у 29 моддадан иборат, аксар қисми аниқ ҳуқуқлар ва эркинликларга бағишлиланган. Улар шунчаки мажмуа эмас, аниқ тизимни ташкил этади.

Ёдда сақланг!

Инсон ҳуқуқи концепцияси уч қоидадан таркиб топган:

- Ҳар бир ҳокимиёт чекланган;
- Ҳар бир инсоннинг ўз олами бор, унга ҳеч кимнинг аралашиб имумкин эмас;
- Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқини ҳимоялаши учун давлатгамурожаат қиласиди. Давлат инсоннинг эркинлиги ва ҳуқуқини ҳимоялашга мажбур.

Инсон ҳуқуқлари мажбуриятлари билан чамбарчас боғлиқ.

Инсон мажбуриятлари — зарур, ўринли, муносиб ўзини тутиш қоидаси чораларидир. Ушбу чоралар Қозогистон Республикасининг Конституциясида тасдиқланган, давлат ва жамият томонидан таъминланади.

Эътиборберинг!

Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 34-38 моддалари:

Хар ким Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, әркиnlари, шаъни ва қадр-қіммматини ҳурмат қилишга мажбурдир.

Ҳар ким Республика давлатрамзларини ҳурмат қилишга мажбурдир.

Қонуний белгиланған солиқларни, йиғимлар ва бошқа мажбурий түловларни тұлашшар кимнинг бурчи ва вазифасидир.

Қозоғистон Республикасини ҳимоя қилиш унинг ҳар бир фуқаросининг муқаддас бурчи ва вазифасидир.

Республиканиң фуқаролари қонунда белгиланғантартибда шаклда ҳарбий хизматни үтайдылар.

Қозоғистон Республикасининг фуқаролари тарихий ва маданий меросни сақлашюзасидан ғамхұрлық қилишга, тарихий ва маданий ёдгорликларини авайлаб асрашга мажбурдирлар.

Қозоғистон Республикасининг фуқаролари табиатни муҳофаза қилишга ва табиий бойликлардан әхтиёткорона фойдаланишгамажбурдирлар.

Болаларига ғамхұрлық қилиш, ҳамдауларни тарбиялашота-онаниң бирламчи ҳуқуқи ва мажбуриятыдир.

Вояга етган меңнатта яроқли болалар меңнатта яроқсиз ота-оналарига ғамхұрлық күрсатиши мажбурийдир.

Инсон ҳуқуқлари инсоннинг шахсий ва ижтимоий ҳаётини ҳимоялады ва улар бир-бири билан ўзаро боғлиқ. Бирок инсон ҳуқуқларини тоифалаш зарур. Бундай тоифалаш уларни яхши таниш учун күмаклашади. Адабиётда әнг күп учрайдиган БМТ классификацияси, бунда инсон ҳуқуқининг қуйидаги гурұхлари қайд этилған: фуқаролик (шахсий); сиёсий; иқтисодий, ижтимий, маданий.

6-чизма

Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ҳамда әркинликлари

Хусусий
(фуқаролик)

Сиёсий

Ижтимоий-иқтисодий,
маданий

Фуқаролик ёки шахсий ҳуқуқ ўзининг шахсий ҳаётини ҳимоялады.

Уларға қуйидагилар киради:

- Яшаш ҳуқуқи (ҚР Конституциясининг 15-моддаси). Бу бўлинмайдиган, ажралмас, ҳаётга келиши билан бериладиган ҳуқуқ.
- Шахсий озодлик ҳуқуқи (ҚР Конституциясининг 16-моддаси). Бу чекловсиз ва мажбуrlамай дуч келган ҳаракатни амалга ошириш ёки ундан бош тортиш мумкинлиги. Озодлигини чеклаш ёки озодликдан маҳрум этиш — ҳибсга олиш — қонунда кўзланган ҳолатлардагина ва факат суднинг санкцияси билан амалга ошади. Ҳибсга олинган одамга судга мурожаат қилиш ҳуқуқи берилади;

- Инсонинг қадр-қиммати дахлсиздир. (ҚР Конституциясининг 17-моддаси). Ушбу ҳуқуқ ҳеч кимни азоблашга, унга зўравонлик кўрсатишга, шафқатсизлик ёки инсоний қадр-қимматини камситадиган бошқа тарздаги муомалага ва жазога дучор этилиши мумкин эмаслигини англатади.
- Ҳар кимнинг шахсий ҳаёти дахлсиздир (ҚР Конституциясининг 18-моддаси). Шахснинг бошқа одамлар билан муносабат ўрнатишининг истаган намунаси танлаш ва улар билан мустақил равища алоқа ўрнатиш имконияти бўлишини англатади. Бу ҳуқуқ инсоннинг ўзининг шахсий оиласидан сирларининг, шахсий омонатлари ва маблағининг, ёзган хатлари, телефон орқали сўзлашган сухбатлари, почта, телеграф орқали ва бошқа йўллар билан олган хабарлари сирини сақлашга кафолат беради.
- Туар жой дахлсиздир(ҚР Конституциясининг 25-моддаси). Қонуний истиқомат қилаётган шахснинг рухсатисиз уй-жойга кириш тақиқланишини англатади.
- Ҳаракат эркинлиги ва яшаш жойини танлаш ҳуқуқи (ҚР Конституциясининг 21-моддаси). Қозоғистон Республикаси ҳудудида қонуний юрган ҳар бир одам унинг ҳудудида эркин ҳаракатланиши ва яшаш масканини ҳохишича танлаб олишга ҳақли. Шу билан бирга ҳар кимнинг Республикадан ташқари жойларга кетишига ва қонун талабларига риоя этган ҳолда тўсиқсиз қайтишига ҳақли.
- Виждон эркинлиги ҳуқуқи (ҚР Конституциясининг 22-моддаси) Бу дуч келган динга эркин риоя этиш ёки биронтасини ҳам қабул қилмаслигининг кафолат берилган имконияти.
- Қайси миллатга, қайси партияга ва қайси динга мансублигини ўзи аниқлаши ва уни кўрсатиш кўрсатмаслик ҳуқуқига (ҚР Конституциясининг 19-моддаси) ўзининг қайси миллатга, партияга, конфессияга киришини танлаш ва шахсий гувоҳнома ва хизмат гувоҳномасига миллатини кўрсатиши тақиқланиши мумкинлигини англатади.
- Сўз ва ижод эркинлиги (ҚР Конституциясининг 20-моддаси). Инсон ғояларини, дунёқараши, билими ва мулоҳазаларини эркин ва мустақил равища билдириш ҳуқуқи. Ҳар ким қонун доирасида тақиқланмаган, истаган услуг билан эркин ахборот олишга ва тарқатишга, излашга, танлашга ҳақли.

Сиёсий ҳуқуқ ва эркинлик факат давлат фуқароларига дахлдор ва уларга мамлакатнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётига иштирок этиш имконини беради.

Улар қўйидагилардир:

- давлат ишларини бошқариш ҳуқуқи (ҚР Конституциясининг 33-моддаси). Фуқароларнинг бевосита ва ўз вакиллари орқали давлат ишини бошқаришда иштирок этиши, давлат органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига бевосита мурожаат қилиш ҳуқуқини англатади.
- Тинч тўпланишга ва йиғилишлар, намойишларга, иштирок этиш ҳуқуқи (ҚР Конституциясининг 32-моддаси). Фуқароларнинг эркин фикр билдириш йўлини танлаш имкониятини билдиради.
- Фуқароларнинг бирлашиш эркинлиги ҳуқуқи (ҚР Конституциясининг 23-моддаси) Фуқароларнинг ўз эркига кўра умумий мақсадга эришиш йўлида эркин турда бирлашмалар ташкил этишга ҳақли.

Иқтисодий ҳуқуқ ва әркинлик инсоннинг иқтисодий соҳадаги қонуний имкониятларини аниқлайди.

Уларга қуйидагилар киради:

- Мәднат әркинлиги (ҚР Конституциясининг 24-моддаси). Ҳар бир инсон мәднатга бўлган ўз имкониятларидан әркин фойдалана олади. Ҳар кимнинг ҳуқуқи бор:
хизмат ва касб турини әркин танлашга;
ҳеч бир мәднат тури билан шуғулланмасликка.
- Хусусий мулк ҳуқуқи (ҚР Конституциясининг 26-моддаси). Ҳар ким қонуний турда олган истаган мулк соҳиби бўлиб, ундан фойдалана олади.
- Меросхўрлик ҳуқуқи (ҚР Конституцияси 26-моддаси) Вафот этган кишининг (мерос қолдирувчининг) ҳуқуқи ва мажбуриятларининг шахсга (меросхўрга) қолиши имкониятини англатади.
- Тадбиркорлик фаолияти әркинлиги (ҚР Конституциясининг 26- моддаси). Фуқаролар ва улар бирлашмасининг даромад олиш мақсадида, ўз масъулияти билан ҳаракат этиш имкониятини англатади.

Ижтимоий ҳуқуқ — аниқ бир моддий ёки номоддий бойликлар олиш учун талабгор бўлиш имконияти.

Уларга қуйидагилар киради:

- Дам олиш ҳуқуқи (ҚР Конституциясининг 24-моддаси) Шахсга мәднат мажбуриятини бажаришдан ташқари бўш вақт ажратиш имконини англатади.
- Ота-онани ва болани ҳимоялаш ҳуқуқи (ҚР Конституциясининг 27-моддаси). Никоҳни, оилани, ота-онани, болани давлат муҳофазага олиши Конституция билан тасдиқланган. Болаларга ғамхўрлик кўрсатиш, уларни тарбиялаш, ота-оналарнинг табиий ҳуқуқи ва мажбурияти бўлиб ҳисобланади. Шу билан бирга Қозоғистон Республикасининг Конституцияси вояга етган мәднатга яроқли болаларнинг мәднатга яроқсиз ота-онасига ғамхўрлик кўрсатишини ҳам кўзда тутади.
- Ижтимоий таъминот ҳуқуқи (Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 28-моддаси). Фуқаролар кексайган, хасталанган, ногиронлиги бўлган, боқувчисидан айрилган ҳолда ва бошқа қонуний асосларда унга нафақа ва ёрдам пули туридаги моддий кўмак олиш имкониятини англатади.
- Соғликни сақлаш ва тиббий ёрдам олиш ҳуқуқи (ҚР Конституциясининг 29-моддаси) Фуқаринг ўз соғлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш мақсадида тегишли органлардан зарур ёрдам олиш имкониятини англатади.
- Таълим олиш ҳуқуқи (ҚР Конституциясининг 30-моддаси). Фуқаронинг давлат ўқув муассасасида бепул ўрта таълим олишига ва танлов асосида давлат олий ўқув юртларида бепул таълим олишга ҳуқуқи бор.

Инсоннинг маданий ҳуқуқи — инсоннинг маданият ва фан соҳасида фаолият юритиш имконияти. Инсоннинг маданий ҳуқуқи шахснинг маънавий ривожланишини таъминлайди.

Уларга қуйидагилар киради:

- Маданий турмуш ҳуқуқи (она тили, миллий анъаналари, урф-одатлар, маданиятидан фойдаланиш);
- Алоқа тилини әркин танлаш ҳуқуқи.

- Яхши тарбия, таълим олиш ҳуқуқи.
- Маданий қадриятларнинг оммавийлиги, маданий ҳаётга иштирок этиш ҳуқуқи
- Ижод әркинлиги, илмий тараққиёт самарасидан қўлланиш ҳуқуқи.

Ёдда сақланг!

Ҳар бир инсон мамлакатининг қонуни ва Конституциясидакўрсатилган ҳуқуқлар ва эркинликлардан фойдаланишива ўз мажбуриятларини бажариши керак

Инсон ҳуқуқларини чеклаш тўғрисидаги савол ўта муҳим. Инсон ҳуқуқини чеклаш — инсоннинг эркинлиги, ахлоқининг чегараси. Чекловлар аниқ мақсадда белгиланади. ҚР Конституцияси 39-моддасида чекловларнинг қандай ҳолатларда қўлланилиши кўрсатилган.

Ёдда сақланг!

Чекловлар:

- Конституциявий тузумни муҳофазақилиш;
- Ижтимоий тартибни ҳимоялаш;
- Инсоннинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоялаш;
- Аҳолининг имони ва соғлигини сақлаш мақсадида жорий этилади.

Инсон ҳуқуқини чеклашнинг барча тури қонунда кўрсатилиши керак. Бу чеклашларни ҳар бир инсон билиши керак.

Бу тарзда ҳуқуқ, эркинлик, инсон ва фуқаронинг мажбуриятлари Конституцияда тасдиқланади ва давлат ҳамда жамият учун олий қадриятдир. Қозогистонда яшайдиган ҳар бир инсон бошқа одамларнинг эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳурмат қилиши ва бузмаслиги керак. Фуқаронинг эркинлиги ва ҳуқуқи бузилган ҳолда қонуний чоралар қўлланилиши мумкин. Улар маҳсус ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига юкланган.

Глоссарий

Инсон ва фуқаронинг Конституциявий (асосий) ҳуқуқлари ва эркинликлари — шахснинг эҳтимолли ахлоқ ўлчови. Бу ҳуқуқлар одам ҳаётга келгандан бошлаб ёки фуқаролиги натижасида пайдо бўлади. Давлат ҳимоя қиласи, асосий қонун — Конституцияда тасдиқланган.

Конституциявий мажбуриятлар — фуқароларнинг ҚР Конституциясида тасдиқланган ижтимоий зарур ахлоқ қоидалари.

Инсон ҳуқуқи тўғрисида халқаро Билль — инсон ҳуқуқи тўғрисида уч ҳужжат. Инсон ҳуқуқларининг барчага бирдек Декларацияси, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакти ва Иқтисодий, ижтимоий ҳамда маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакти.

Инсон ҳуқуқининг чекланиши — инсон эркинлигининг чегараси, ахлоқининг чегараси. Чекловлар аниқ мақсаддабелгиланади.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

- Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари нима?
- Қандай халқаро ҳужжатда инсон ҳуқуқлари түғрисида ёзилган?
- Конституцияда инсон ва фуқаронинг мажбуриятларини тасдиқлаш нима учун керак деб үйлайсиз? Мажбуриятларнинг аҳамияти нимада?

Мураккаблиги 1-даражали топшириқ. ҚР Конституциясига таяниб (10-39 модда) жадвални түлдириңг.

6-жадвал

Қозогистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқи ва эркинликлари

Фуқаролик (шахсий)	Сиёсий	Ижтимоий-иқтисодий, маданий

Мураккаблиги 2-даражали топшириқ. Тажриба үтказинг.

Муаллим А. исмли ўқувчини дарс пайтида уяли телефондан фойдалангани учун огоҳлантириди. Ўқувчи ўқитувчининг огоҳлантиришига эътибор бермай, телефондан фильм томоша қилишни давом эттириди. Шу вақтда муаллим овозини баландлатиб, телефонини сўндиришни талабэтди. Ўқувчи эса телефони ўзининг мулки эканлигини айтиб, қаршилик билдириди. Натижада муаллим жаҳпланиб, ўқувчи қўлидан телефонни олиб қўйди. Уйига келган ўқувчи ота-онасига ўқитувчининг телефонини олиб қўйганини айтиб, шикоят қилди. Ота-она мактаб директорига муаллимдан шикоят қилди. Ўқитувчи эса ўқувчининг ахлоқсизлиги ва унинг мактабда ўзини тутиш қоидаларини бузганлигини айтди.

А. исмли ўқувчи қандай қоидани бузган? Муаллим томонидан хатоликка йўл қўйилдими? Жанжал юзага келмаслиги учун айборни нима қилиш керак? Мазкур ҳолатдамуаллимва ўқувчига нима маслаҳатберган бўлардингиз? Ёдингиздабўлсин, дарс пайтида алоқа воситалари, плеер, электрон ўйин воситаларидан фойдаланишгарухсат берилмайди. Бу воситаларнинг барчаси ўчирилган ҳолда портфельдабўлиши жоиз.

Жадвални таҳлил қилинг. Саволларва жавобларни таҳлил қилинг.

7-жадвал

Мактабдаги ҳуқуқлар ва мажбуриятлар. Мактабдаги ўзаро муносабатлар

Саволлар	Жавоблар
1	2
Синф етакчиси ёки муаллим ўқувчининг шахсий ҳаётига аралаша оладими?	Йўқ. Шахсий ҳаёт — у инсоннинг бош ҳуқуқи ва у Конституцияда қайд этилган. Ҳар бир фуқаро шахсий ҳаётига дахлсизлигига (шахсий ва оиласий сирларни, маҳфий мактуб, телефон орқали гапларини эълон қилмасликка, дўстона муносабатга, ёқтириш, ёқтиримасликка, қизиқишга) ҳақли. Муаллим ўқувчи ҳаётининг ушбу жиҳатларига аралашмаслиги керак.

Давоми

1	2
Үқувчининг дарсда бўлмагани учун унга қаноатлантирмайдиган баҳони қўйишга муаллим ҳақлими?	Баҳолаш — билим даражасининг фан бўйича кўрсаткичи. Шу боис ўқувчи дарсда бўлмагани учун қаноатлантирмайдиган баҳо қўя олмайди.
Ўқувчининг мактабдаги хулқи тўғрисида муаллим унинг ота-онасига хабар бериши керакми?	Ўқувчиларнинг ота-оналари болаларини тарбиялаши керак. Улар боланинг соғлигига, жисмоний, руҳий, инсоний ва маънавий ривожланиши учун масъул. Ўқувчининг мактабдаги хулқи тўғрисида ўқитувчи унинг ота-онасига маълум қилиши керак.
Болаларни меҳнатга жалб этиш — уларнинг меҳнатидан фойдаланишими?	Мажбурий меҳнат тақиқланган. Улар дарсдан ташқари пайтда, ўз хоҳишига кўра меҳнатга жалб этилишлари мумкин.
Вояга етмаган ўсмир неча ёшдан бошлаб меҳнат қила олади?	16 ёшдан бошлаб
Мактаб болани бузилган мактаб мулкиучун ҳақ тўлашга мажбурлай оладими?	Зарар келтирилган мактаб мулкини бола созлай олса, у ҳолда мактаб буни талаб эта олади. Қимматбаҳо нарса бўлса, ўқувчининг ота-онасига мурожаат қиласи. Бу ҳақда мактаб низомида (устав) аниқ ёзилиши керак.
Қолдирган дарслари учун болани маҳсус мактабга юбориш мумкинми?	Мамлакатимизда шаклланганидан ташқари девиант хулқли ўқувчиларга мўлжалланган маҳсус мактаблар бор. Бундай мактаблар — ёпик мактаблар. Бу ерга вояга етмаганлар суднинг қарори билан юборилади. Мактабга боришдан бош тортисх ахлоқнинг девиант турига киради.
Ўқувчининг дарсга қатнаш-маслигига сабабларни аниқланг	Оғриб қолиши
Ўқувчилар мактабдаги дарсга сабабсиз қатнашмаса нима қилиш керак?	Дарсга сабабсиз 10 ва ундан кўп кун қатнашмаса, ўқувчи ювенал полицияга рўйхатга олинади. Ота-онаси маъмурий жазога тортилиши мумкин.
Ўқувчи дарсга кечикса нима қилиш керак?	Имкони боричадарсга қатнашиш учун рухсат олишга ҳаракат қилиш керак. Кундалигида огоҳлантириши учун муаллим кечикишининг сабабини сўрашга ҳақли. Ҳеч ким гапини бўлганни ёқтиргайди. Дарсга кечикиб келиш дарснинг мантиқий тузилмасини бузади. Бу ўз навбатида бошқа ўқувчиларнинг мавзуни ўзлаштира олмаслигига олиб келади.
Муаллим тартибсизлик учун начор баҳо қўйса, у ҳолда нима қилиш керак?	Интизом учун журналга баҳо қўйиб бўлмайди.
Фуқаролиги йўқ шахсларнинг ёки хорижликлар болаларининг	Давлатимиз ҳудудида яшайдиган ҳамма болалар мактабда таълим олишга ҳақли.

Давоми

1	2
Болаларнинг Қозоғистон мактабларида таълим олишга ҳақлыми?	
Мактаб формасини кийиш мажбурийми?	Мактаб низомига кўра мактаб формасини кийиш керак бўлса, ўқувчи уни бажариши жоиз.
Ўғирлик бўлган ҳолда мактаб маъмуриятининг ўқувчиларни тинтишга ҳаққи борми?	Йўқ.
Агар ўқувчи/муаллим беадаб сўзларни айтса бунинг учун жазолаш мумкинми?	Инсонни хўрлаб, беадаб сўзларни айтгани учун ўқувчи ёки унинг ота-онаси маъмурий жавобгарликкага тортилади. Бундай ишлар Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ҚР Кодекси билан тартибга солинади. 434-модда, Майда безорилик. Майда безорилик, яъни жамоат жойларда беадаб сўзларни айтиш шахсларни ҳақорат қилиш, уй-жойларда сўкиш, оммавий фойдаланишдаги жойлар, боғлар, хиёбонларни ифлослаш, шу жумладан белгиланмаган жойларга майший ахлатларни ташлаш ва атрофдагиларга ҳурматсизлик кўрсатиш, ижтимоий интизом ва шахсларнинг тинчлигини бузадиган бошқа ҳаракатлар — беш ойлик ҳисоб кўрсаткичи миқдорида жарима солишга ёки ўн кеча кундузгача маъмурий ҳибсга олиниши мумкин. 435-модда. Вояга етмаганлар содир этган безорилик. Ўн тўртдан ўн олти ёшгача вояга етмаган содир этган майда безорилик —ота-онасига ёки уларга қарайдиган кишиларга 7 ойлик ҳисоб кўрсаткичи миқдорида жарима тўлашга олиб келади.
Мактабда товламачилик ўрин олса, нима қилиш керак?	Ички ишлар органларига хабар бериш керак.
Ўқувчиларни дарспайтида шанбаликларга жалб этиш мумкинми?	Шанбалик—ижтимоий фойдали, ҳақ тўланмайдиган меҳнат. Ўз ҳохиши асосидаги тамойил мажбурий омилдир. Шанбалик дарсдан ташқари пайтда ва ота-она ҳамда боланинг розилиги билан ўтиши керак.
Дарспайтида бажарилмаган топшириқ учун муаллим бутун синф олдида боланинг номусини поймол қиласиган сўзлар айтади.	Бу ҳолатда мактаб маъмуриятига мурожаат қилиш керак.
Муаллим билан низо келиб чиқса, у ҳолда нима қилиш керак?	Қуйидаги қоидаларни бажаришга киришинглар: Сабрли бўлинг. Қўполликка йўл берманг. Ўзингизни ҳурмат қилинг! Камчилигингизни тан олинг ва айбингизни бошқаларга юкламанг.

Давоми

1	2
	Муаллим билан юз берган низо түғрисида ота-онаға, бошқа муаллимларга, ишончли кишиларга албатта, айтинг. Акс ҳолда психолог билан маслаҳатлашиш керак.
Мактабда билим олишдан үқувчи қийналяпти. Нима қилиш керак?	Мактабда олган билим, келажақда албатта, асқотади. Агар үқишиңи давом эттирсангиз, уй барпо этгингиз келса, у ҳолда сизге билим керак. Баъзида муаллимни тинглаб, ёки уй вазифасини бажариш жараёнида: "Менга бунинг ҳожати борми?" деб ўйлайсиз. Бирок, вақт ўтиши билан билимнинг керак эканлигини тушунасиз. Мактаб йилларини қувонч билан эслаган яхши. Биз барчамиз турфа хилмиз ва ҳар бир инсоннинг ўзининг ўзгачаликлари бўлади. Энг муҳими — ўзига ишониш!
Үқувчининг мактабдаги хукуқлари.	<p>Үқувчининг мактабдаги хукуқлари</p> <p>1) Сифатли билим олиш; 2) Қўшимча билим олиш; 3) Таълим муассасаларини бошқаришда иштирок этиш; 4) Ахборот воситаларидан бепул фойдаланиш, дарсликлар билан таъминланиши; 5) Спорт, үқув, мажлис залларини, компьютер синфхоналари, кутубхонадан бепул фойдаланиш; 6) Ўз фикрини эркин ифодалаш; 7) Обрўсини сақлаш; 8) Таълимдаги фан ва ижодий ютуқлари учун рағбатлантирилиши ва мукофотланиши.</p>
Үқувчининг мактабдаги мажбуриятлари:	<p>Үқувчиларнинг мажбуриятлари:</p> <p>—сифатли билим олиш, ўзининг билим сарҳадларини кенгайтириш; —мактабдаги ички тартибни сақлаш; —соғлиги ва хавфсизлигини сақлаш; —мактаб формасини мажбурий кийиш; —мактаб ходимлари, муаллимлар ва бошқа үқувчиларни ҳурмат қилиш.</p>
Муаллимнинг үқувчи олдидағи қандай мажбуриятлари бор?	<p>Муаллим мажбуриятлари:</p> <p>1) ўзининг касбий ваколати доирасида тегишли назарий ва таълим бериш кўникмаларига эга бўлиши; 2) үқувчиларни имонга, ота-оналарини ҳурматлашга, этно-маданий қадриятларга ҳурмат кўрсатишга, атроф муҳитни авайлашга чорлаш; 3) үқувчиларнинг ҳаётий кўникмалар, ваколатини, ижодий кўникмаларни, ўз эркича меҳнат қилишини ривожлантириш; 4) касбий фаолиятига яратилган шароит билан таъминланиб, педагогик фаолият билан шуғулланиш; 5) педагогик ахлоқ қоидаларини сақлаш;</p>

Давоми

1	2
	б) ўқувчиларнинг, тарбияланувчилар ва уларнинг ота-оналари ёки қонуний вакилларининг номуси ва қадр-қимматини эъзозлаш;
Мактабда ўқувчиларнинг соғлиги қандай муҳофаза қилинади?	Мактабда соғликни мустаҳкамлашга, касалликнинг олдини олишга, соғлом турмуш тарзини сақлашга имкон яратиш керак. Мактабда тиббий хизмат кўрсатиш ва овқатланиш уюштирилиши керак. Дарс юкламаси санитария меъёrlарига мувофиқ бўлиши керак.
Ўқувчи мактабдан қандай ҳолатларда чиқарилади?	Мактабдан чиқариш энг сўнгги чора бўлиши керак. Мактаб низомини қўпол бузганлиги учун ўқувчи мактабдан чиқарилади.
Вояга етмаганлар 23. 00дан кейин сайр қилиши мумкинми?	Вояга етмаганларга тунги 23. 00 дан 06. 00гача катталарсиз жамоат жойларга бориш мумкин эмас
Мактабга уяли телефон олиб келиш мумкинми ва дарс пайтида муаллим уни олиб қўйса, у хуқуқбузарлик ҳисобланадими?	Дарс пайтида уяли телефондан фойдаланиш мумкин эмас. Муаллимнинг телефонни олиб қўйиши хуқуқбузарлик эмас, ўқувчиларни ички интизомни сақлашга ўргатиш чораси. Дарс тугагач, муаллим телефонни қайтариб бериши керак.

Мураккаблиги 2-даражали топшириқ. Жадвалнитўлдиринг.

8-жадвал

Ўқувчининг мактабдаги мажбуриятлари ва ҳуқуқлари

Саволлар	Жавоблар
Ўқувчининг мактабдаги ҳуқуқлари қандай?	
Ўқувчининг мактабдаги мажбуриятлари қандай?	
Муаллимнинг ўқувчи олдида қандай мажбуриятлари бор?	
Мактабда ўқувчиларнинг соғлиги қандай муҳофаза қилинади?	
Ўқувчи қандай ҳолатларда мактабдан чиқарилади?	
Ўқувчининг ҳуқуқини қандай ҳолатларда чеклаш мумкин? Бу қандай амалга оширилади?	
Бошқалар мулкини эгаллаган ўқувчиларга қандай чоралар қўлланиш мумкин?	
Ўқувчилар уяли алоқа воситалари, плеерлардан электрон ўйин воситаларидан дарс пайтида қўлланиши мумкинми?	
Ўқувчиларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари қандай ҳужжатлар билан тартибга солинади?	

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1дан 10гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади.

6-§. ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ ТИЗИМИ

Бугундарсда:

- давлаторганларининг функцияларини (вазифа) күзатамиз

Давлат ҳокимият органлари яхлит тизими ни ташкил этади. Улар ҳозирги замонда ҳар бир мамлакатнинг яхлит бир қисми ва давлат бошқарувининг асосини ташкил этади.

Қозоғистон Республикасининг Конституциясига кўра, Қозоғистон президент бошқаруви туридаги унитар давлатдир. Давлат ҳокимияти ягона, у уч тармоққа бўлинади: ижро этувчи, қонун чиқарувчи ва *суд ҳокимияти*.

Қозоғистон Республикасининг Президенти

Давлат органлари тизимини Қозоғистон Республикасининг Президенти бошқаради. У ягона ҳокимиятнинг бўлиниши тизимида ва вазминлик ҳамда қаршиликлар механизмида алоҳида ўрин эгаллайди. Президент мустақилликнинг, ҳудудий яхлитлик ва юрт хавфсизлиги кафолати, Конституциянинг сақланиши ва давлат ҳокимияти органларининг ўзаро ҳаракатини таъминлайди.

ҚР Президенти 5 йилга сайланади. Қозоғистон Республикаси Конституциясига ҳамда “Қозоғистон Республикасидаги сайлов тўғрисидаги” Қозоғистон Республикаси Конституциялик қонунга мувофиқ, Қозоғистон Республикаси Президентлиги намзодларига бир қатор талаблар қўйилади (7-чизма).

2019 йил 19 марта Қозоғистон республикаси Тўнғич Президенти Элбоши Н. А. Назарбаев ўзининг халқига мурожаатида Қозоғистон Республикасининг Президенти сифатида ваколатини тўхтатганлиги тўғрисидаги қарорини эълон қилди. Давлат бошчиси хизматини бундан буён давом эттириш масаласи Конституция бўйича ҳал этилади. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 48-бобига мувофиқ, давлатни бошқариш вазифаси президентлик сайлов ўтгунга қадар Парламент Сенатининг спи-

Қозоғистон Республикасининг
Президенти Қ. Тўқаев

Қозоғистон Республикасининг Президенти бўла олади

Туғилганидан
бошлаб
Қозоғистон
Республикаси-
нинг фуқа-
роси бўлган

Кирқ
ёшга
тўлган

Давлат
тилини
тўлиқ
ўзлаш-
тирган

Охирги
15 йилда
Қозоғистон
Республи-
касининг
худудида
яшаган

Олий
маълу-
мотли
Республика
фуқароси

Қозоғистон
Республикаси
Президенти
намзодлари га
қўшимча
талаблар
белгиланиши
мумкин

кери Қ. Тўқаевга юклатилди. 2019 йилнинг 21 марта Қасим Жомарт Тўқаев қасамёд қилиб, Қозоғистон Республикасининг Президенти хизматига киришди. 2019 йилги 23 мартдаги Қозоғистон Республикасининг Президенти Қ. Тўқаевнинг №6 фармонига кўра Астана шаҳрининг номи Нур-Султан бўлиб ўзгартирилди.

2019 йили 9 июнда бўлиб ўтган навбатдан ташқари сайловда энг кўп овозга эга бўлган Қасим Жомарт Тўқаев Қозоғистон Республикаси Президенти бўлиб сайланди, 1990 йили 24 апрелда Қозоғистон Республикасининг Тўнғич Президенти бўлиб Н. А. Назарбаев сайланди.

Қозоғистон Республикасининг Парламенти

Қозоғистон Республикасининг Парламенти — Қозоғистон Республикасининг қонун чиқарувчи функциясини амалга оширадиган Республиканинг энг олий ваколатли органи. Қозоғистон Республикаси Парламентининг ҳуқуқий мавқеи Конституциянинг IV бўлимида тасдиқланган (49-63 моддалар). Парламент барқарор асосда фаолият юритадиган икки палатадан — юқори палата — Сенат ва қуийи палата — Мажлисдан иборат.

Сенат Конституциявий қонунда белгиланган тартиб билан ҳар вилоятдан, республика аҳамиятидаги шаҳардан ва Қозоғистон Республикасининг пойтахтидан икки кишидан вакиллик қиласидиган депутатлардан иборат. Жамиятнинг миллий-маданий ва бошқа муҳим мақсадларининг Сенатда кўрилиши зарурлигини инобатга олиб, Сенатнинг 15 депутатини Президент сайлайди. Сенат депутатларини сайлаш билвосита сайлов асосида яширин овоз бериш орқали амалга ошади. Сайланган депутатларнинг ярми ҳар уч йилда қайта сайланади. Сенат депутатларининг ваколат муддати — 6 йил. (8-чизма) Мажлис Конституцияда белгиланган тартибда сайланган

107 депутатдан иборат. Мажлиснинг 98 нафар депутатини сайлаш умумий, тенг ва түғридан түғри овоз бериш орқали амалга ошади. Мажлиснинг 9 депутатини Қозоғистон халқининг Ассамблеяси сайлайди. Мажлис депутатларининг ваколат муддати — 5 йил.

8-чизма

Парламент депутати бўла олади

Қозоғистон Республикасининг фуқароси бўлган ва унинг ҳудудида сўнгти ўн йил мобайнида яшайдиган шахс

Сенат депутати бўла олади

30 ёшга тўлган, олий маълумотли, меҳнат стажи 5 йилдан кам бўлмаган ва ушбу вилоят ҳудудида республика аҳамиятидаги шаҳарларда ёки Қозоғистон Республикасининг пойтахтида каммида 3 йил яшаган шахс

Мажлис депутати бўла олади

Парламент депутатига қўйиладиган талабларга муносаб, 25 ёшга тўлган шахс

Қозоғистон Республикаси Ҳукумати

Асосий тушунчалар

- ҚР Президенти
- ҚР Парламенти
- ҚР Ҳукумати
- Маҳаллий бошқарув ва ўзини ўзи бошқариш органлари

Ҳукумат ижро ҳокимиятини амалга оширади. Қозоғистон Республикаси Ҳукуматининг ҳуқуқий мақоми Қозоғистон Конституциясининг V бобида тасдиқланган (64-70 моддалар) Ҳукумат ҳайъат органи бўлиб, ўз фаолияти бўйича Республика Президенти олдида масъул. Конституцияда кўзланган ҳолатларда, Парламент Мажлиси ва Парламент олдида масъул Ҳукуматни Конституцияда кўзланган тартиб бўйича Қозоғистон Республикасининг Президенти ташкил этади ва уни Бош вазир бошқаради. Ҳукумат таркибига вазирлар бошқарадиган 17 соҳа вазирлиги киради. Шу билан бирга икки агентлик бор.

Қозоғистон Республикасидаги суд ҳокимияти

Қонун томонидан тузилган Республиканинг Олий суди, Республикасининг маҳаллий ва бошқа судлар тизими суд ҳокимиятини амалга оширади. Қозоғистон Республикаси судларининг ҳуқуқий мақоми Қозоғистон Республикаси Конституциясининг VII бўлимида тасдиқланган (75-82 моддалар)

Маҳаллий судларга күйидагилар:

1) Вилоят ва унга тенглаштирилган судлар (Республика пойтахтининг шаҳар суди, республика аҳамиятидаги шаҳарларнинг шаҳар судлари);

2) Туман ва унга тенглаштирилган судлар (шаҳар суди, туманлараро суд)

Қозоғистон Республикасида бошқа судларнинг, шу жумладан ихтисослаштирилган судларнинг (ҳарбий, молиявий, маъмурий, вояга етмаганларнинг ишлари бўйича ва бошқа) ташкил этиши мумкин.

Суд ҳокимияти судда иш юритишнинг фуқаролик, жиноят ва қонун билан белгиланган бошқа шакллари орқали амалга оширилади. Суд ҳокимияти Қозоғистон Республикасининг номидан амалга оширилади ва фуқаролар ҳамда ташкилотларнинг ҳуқуқларини, эркинликлари ва қонуний мақсадларини муҳофаза қилишни, Республика Конституциясининг, қонунларининг, бошқа меъёрий-хуқуқий ҳужжатларининг, халқаро шартномаларини бажарилишини таъминлашни мақсад этади. Шу зайлда, Қозоғистон Республикасида суд ҳокимиятини факат суд амалга оширади. (9-чизма)

9-чизма

Қозоғистон Республикасининг суд тизими

Олий суд —
фуқаролик, жиноий
ва бошқа ишлар
бўйича олий суд
органлари

Маҳаллий судлар —
вилоят, туман, шаҳар

Бошқа судлар —
ҳарбий, молиявий,
маъмурий, вояга
етмаганлар иши
бўйича

Қозоғистон Республикасининг маҳаллий давлат ва ўзини ўзи бошқариши

Маҳаллий давлат бошқаруви ва ўзини ўзи бошқариш Қозоғистон Республикаси Конституциясининг VIII бобида (85—89 моддалар) тасдиқланган. Маҳаллий давлат бошқарувини тегишли ҳудуддаги ишнинг аҳволи учун масъул маҳаллий ваколатли ва ижро органлари амалга оширади.

Маҳаллий ваколатли органлар — маслаҳатлар — тегишли маъмурий-ҳудудий бирликдаги аҳолининг эркини акс эттиради ва умумий давлат мақсадларини эътиборга олиб, уни амалга оширишга зарур чораларни аниқлайди, уларнинг амалга ошишини назорат қиласи.

Маҳаллий ижро органлари — ҳокимлар — Қозоғистон Республикасининг ижро органларининг ягона тизимига киради. Тегишли ҳудудларнинг манфаати ва ривожланиши ҳожатлигини таъминлаш

Қозоғистон Республикаси Олий Суд биносы, Нур-Султан шаҳри

аҳоли гурухлари зич жойлашган ҳудудларни қамраган маҳаллий ҳамжамиятлардаги бошқа маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан амалга оширилади.

Шу зайлда, барча давлат органлари бир-бири билан ўзаро ҳамкорликда, давлатнинг Конституцияси ва қонунлари асосида ишлаши керак. (10-чизма)

10-чизма

Қозоғистон Республикаси давлат органларининг Конституциявий тизими

учун ижро ҳокимлигининг умумий давлат сиёсатини юргизишни таъминлайди.

Қозоғистон Республикасида маҳаллий аҳамиятга эга масалаларни аҳолининг ўзи ечишини таъминлайдиган маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тизими бор. Маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни аҳоли бевосита амалга оширади.

Шунингдек, у маслаҳатлар ва аҳоли гурухлари зич жойлашган ҳудудларни қамраган маҳаллий ҳамжамиятлардаги бошқа маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан амалга оширилади.

Шу зайлда, барча давлат органлари бир-бири билан ўзаро ҳамкорликда, давлатнинг Конституцияси ва қонунлари асосида ишлаши керак. (10-чизма)

Глоссарий

Давлат ҳокимият органларининг тизими — қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимииятининг олий ва маҳаллий органларининг мажмуси.

Қозоғистон Республикаси Президенти — давлатраҳбари, давлатнинг ички ва ташки сиёсатининг асосий йұналишларини аниқтайтын, мамлакат ичидә ва халқаро муносабатларда Қозоғистон номидан вакиллик қыладынган әндегі олий лавозимдаги шахс.

Қозоғистон Республикаси Парламенти — юқори ваколатлы ва қонун чиқарувчи орган. Парламентикки палатадан: олий палата — Сенатта қуи палата — Мажлисдан иборат.

Қозоғистон Республикаси Ҳукумати ижро ҳокимиятынни амалга оширади, Қозоғистон Республикасининг ижро органларининг тизимини бошқаради ва уларнинг фаолиятига раҳбарлық қылады.

Суд ҳокимијати — Олий суд бошқарадын одил судлов тизими.

Маҳаллий давлатбошқаруви ва үзини үзи бошқариш — тегишли ҳудуддаги ишларнинг ахволига масъул маҳаллий ваколатлы ва ижро органлар: маслаҳатлар, ҳокимлар, маҳаллий үзини үзи бошқариш органлари.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Давлат органлари тизимидағи ҚР Президентининг ўрнини аниқланг. Давлат раҳбарининг алоқида роли нимадан бошланади? Қозоғистон тарихидан олган билимлардан фойдаланинг.
2. Қозоғистон Республикаси Парламентининг фаолиятынни аниқланг. Қозоғистон Республикасининг Парламенти нима учун иккى Палата — Сенатта Мажлисга бўлинишини мушоҳада қилинг.
3. Қозоғистон Республикаси Ҳукуматининг қандай ваколатлари бор?
4. Маҳаллий ҳоким қандай ваколатни амалга оширади? “Агар мен Башвазир (ҳоким, вазир) бўлсан...” мавзууда эссе ёзинг. Эссада энг биринчи қандай масалани ҳал этардингиз?
5. Судлар қандай фаолият юритади? Қозоғистон Республикасининг суд тизими қандай? Судсиз давлат бўладими? Ушбу мавзуда мунозара ўтказинг.

Мураккаблиги 1-даражали топшириқ. Қозоғистон Республикасининг Конституциясидан фойдаланиб, қуидаги жадвални тўлдиринг.

10-жадвал.

Давлат ҳокимијати органлари	ҚР Конституцияси бўйича бажарадиган фаолияти
ҚР Президенти (44-модда)	
ҚР Парламенти (53-57-моддалар)	
ҚР Ҳукумати (66-модда)	
ҚР суд тизими (75-82-модда)	

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1 дан 10гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

7-§. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИННИҢ САЙЛОВ ТИЗИМИ

Бұғандарсда:

- Қозғистон Республикасининг сайлов тизимини үқиб үрганамиз;
- Давлат ҳокимиятini шакллантиришдаги сайловнинг роли ва мөһиятини аниқлаймиз.

Сайлов, сайлов тизими, сайлов ҳуқуқи, сайлов комиссияси.

“Сайлов ҳуқуқи” түшунчаси. Мансабдор шахсларни, давлат ҳокимият органларининг, шу билан бирга ахолини үзини үзи бошқариш органларига фуқароларнинг бевосита овоз бериши орқали сайлови — ҳуқуқий демократик давлатнинг муҳим белгиси. Дунёвий жамият сайловсиз бўлиши мумкин эмас. Сайловга иштирок этиш 18 ёшдан бошлаб эркин турда амалга ошади. Суд орқали лаёқатсиз деб топилган, шу билан бирга суд қарори бўйича озодликдан маҳрум этиш муассасаларида жазо муддатини ўтаётган фуқаролар сайловда иштирок эта олмайди. Қозғистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ халқ ҳокимиятini бевосита республика референдуми орқали амалга оширади, шунингдек, ўз ҳокимиятини юритишни давлат органларига беради. Республикадаги сайлов фуқароларнинг давлат органлари ва маҳаллий үзини үзи бошқариш органларини сайлашга ҳамда уларга сайланишга ҳуқуқи асосида юритилади. Конституцияда ва 1995 йили 28 сентябрда қабул қилинган “Қозғистон Республикасидаги сайлов тўғрисида” Конституциявий қонунда сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқи тамойиллари тасдиқланган. (11-чизма)

11-чизма

Сайлов ҳуқуқи — сайлов пайтида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиб турадиган конституциявий-ҳуқуқий меъёрлар мажмуи.

Сайлов ҳуқуқи — фуқаролар сиёсий ҳуқуқларининг бири. Фаол ва пассив сайлов ҳуқуқини ажратиш муҳим.

Фаол сайлов ҳуқуқи — Қозғистон Республикаси фуқароларини сайлашга, аниқроқ айтганда, Президент сайловига, Маслаҳат ва Мажлисга депутатлар сайлашга ҳамда маҳаллий үзини үзи бошқариш органларини сайлаш учун иштирок этишга ҳақли эканлигини англаради.

Пассив сайлов ҳуқуқи — ҚР фуқароларининг Конституцияда ва Конституциявий қонунда тасдиқланган сайлов тўғрисидаги чекловларга риоя этилади. Ушбу органларга сайланиш ҳуқуқи (масалан, бир киши бир муддатда Президент ва Парламент депутати бўла олмайди; Сенат депутати бир вақтнин ўзида Мажлис депутати; туман Маслаҳати депутати бир вақтнинг ўзида вилоят Маслаҳати депутати бўла олмайди)

БУ ҚИЗИҚ!

Сайловни ким үйлаб топди? Тарихда сайловнинг тури күп бўлган. Аввало ру-
ларга хос тизим бўйича оқсоқоллар ва аскарбошиларни сайлаб олишади. Сайлов
халқ йиғилишида ўтади. Сайловга барча фуқаро қатнашади. Навбатдаги сайлов
босқичида чекловлар бўлади. Сайловга фақат зодагонлар ва бой кишилар иштирок
этди, қашшоқлар, аёлларва қуллар бундан четлатилди. Феодализм даврида сайловга
фақатер эгаларни штирок этишди. Янги даврда сайлов гадавлатнинг барча фуқароси
иштирок этди. Бироқ, мулк эгасига, билимига, жинсига ва бошқа чекловлар жорий
этилган эди. Масалан, аёллар фақат 1908 йилдан сайлаш ҳуқуқига эга бўлди.

Қозоғистон Республикаси фуқаролари сайловга ҳаммага бирдек
тенг ва бевосита сайлаш ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш орқали
қатнаша олади.

Эътиборберинг!

Президент сайлови, Мажлис ва Маслаҳат депутатларини, маҳаллий ўзини
ўзи бошқариш органларини сайлаш барчага бир, тенг ва бевосита сайлаш ҳуқуқи
асосида яширин овоз бериш орқали юритилади.

Сенат депутатлари билвосита сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш
орқали сайланади (уларни сайловчилар эмас, маслаҳат депутатлари сайлайди).

Барчага тенг сайлов ҳуқуқи Қозоғистон Республикаси фуқа-
роларининг насли, жамиятдаги мансаби ва мулк эгалиги, дини, мил-
лати, тили, дин муносабатлари, дунёқараши ёки бошқа ҳолатларига
қарамасдан сайловга иштирок этишини англаради.

Қозоғистон Республикасида сайлов тенглик тартибида ўтади.
Бу сайловчиларнинг сайлашга тенг асосда иштирок этиб, ҳар бири
тегишлича бир овозга эга эканлигини англаради. Республикадаги
сайловда овоз бериш яширин турда ўтади. Бу овоз берувчилар-
нинг танловига назорат бўлмаслиги кераклигини англаради. Ушбу
мақсадларга мувофиқ овоз бериш варақасини ёпиқ кабина ичида
тўлдириш кўзланган.

“Сайлов тизими” тушунчаси. Сайлов тизими ҳамда сайлов ҳуқуқи
бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Қозоғистон Республикасидаги
сайлов тизимига Конституция ва Конституциявий ҳужжатларда
кўзланган Президент, Парламент ва Маслаҳат депутатларини,
маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби киради.

Тор маънода, *сайлов тизими деганимиз* — овоз бериш натижасига
кўра номзодлар ўртасида мандат тақсимлаш деганидир.

Сайлов тизимиning мажоритар, мутаносиб ва аралаш *мажори-
тар-мутаносиб* деган уч асосий тури бор.

Эътиборберинг!

Мажоритар тизимда күпчилик овозга эга бўлган одам сайланган бўлиб ҳисобланади. Бу тизимнинг қоидалари оддий ва тушунарли. У майда партияларни, кўпчиликнинг ўртасида фаоллигисустетакчиларни, депутатларни ва бошқа ҳокимият органларидан чиқариб юборишга имкон беради.

Ҳозирги кунда жаҳоннинг 60 дан зиёд мамлакатларидаропорционал тизим қўлланилади. У кўпмандатли сайлов округларида фойдаланилади. Сиёсий плюрализмнинг ривожига имкон беради ва турли партияларнинг Парламентдаги вакилларини таъминлайди.

Мажоритар-мутаносиб тизим иккисининг ҳам ижобий томонларини ўз ичига олган. Бундай ҳолда депутатмандатларнинг бир қисми мажоритар, иккинчиси эса мутаносиб тизимнинг қоидаларига мувофиқ берилади.

Қозоғистонда сайлов тизимишининг икки тури ҳам қўлланилади: мутаносиб сайлов тизими, нисбатан ва мутлақ кўпчиликнинг мажоритар тизими. Агар овоз беришга сайловчиларнинг 50 фоизи иштирок этган бўлса, сайлов ўтди, деб ҳисобланади. Овоз беришга иштирок этган сайловчиларнинг 50 фоиздан зиёди овоз берган ҳолдагина номзод сайланди деб ҳисобланади.

Республикада сайловни бир тизимини ташкил этадиган сайлов комиссиялари ташкил этади ва ўтказади.

Унга қўйидагилар киради:

- Қозоғистон Республикасининг Марказий сайлов комиссиялари;
- Ҳудудий сайлов комиссиялари;
- Округ сайлов участкалари;
- Участка сайлов комиссиялари.

Давлат ҳокимиятини шакллантиришда сайловнинг роли. Сайлов — мамлакатнинг мустақиллигини билдирадиган, ҳокимиятнинг боши сифатида унинг сиёсий ролини кўрсатадиган долзарб механизм. Шу билан бирга ҳокимият органларида турли ижтимоий гуруҳларнинг мақсадини кўзлайдиган муҳим канал сифатида хизмат кўрсатади.

Умумхалқ сайлови ҳар бир фуқаронинг унга иштирок этишга ҳақли эканлигини кўзлайди. Кўп кишилар учун, баъзи давлат-

ларда эса фуқароларнинг кўпчилиги учун сайлов тегишли ташкилотларнинг сиёсатига амалда аралашувнинг ягона йўлидир. Сайлов — барча одамларнинг ўз эркини билдириш имконияти. Бунда давлат ҳокимияти ҳамда унинг фаолияти аҳоли эркига мувофиқ келиши керак.

Асосий тушунчалар

- сайлов
- сайлов тизими
- сайлов ҳуқуқи
- сайлов комиссияси

Сайлов имконият беради:

- фуқароларнинг сиёсий ваколатини таъминлашга;
- уларнинг мақсадини изҳор этишга;
- жамиятдаги етилган низоларни ҳал этишга;
- сиёсий элитанинг таркибини янгилашга;
- ижтимоий фаровонлик тамойилларини қайта кўриш ёки тасдиқлашга;
- давлатнинг сиёсатига таъсир этишга;
- ҳокимиятнинг қонунийлигини такомиллаштиришга, жамиятни бирлаштириш ва интеграциялашга;
- фуқароларнинг сиёсий жиҳатдан билимли бўлишини таъминлашга.

Шу зайлда одамлар овоз бериш орқали ҳокимиятга таъсир кўрсата олади. Шунинг учун сайловга кўп овоз берувчилар иштирок этишлари керак. Республикадаги сайлов Республика фуқаросининг сайлов ва сайланишга ўз хуқуқини эркин фойдаланиш асосида амалга ошади. Қозоғистон Республикасининг ҳар бир фуқароси сайлов пайтида ўз фикрини билдиришга ҳақли.

Глоссарий

Сайлов — овоз бериш орқали давлаторганларини, жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг бошқа ташкилотларини шакллантириш услуби.

Овоз бериш — сайлов жараёнининг босқичи. Икки босқичдан иборат: овоз бериш ва овозларни санаш.

Сайлашҳуқуқи — сайлов пайтида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган конституциявий-хуқуқий меъёрлар мажмуи.

Сайлов тизими — Конституцияда ва Конституциявий ҳужжатларда кўзланган Президент, Парламент ва Маслаҳат депутатларини, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаштартиби.

Овоз бериш хуқуқи — ҚРнинг ҳар бир фуқароси сайлаш вақтида ўз фикрини билдиришга ҳақли. Бу овоз бериш хуқуқи дейилади. Бир инсон бир овозга ҳақли.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Сайлов нима? Демократияни қуришда сайлов қандай роль ижро этади?
2. Фаол ва пассив сайлов хуқуқи нима, уларнинг қандай фарқи бор?

1-даражали топшириқ. Жадвалнитўлдиринг 10-жадвал.

10-жадвал

Сайлов хуқуқи тамойиллари

Умумхалқ сайлови	Тенг сайлов	Бевосита сайлов хуқуқи	Яширин овоз бериш

Мураккаблиги 2-даражали топшириқ. Сайлов куни күп кишилар сайлов бўлимларига вояга етмаган болалари билан келди. Ота-оналари овоз бериш кабинасида боласининг қўлига қалам бериб, қаерни белгилашжоизлигини кўрсатиб, шундан кейин бола овоз бериш ускунасиға бўллетенни солади. Ушбу ҳолатда овоз бериш тамойиллари бузилди деб ўйлайсизми (бизда сайлов умумий, бевосита, тенг турда, яширин овоз бериш билан ўтади)?

Мураккаблиги 2-даражали топшириқ. Е.Деган 19 ёшли талабаўз университетининг ижтимоий ҳаётига фаол иштирок этади. У турли ватанпарвартадирлари, экология акцияларини ўтказиб, университетдаги бошқа талабаларнинг ўртасида фаол бўлди. Талабаларунга Қозоғистон Республикаси Мажлисининг депутати бўлиш учун сайловда иштирок этишни тавсияэтди. **Е** ҚР Мажлисининг депутати бўла оладими? Қанча ёшдан бошлаб депутат бўлиш мумкин? Депутат бўлиш учун унга яна нима қилиш керак?

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1 дан 10 гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

III боб. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ

8-§. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ

Кун сайин турли воқеалар содир бўлади, ушбу воқеаларнинг ичида фуқаролик ҳуқуқини тартибга соладиган фуқаролик ҳуқуқий кўринишлар юзага келади. Автобусдан фойдаланган пайтда, йўл ҳақини тўлаб, сизлар йўловчи ташиш шартномаси бўйича ҳаракат қиласизлар. Тушги ҳордик пайтида ошхонада тамадди қилиб, бунда ҳам фуқаролик ҳуқуқ муносабатларига — сотиб олиш ва сотиш шартномаси бўйича муносабатларга киришасиз. Шу боис кундалик турмушда турли ҳодисалар бўлиб, ушбу ҳолатларнинг барчаси фуқаролик ҳуқуқ меъёрлари орқали тартибга солинади.

Ёддасақланг!

Фуқаролик ҳуқуқ — мулк ва нохусий мулк муносабатларини тартибга солиб турдиган ҳуқуқий меъёрлар мажмуидир. Унинг мақсади — жамиятда иқтисодий муносабатларни ривожлантириш ва фуқаролик ҳуқуқ субъектларининг қонуний мақсадини ҳимоялашни амалга ошириш.

Бугун дарсда:

- “фуқаролик” ҳуқуқ тушунчаси ва тамойиллари, мулк муносабатлари ва “хусусий мулкка доир бўлмаган муносабатлар” тамойилини ўқиб ўрганамиз

Асосий тушунчалар

- Фуқаролик ҳуқуқ
- Фуқаролик ҳуқуқ тамойиллари
- Мулк муносабатлари
- Хусусий мулкка дахлдор бўлмаган муносабатлар
- Жисмоний ва ҳуқуқий шахслар

Қозоғистон Республикасининг
Фуқаролик Кодекси

Одил суд атрибутлари

Мулк муносабатлари ва хусусий мулкка доир бўлмаган муносабатлари турли ҳужжатлар билан тартибга солинади. Бу ерда бош ҳужжат Фуқаролик кодексидир. Ушбу Кодекс икки қисмдан иборат: Умумий ва Алоҳида. Умумий бўлим 1994 йил 27 декабрда қабул қилинди. Алоҳида бўлим эса 1999 йил 1 июлда ҳуқук меъёрлари билан тартибга солинади.

Фуқаролик ҳуқук субъектлари — фуқаролик ҳуқук муносабатларининг фаол иштирокчилари. Уларнинг ҳуқуқлари ва вазифалари, ўзаро иш-ҳаракатлари фуқаролик ҳуқук меъёрлари билан тартибга келтиради.

Фуқаролик кодекс субъектларига қўйидагилар киради:

- Жисмоний шахслар (Қозогистон Республикасининг фуқаролари, хорижлик фуқаролар, фуқаролиги йўқ шахслар). Уларнинг орасида фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар бир-биридан мустақил ва tenglik асосида бўлади. Барча жисмоний шахслар фуқаролик ҳуқук лаёқати, яъни фуқаролик ҳуқуқи соҳасида ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бор.
- Ҳуқуқий шахслар. Булар — ташкилотлар, корхоналар, тижорат ва нотижорат ташкилотлари. Ҳуқуқий шахслар тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланади.
- Давлат — давлат ҳокимият органлари. Мансабдор шахслар ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари. Давлат фуқаролик ҳуқук соҳасидаги ижтимоий муносабатларнинг фаол иштирокчиси ва кафолати.

Фуқаролик ҳуқук тамойиллари — ушбу ҳуқук соҳасининг асосий ғоялари. Улар Қозогистон Республикаси Фуқаролик кодекси Умумий бўлимининг 2-моддасида кўрсатилган.

2-модда. Фуқаролик қонунларнинг асосий бошланиши.

Фуқаролик ҳуқуқнинг барча меъёрлари ушбу ғояларга асосланган. Ушбу ғоялар фуқаролик-ҳуқуқий меъёрларнинг мазмунини тўғри англашга ёрдам беради. Зарур бўлган ҳолда ушбу ғоялар қарама-қаршиликларни тушуниш ва ҳал этиш учун тажрибада қўлланилади. Бу ғоялар қонун чиқариш ишидаги нуқсонларни бартараф этишга ёрдам беради.

Фуқаролик ҳуқуқнинг барча меъёрлари ана шу ғояларга асосланган. Бу ғоялар фуқаролик-ҳуқуқий меъёрларнинг мазмунини тўғри тушунишга ёрдам беради. Қерак бўлган шароитда бу ғоялар, қарама-қаршиликларни тушуниш ва ечиш учун тажрибада қўлланилади. Бу ғоялар қонун чиқариш ишидаги камчиликларни бартараф қилишда кўмаклашади.

Фуқаролик ҳуқук тамойиллари:

- Фуқаролик ҳуқук субъектларининг tengligi;
- Хусусий мулкка дахлизизлик;

- Фуқаролик ҳуқуқнинг шартнома эркинлиги;
- Хусусий ишларга давлат ҳамда учинчи томоннинг аралашмаслиги;
- истеъмочилар ва тадбиркорларни фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг асосий субъектлари сифатида ҳимоялаш;
- насия берувчининг қонуний мақсади ва ҳуқуқини ҳимоялаш;
- Фуқаролик ҳуқуқларнинг ҳимояланиши.

Бу тамойилларнинг барчаси бир-бири билан боғлиқ, улар бир-бирини тўлдиради ва органик тизимни ташкил этади.

Тамойилларни кўриб чиқайлик.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатдаги субъектларнинг тенглиги тамоили. Фуқаролик ҳуқуқка эга бўлишда, уни амалга ошириш ва ҳимоялашда фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектларининг барчаси тенг ва мустақилдир. Шу билан бирга ушбу муносабат бузилгани учун масъулият ва мажбуриятларни бўлишда барча субъектлар тенг деб ҳисобланади. Фуқаролик ҳуқуқ субъектларининг ҳеч бири бир-бирига буйруқ беришга ҳақи йўқ. Уларнинг муносабатлари ўзаро келишувга асосланган.

Мулк дахлизлиги тамоили. Мазкур тамойил элимиздаги барча иқтисодий тизимнинг пойдевори бўлиб саналади. Мулк эгасининг ўз мулкини қонун томонидан тақиқланмаган, дуч келган мақсадига эришиш учун эркин, ўз ҳохишича фойдалана олиши ни англатади. Мулк эгасига қандайдир бир тўловнинг тўлангани ё тўланмаганига қарамасдан қонун мулк ҳуқуқини мажбурлаб тўхтатишини тақиқлайди.

Шартнома эркинлиги тамоили. Дуч келган шахс ўз ҳохишича ва ташқаридан кимсанинг мажбурлашисиз шартнома туза олади (ёки тузмайди); шартнома тузишни хохлайдиган томонни танлай олади; шартнома турини танлай олади; шартноманинг талабларини аниқлай олади.

Бу ҳолда, албатта, шартнома тузган ҳамкасбининг ҳам худди шундай ҳуқуқлари борлигини эътиборга олиш керак. Шу боис ҳам фақат ўзаро келишув билан эркин турда тузилган шартномалар ҳақиқий фуқаролик-ҳуқуқий шартнома деб тушунилади.

Хусусий ишлар ва шахсий ҳаётга бирорнинг аралашувига йўл бермаслик тамоили. Бунда ҳаракатга лаёқатли фуқароларнинг ё ҳуқуқий шахсларнинг ўз мулкларини фойдаланишга, даромадларини бўлишишга, даромадларидан фойдаланишга бошқариш ва ҳокимият органлари, ота-оналар, фаолият етакчилари ва бошқа шахсларнинг аралашуви тақиқланади. Конунда кўрсатилмаган ҳолатда бирорнинг рухсатини олиш, шартномасини аниқлаш, ахборот

олиш талаб этилмайди. Оилавий, тижорат ва шахсий сирлар бўлиб ҳисобланадиган маълумотларни беришни талаб этиш тақиқланади. Одамларнинг шахсий ҳаётига, шахсий муносабатларига аралашиш қонун томонидан тақиқланган.

Тадбиркорлар ва истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш. Мазкур тамойил иқтисодиётни ва тадбиркорликни ривожлантириш учун керак. Масалан, тадбиркорларга ишбилармон тузилмаларни шакллантириш тартибини осонлаштириш, тадбиркорлик фаолияти эркинлиги, кераксиз назорат ва асоссиз текширишларга йўл бермаслик, тижорат сирларини сақлаш, одил солик солиш хизматлари ўта муҳим. Қонун тадбиркорларга уларнинг айби туфайли бўлмаган, фаолият давомида юзага келадиган харажат хавфларини ҳам юклайди. Қонун истеъмолчиларнинг мақсадларини ҳимоя қиласди.

Қарз берувчиларнинг ҳуқуқлари ва қонуний мақсадларини ҳимоялаш тамоили. Қарз берувчи — истаган фуқаролик мажбуриятда зарур шахс ва қоида бўйича мажбурият бузилган ҳолда жабрланувчи томондир. Қарз берувчини ҳимоялаш деганимиз, энг аввало, қарздорга барча бажарилмаган ёки зарур ҳолда бажарилмаган мажбуриятларнинг натижаларини юклаш, насия берувчини бажарилмай қолган мажбуриятлар таҳдидидан ва насия берувчининг олдидаги ўз мажбуриятини бузган қарздорнинг айбини далиллаш қийинчиликларидан озод этиш. Қарз берувчининг мақсадини манфатларини ҳимоя қилиш, айниқса, молиявий мажбуриятлар бузилган ҳолда яққол сезилади. Бу мақсадда Фуқаролик кодекс қарздорга маблағни қайтариши кечикирган ҳар куни учун масъулият юклайди.

Фуқаролик ҳуқуқларни ҳимоялаш. Қозоғистон Республикасининг Конституцияси фуқароларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоялаш ҳуқуқига алоҳида эътибор қаратади (13-модда). Давлат фуқаролик ҳуқуқларини дуч келган ҳолда, аниқ ҳолатда ушбу ҳуқуқбузарликка қарши аниқ ҳимоя воситасини қўллаш кўрилмаган бўлса-да, уни ҳимоялайди.

Суд — фуқаролик ҳуқуқларни ҳимоялаш бўйича асосий орган. Фуқаролик ҳуқуқ бузилган ҳолда субъект давлат судидан ташқари арбитраж (учлик) судга мурожаат қила олади. Аниқ бир моддий ва процессуал ҳолатлар сақланса, бундай судга арз қилиш мумкин. Сақланмаган ҳолатда эса арбитраж суднинг қарори давлат судининг қарори сингари мажбурий ижро этилиши жоиз бўлади.

Баъзи ҳолатда қонун фуқаролик ҳуқуқни ўз ҳохишича ҳимоялашга имкон беради. Масалан, кафолат маблағини олиб қолиш тўғрисида (ФКнинг 338-моддаси), қарши мажбуриятни бажаришни тўхтатиш (ФКнинг 284-моддаси) ва бошқа қонунда кўрсатилган

холатларда. Фуқаролик ҳуқуқларни ұмоялашнинг энг оммавий усули — келтирилған заарни қоплашни талаб этиш.

Шундай қилиб, фуқаролик ҳуқуқ фанининг икки тури бор. Улар:

- *Мулк муносабатлари* — мулкларнинг фуқаролик айланимiga доир ижтимоий муносабатлари; мулкнинг аник қиймати бор;
- *Мулкка доир бўлмаган муносабатлар* — моддий фаровонлик асосида шаклланадиган ижтимоий муносабатлар — шахс ҳуқуқи, шахсий эркинлик. Бу манфаатлар жисмоний шахслар учун ўта муҳимдир. Масалан, илм, адабиёт, санъат асарига муаллифлик; ор-номусини, қадр-қимматини, тадбиркорлик фаолиятини ұмоялаш.

Глоссарий

Фуқаролик ҳуқуқ — жамиятда иқтисодий муносабатларни ташкил этиш ва фуқаролик ҳуқуқ субъектларининг қонуний манфаатларини амалга ошириш мақсадида мулк муносабатлари ва унга доир бўлмаган муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий меъёрлар мажмуи.

Фуқаролик ҳуқуқ субъектлари — ўзаро фаолиятлари фуқаролик ҳуқуқ меъёрлари билан тартибга солинадиган фуқаролик муносабатлари штирокчилари.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Қандай ижтимоий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқ билан тартибга солинади? Ўз ҳаётингиздан мисоллар келтириңг.
2. Мулк ва унга доир бўлмаган муносабатлар тушунчасини тушунтириңг.

Мураккаблиги 1-даражали топшириқ. Жадвалнитўлдириңг.

11-жадвал

№	Тамойил турлари	Мазмуні
1	Фуқаролик ҳуқуқидаги субъектларнинг tengligi	
2	Хусусий мулкка дахлизлилик	
3	Шартнома эркинлиги	
4	Шахсий ишлар ва шахсий ҳаётга бошқа бирорнинг аралашышига йўл бермаслик	
5	Тадбиркорлар ва истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ұмоялаш	
6	Насия берувчиларнинг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ұмоялаш тамойили	
7	Фуқаролик ҳуқуқларни ұмоялаш	

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай үзлаштирганингизни 1дан 10гача баҳоланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

9-§. МУЛК ҲУҚУҚИ

Бугундарсда:

- Мулкнинг асосий турларини ўқиб ўрганамиз;
- Мулк ҳуқуқига эга бўлиш ва уни тўхтатиш йўлларини аниқлаймиз;
- Фуқаролик ҳуқуқдаги мажбуриятлар ва масъулияттушунчаси билан танишамиз.

Асосий тушунчалар

- мулк
- мулк ҳуқуқи
- мулк турлари.

Мулк — қандай бўлмасин жамият билан ижтимоий тузилманинг асоси. У инсоният ривожининг дастлабки босқичида, қадимги одамларнинг ўз ўлжасини дастлаб якка турда, кейин эса жамоат бўлиб эга бўлиши асосида пайдо бўлди. Қозоғистон Республикасининг Конституциясига кўра, ҳар бир фуқаро мулкка эга бўлиш ҳуқуқига эга. Бу Қозоғистон Республикасининг ҳар бир фуқароси қонуний тарзда топган, қонун томонидан тақиқланмаган истаган мулкни сотиб олишга, сотишга, ижарага беришга ҳақли эканлигини анлатади.

Эътиборберинг!

Қонун жиҳатидан олганда мулк — фуқаролик ҳуқуқнинг турли субъектлари ўртасидаги моддий нарсаларга, мулкка, буюмга доир муносабатлар. Бу муносабатларда субъектларнинг бири бу мулкни ўзиники деб қараса, бошқалари учун эса у бегона бўлиб ҳисобланади.

Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик Кодексига кўра, субъектнинг ўзига тегишли мулкига эгалик қилиш ва ўз ихтиёрига кўра фойдаланиш ҳуқуқи қонунчилик ҳужжатлари орқали ҳимояланишини ва тан олинадиган мулк ҳуқуқи бўлиб ҳисобланади. Мулк ҳуқуқи бошқа инсонга шартнома тузиш пайтидаги бор мاشаққати билан берилади. Мулк эгасига ўз мулкига эгалик қилиш, фойдаланиш ва ҳукм юритиш ҳуқуқи берилади. (12-чизма).

12-чизма

Мулк эгасининг ўз мулкига доир уч ҳуқуқи бор

Эгаси бўлиш

Фойдаланиш

Ҳукмронлик
қилиш

Эгалик ҳуқуқи — буюмга эгалик қилиш мүмкінлигини билдиради. Бу ҳолатда мулк әгасидан бошқа фуқаролар, масалан шартнома бүйича күчмас мулки бор шахслар ва мулкнинг қонуний соҳиби бўла олишини эътиборга олиш керак.

Фойдаланиш ҳуқуқи мулкдан фойдаланиш, қўллаш орқали унинг фойдали жиҳатларини олиш имконияти. **Фойдаланиш** чоғида мулк тўлиғи билан қўлланилади ёки эскиради (**амортизацияланади**) **Фойдаланиш ҳуқуқи** мулкдорлик ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқ, ваҳоланки умумий қоидалар бўйича мулкка эга бўлган ҳолатдагина ундан фойдаланиш мумкин.

Эга бўлиш ва фойдаланиш ҳуқуқи факат мулк әгасигагина эмас, мулк әгасидан бу ҳуқуқни шартнома бўйича олган бошқа одамларга ҳам тегишли. Масалан, квартира ижарага олиш, машина ижарага олиш. Ва бошқалар.

Ҳокимлик қилиш ҳуқуқи — буюмнинг қонуний тақдирини (сотиш, совға қилиш, ижарага бериш) аниқлаш ҳуқуқи сифатида аникланади. Ҳокимият ҳуқуқи факат мулк әгаси ёки мулк әгасининг бевосита рухсати бўйича бошқа одамлар орқали амалга оширилади.

Мулк әгаси буюмдан ўз ҳохишича фойдаланади (эга бўлади, фойдаланади ва ҳукмронлик қилади). Умуман мулк әгаси ўзига тегишли мулкига доир қонунга зид бўлмаган истаган ҳаракатни амалга ошира олади, албатта, агар бу ҳаракати бошқа одамларнинг ҳуқуқини бузмайдиган бўлса.

Мулк әгаси берилган ҳуқуқлар билан бирга, қонун унга аниқ бир мажбуриятларни юклайди. Уларга мулкини сақлаш машаққати (солиқ тўлаш, мулкнинг баъзи турларига таъмирлаш ишларини юритиши) киради. Бундан ташқари, мулк әгаси ўзига тегишли мулкнинг фавқулодда заарланиши ҳолатига дучор бўлиши ёки кутилмаган ўлимга дучор бўлиши мумкин.

Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексига кўра мулкнинг хусусий, давлат, аралаш турлари бор:

1. Хусусий — жисмоний шахсларнинг ва нодавлат ҳуқукий шахсларнинг ва уларнинг бирлашмалари мулки.

Мулк ҳуқуқи

2. Давлат мулки — мулк иншоотларини бошқариш ва ҳукмронлик этишнинг давлат ҳокимиияти вакиллари амалга оширадиган муносабатлар тизими.

3. Жамоат мулки — меңнат жамоаси буюмлар ва озиқ-овқатларни биргаликда әгалик қилиши, фойдаланиб ҳамда ҳукмронлик юритадиган муносабатлар тизими.

13-чизма

Мулк турлари

Республика давлат мулкининг субъекти — Қозогистон Республикаси. Коммунал давлат мулкининг субъекти маъмурий- ҳудудий бирлиkdir. Қозогистон Республикасидаги алоҳида ҳимоя қилинадиган табиий ҳудудлар: қишлоқ хўжалиги, мудофааа, ўрмон ва сув жамғармалари, фойдаланиладиган ер участкалари шахсий мулкка берилмайди.

Фуқаролик ҳуқуқда Қозогистон Республикасининг Фуқаролик кодексида аниқ кўрсатилган мулк ҳуқуқига эга бўлиш ва тўхтатиш асослари бор

Мулк ҳуқуқига эга бўлиш асослари:

1) Янги буюмга эга бўлиш ҳуқуқи. Агар сиз янги буюмни тайёрлаб ёки ясаган бўлсангиз, уй барпо этсангиз, автоматик тарзда сизнинг мулкингиз бўлиб қолади;

2) Мулк әгасининг қўлидаги мулкига мулк ҳуқуқини бошқа одам әгаллаши мумкин. Масалан, сиз бир буюм сотиб олсангиз, уни ижарага олсангиз, буюмларингизни алмаштирсангиз, бундан кейин буюм сизниki бўлиб, мулк ҳуқуқи сизга ўтади.

3) Эгаси йўқ ёки эгаси номаълум мулкка, мулк әгаси бош тортган ёки бирор сабабларга кўра ушбу мулкка эга бўлиш ҳуқуқидан айрилган ҳолда, шахс шу мулкни әгаллаш ҳуқуқига эга бўлади. Масалан, рўйхатга олинган мулк, банкрот бўлганларнинг мулки ва бошқалар бўлиши мумкин.

Мулк ҳуқуқини тўхтатиш асослари:

1) Мулк әгасининг эрки билан тўхтатиш (сотиш, ҳадя қилиш, мулкидан ўз эрки билан бош тортиш).

2) Мулк әгасининг ихтиёрисиз тўхтатиш (мулк әгасининг ўлими, мулкнинг тарқ этилиши. Уни бартараф этиш).

Шундай зайлда мулк ҳуқуқи бизнинг ҳаётимизда муҳим роль ўйнайди ва мулк ҳуқуқини ҳимоялаш — ҳозирги замон давлатларининг асосий мажбуриятларининг бири.

Глоссарий

Мулк — фуқаролик ҳуқуқнинг турли субъектлари ўртасида моддий буюмларга, мулкка, буюмга доир муносабатлар. Бу муносабатлар субъектларнинг бири бу мулкни ўзиники деб қараса, бошқалар учун у бегона.

Мулк ҳуқуқи — субъектнинг ўзига тегишли мулкни фойдаланишгава ҳокимият юритишга, ўз эркига кўра эгалик қилишга ҳуқуқий қонунчилик ҳужжатлари орқали ҳимоя қилинадиган ва тан олинадиган мулк ҳуқуқи.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Ҳозирги жамият ҳаётидаги мулкнинг асосий ролини очиб кўрсатинг. Мулк дегани нима? Қандай мулк турларини биласиз?

2. Мулк ҳуқуқига ва унинг уч ҳуқуқий ваколати тўғрисида айтинг.

3. Мулк ҳуқуқига эга бўлиш ва тўхтатиш асослари қандай?

Мураккаблиги 3-даражали топшириқ. “Мулк ҳуқуқининг ва унга дахлсизликнинг муҳимлиги” мавзуси бўйича мулоҳаза юритинг.

Мураккаблиги 3- даражали топшириқ. Вазиятларни муҳокама қилинг.

1. Хонадон соҳиби ўз квартирасини ижарага берди. Ижаарачининг қандай ваколати бор? Ижаари бу квартирани ўз ҳолича сота оладими? Агар ижаари квартирага таъмирлаш ишларини юритгиси келса, уни квартира әгасининг рухсатисиз амалга ошира оладими? Агар квартирада қувурлар ишдан чиқиб, қўшниларга зарар келтирса, ким жавобгар бўлади? Жавобларида “эгалик қилиш”, “фойдаланиш” деган терминларни қўлланинг.

2. Уй жонивори, масалан бўш юрган ит, болалар билан ўйнаб юриб, уларни тишлаб олди. Итнинг әгаси жавоб берадими? Болаларитга ўзлари яқинлашиб, у билан ўйнашни ўзлари бошлаган эди.

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштиришни 1дан 10гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

10-§. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚДАГИ МАЖБУРИЯТЛАР ВА МАСЪУЛИЯТ

Бугундарсда:

- Фуқаролик ҳуқуқдаги мажбуриятлар тушунчаси ва уни таъминлашусулларини ўрганамиз.

Асосий тушунчалар

- Мажбуриятлар
- Мажбуриятларни таъминлаш услублари

Мажбуриятлар — фуқаролик ҳуқуқ мұносабатларининг борича кенг тарқалған ва серқирра турларининг бири. Улар, масалан, одамлар бир буюмни сотиб олғанда, транспорт компанияси юк ташиғанда, корхона асбоб-ускуналарни етказиш борасида, институт илмий-тахлилий ишларни юритғанда ва бошқа пайтда юзага келади.

Мажбуриятда бошқа фуқаролик ҳуқуқий мұносабатлардаги сингари мазмунини, субъектини, объективини аниклаб олиш жоиз.

Мажбуриятлар субъектлари (томонлар) — кредит берувчи ва қарздор. Кредит берувчи мажбурият олган томондан аник бир ҳаракатлар амалга оширишини (амалга оширмаслигини) талаб этишга ҳақли ва мажбуриятнинг фаол томони бўлиб ҳисобланади. Қарз оловчи кредит берувчининг талаби бўйича зарур ҳаракатларни амалга оширишга ёки амалга оширмаслик мажбуриятини олиб, унинг пассив томонидан бўлади.

Эътиборберинг!

Мажбурият — аник ҳаракат. Уни бир шахс (қарздор) бошқа шахснинг (насия берувчининг) фойдасига амалга ошириши керак: мулкни бериш, иш бажариш, пул тўлаш ва бошқа. Кредит берувчи мажбурият олган томондан аник бир ҳаракатни амалга оширишини (ёки амалга оширмасликни) мажбуриятини бажаришни талаб этишга ҳақли.

Мажбуриятнинг **объекти** ҳаракатдан иборатdir. Бошқача ифодаласак, мажбурият объекти бўлиб турган бирон бир ҳаракатни бажариш.

Масалан, транспорт компанияси ташиш шартномаси бўйича буюртмачига аник бир юкни етказиш мажбуриятини олган. Ушбу ҳолатда юкни етказиб бериш мажбуриятdir. Юк буюртма берувчига етказилгандагина мажбурият бажарилади.

Мажбуриятнинг мазмунини одатдагидек шартномага ёзилган томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ташкил этади.

Мажбуриятларнинг юзага келишига асос бўлади: шартномалар, бошқа келишув муносабатлари, давлат ҳокимияти органларининг ва бошқа давлат органлари ҳамда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳужжатлари, суд қарорлари, фан, адабиёт санъат асарларининг чиқиши, зарар келтириш, асоссиз бойиш, мулк сотиб олиш ва бошқалар.

Фуқаролик ҳуқуқда мажбуриятларни таъминлаш услублари кўзланган. Қозоғистон Республикаси Фуқаролик Кодексида мажбуриятни бажариш қонунда кўзда тутилган ва шартнома тузиш орқали жарима тўлаш, гаров бериш, қарздорнинг мулкини ушлаб қолиш, кафолат учун олиш, кафолат бадалини тўлаш ва бошқа услублар орқали бажариш мумкинлиги кўрсатилган. Ушбу чоралар мажбуриятни бажармагани ёки тегишлича бажармагани учун қарздорга нисбатан қўлланилади.

Мажбуриятни бажаришнинг ҳар бир услубини қисқача кўрайлик.

Жарима (фоиз) — қарздор қарз берувчига мажбуриятини бажармагани ёки тегишлича бажармагани учун, алоҳида ҳолатда бажариш муддати ўтиб кетган пайтда тўлашга мажбур харажатdir. Бу харажатнинг микдори шартномада аниқланади ёки қонунчиликда кўрсатилади. Жаримани тўлатиш пайтида қарз берувчи қанча харажатга тушганини исботлашга мажбур әмас. Масалан, коммунал тўловни кечиктирган ҳолатда фоизи ўсиши аниқ.

Гаров — қарздор гаров билан таъминланган мажбуриятни бажармаган ҳолатда кредит берувчининг гаровга қўйилган мулки қийматидан оладиган харажати. Масалан, банкдан кредит олиш учун ер, уй сингари кўчмас мулклар гаровга қўйилиши мумкин. Мажбурият бажарилмаган ҳолда мулк сотилади, қийматининг бир қисмини кредит берувчи олади.

Кафиллик — шахснинг насия берувчи олдидаги мажбуриятлари ёки қарзи учун кафолат берувчи, яъни бошқа шахс жавоб беради. Кафолат берувчи тўлиқ ёки қарздор билан келишиб, амалда жавоб беришга мажбурият олади. Масалан, кафолат берувчи қарздорнинг банк олдидаги қарзи учун жавоб беради. Шу боис ҳам кафолат берувчи бўлиш — катта масъулият. Ҳамма кафолат берувчи бўла олмайди.

Кафиллик. Бунда кафолат бўлувчи бошқа томоннинг (қарздорнинг) кредит берувчиси олдида ушбу томоннинг мажбуриятини бажарилишига тўлиқ ёки қисман жавоб бериш мажбуриятини олади. Гаровга ўхшаш бўлгани билан аниқ фарқлари бор.

Бўнак (бай пули) — ваъдалашувчи томонлардан бирининг шарт бўйича ўзидан олинадиган тўлов ҳисобидан иккинчи томонга ва

Күчмас мулк

шарт тузиш ҳамда бажаришни ёки бошқа мажбуриятни бажаришни таъминлашга берадиган пул миқдори.

Кафолат гарови — савдо-сотиқ ёки бошқа мажбуриятни бажариш пайтида шартнома тузиш бўйича мажбуриятларни бажаришни таъминлаш учун кафолат гаровини тўловчининг кафолат бадали олувчига берадиган пул миқдори.

Шундай мажбуриятнинг субъектлари — насия берувчи ҳамда қарз олувчи. Улар аниқ бир мақсадга эришиш учун, шартнома орқали аниқ ҳаракатлар ва мажбуриятларни бажаришга келишишади. Бу иш-ҳаракатлар аниқ услублари билан таъминланади. Булар — жарима тўлаш, гаров бериш, қарздорнинг мулкини ушлаб қолиш, кафолат учун олиш, кафолат бадалини тўлаш ва бошқа услублар орқали бажарилади. Ушбу мақсадга эришганда мажбурият бажарилган бўлиб ҳисобланади.

Глоссарий

Мажбурият — бир шахс (қарз олувчи) бошқа шахснинг (насия берувчининг) фойдасигаясаси жоиз бўлган аниқ ҳаракатлар.

Мажбуриятларни таъминлашнинг усуллари — мажбуриятларни бажариш бўйича тадбирлар. Ушбу чоралар мажбуриятини бажармагани ёки етарли турда бажармагани учун қарздорга доир қўлланилади. Текшириш учун саволлар ва топшириқлар

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Мажбурият тушунчасини очиб қўрсатинг. Сизларга мажбуриятнинг қандай турлари маълум?

2. Фуқаролик ҳуқуқдаги мажбуриятнинг муҳимлиги ва асосий моҳияти нимада?
3. Ҳаётингизда дуч келган мажбуриятларни мисол келтириб, муҳокама қилинг. Мажбуриятларни бажариш усулларинима учун керак ва улар мажбуриятларнинг бажарилишига қандай таъсир күрсатади?

Мураккаблиги 2-даражали топшириқ. Топшириқни бажаринг. Уй сотиб олиш учун К. исмли фуқаро ўзининг қариндоши Т. дан кафил бўлишини сўранди. Банк насияни маъқуллаб, К. уй харид қилди. Бироз вақтдан сўнг К. ишидан бўшаб, насия тўлашни тўхтатди. Насияни ким тўлайди? Насияни қайтариш учун банк қандай чора қўллайди?

Мураккаблиги 2-даражали топшириқ. Топшириқни бажаринг. С. исмли фуқаро бошқа шаҳарга кўчиб, уйни ижарага олмоқчи бўлди. Ёқтирган уйи учун уй эгасига 20 минг тенге бай пули беради. Эртага С. ундан арzon уй топиб, аввалги топган уйидан айниб қолади. С.га бай пулга берган пули қайтариладими? Байпулининг роли қандай?

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганин 1дан 10гача белгиланг. Қайси саволларнинг жавоби топилмади?

11-§. ИСТЕЬМОЛЧИЛАР ҲУҚУҚИНИ ҲИМОЯЛАШ

Биз кундалик озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб оламиз, транспортдан фойдаланамиз, турли хизматлар (ателье, дўкон, сарторошхона)га мурожаат қиласиз. Ушбу ҳолатларнинг барчасида биз истеъмолчимиз.

Ёдда сақланг!

Истеъмолчи — шахсан ёки хўжаликда қўлланиш учун товарни сотиб оловчи, турли хизматлардан фойдаланувчи фуқаро.

Бугун дарсда:

- истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш йўлларини ўқиб ўрганамиз.

Асосий тушунчалар

- истеъмолчи,
- истеъмолчилар ҳуқуқи,
- истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш.

Қозогистон Республикасида 2010 йил 4 майда “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоялаш тўғрисида” Конуни қабул қилинган. Конунга кўра, истеъмолчи — шахсий, оиласа, хонадонида ва тадбиркорлик хизмати билан боғлиқ бўлмаган бошқа фойдаланишга мўлжалланган товарга (ишга, кўрсатилган хизматга) буюртма бериш ёки уларни сотиб олиш нияти бор ё буюртма берадиган, сотиб оладиган ва (ёки) фойдаланадиган жисмоний шахс.

Ёдда сақланг!

Истеъмолчи ҳуқуқи — товарлар ва хизматлар бозорида истеъмолчиларни ҳимоялашни таъминлашга йўналтирилган қоидалар ва йўл-йўриқлар, меъёрлар йиғиндиси.

Ёдда сақланг!

Битим — томонларнинг розилиги, унинг натижасида икки томонда аниқ бир ҳуқуқлар ва мажбуриятлар пайдо бўлади.

Истеъмолчининг товарни
қайтариши

тишга интиладиган ривожланган давлатнинг ҳуқуқий тизими ва иқтисодиётнинг ривожланиш устиворликларидан бири.

Истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш — давлат ва ижтимоий ҳаракатларни амалга оширадиган тадбирлар мажмуаси. Ушбу чоралар истеъмолчи ҳамда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган субъектнинг (ишлаб чиқарувчи, сотувчи, ижрочи) ўртасида юзага келадиган муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган. Улар истеъмолчининг аниқ ҳуқуқларини кўрсатишга йўналтирилган. Юзага келиши мумкин ҳуқуқбузарлик турларини кўрсатади, уларни ҳимоялаш механизмини, истеъмолчи ҳуқуқини бузгани учун тайинланадиган масъулиятни аниқлайди. Қозогистон Республикасида истеъмолчилар ҳуқуқини муҳофаза қилиш мақсадида 2010 йил 4 майда “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқини муҳофаза қилиш тўғрисида” Конун қабул қилинди.

Қозогистон Республикасида истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш қуйидаги тамойиллардан иборат:

- истеъмолчиларнинг иқтисодий мақсадига таъсир ўтказиш ва ўша манфаатларни ҳимоялаш;
- сотувчи (ишлаб чиқарувчи, ижрочи) тавсия этган ахборотнинг аниқлиги ва оммавийлиги (иши, хизмат кўрсатиши);
- истеъмолчиларнинг етуклиги;
- истеъмолчиларнинг қонуний манфаатларини ҳимоялашни таъминлаш;
- истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялашни таъминлашга жамоат бирлашмаларининг иштироки;
- истеъмолчиларни сифатли ва хавфсиз товарлар билан (ишлар, хизмат кўрсатишлиари) таъминлаш.

Сотувчи сотишга, истеъмолчи эса товарларга ёки хизматини тўлашга келишган вақтидагина томонлар орасида битим тузилади.

Истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш — бозор муносабатларида иштирокчиларга teng шароит яратишга интиладиган тараққий этган давлатнинг ҳуқуқий тизими ва иқтисодий тараққиётининг тамойилларидан бири.

Истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоя қилиш — бозор муносабати иштирокчиларига бир хил шароит яратишга интиладиган ривожланган давлатнинг ҳуқуқий тизими ва иқтисодиётнинг ривожланиш устиворликларидан бири.

Истеъмолчиларнинг:

- товар сотиб олишга (ишни бажариш ва хизмат кўрсатиш) эркин шартнома тузишга;
- истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш соҳасида малакасини оширишга;
- товар (иш, хизмат кўрсатиш) тўғрисида, шу билан бирга сотувчи (ишлиб чиқарган одам, ижрочи) тўғрисида ахборот олишга;
- хавфсиз товар сотиб олишга;
- товарни эркин танлаб олишга;
- товарнинг (иш, фаолият кўрсатиш) сифатли бўлишига;
- сифати яхши ва ночор товарни алмаштиришга ёки қайтаришга;
- товарнинг камчиликлари бўлиши туфайли истеъмолчининг ҳаётига, соғлигига ва мулкига келтирилган заарни тўла ундириб олишга;
- сотувчидан (тайёрловчидан, ижроидан) товарни (ишни, хизмат кўрсатишни) сотиб олганини тасдиқлайдиган ҳужжатни олишга;
- ютиб олиш турида берилган (бажарилган, кўрсатилган) товарнинг сифати бўйича ўйин ташкилотчисига ўзининг норозилигини билдиришга;
- истеъмолчиларнинг жамоат бирлашмаларини ташкил этишга;
- маънавий заарни ундиришга;
- қонунни мақсадлари ва ҳуқуқини ҳимоялашга ҳақли.

Ўз навбатида сотувчи (тайёрловчи, ясовчи, ижрочи):

- товар (иш, хизмат кўрсатиш) тўғрисида, шу билан бирга сотувчи (тайёрловчи, ижрочи) тўғрисида қозоқ ва рус тилларида ахборот беришга;
- товарнинг (ишнинг, хизмат кўрсатишнинг) хавфсизлигини таъминлашга;
- товарни (ишни, хизмат кўрсатишни) танлаб олиш эркинлигини таъминлашга;
- товарнинг (ишнинг, хизмат кўрсатишнинг) сифатини таъминлашга;
- сифати яхши ёки ночор товарни алмаштиришга ёки қайтаришга;
- товарнинг камчиликлари туфайли истеъмолчининг ҳаётига, соғлигига ва мулкига келтирилган заарни қоплашга;
- Қозоғистон Республикасининг солик тўғрисидаги қонунчилигида кўрилган тартиб билан назорат-касса аппаратлари бўлишини таъминлашга;
- назорат-касса аппаратлари турган жойда истеъмолчининг назорат (товар) чекини олиш зарурати ва назорат-касса аппаратларини қўлланиш тартибини бузган ҳолда унинг давлат даромад органларига (уларнинг алоқа телефонларининг рақамини кўрсатиб) шикоят қилишга ҳақли эканлини тўғрисида қозоқ ва рус тилларида ахборот бўлиши;
- товар (иш, хизмат кўрсатиш) сотиши билан шуғулланаётган шахснинг исми, шарифи ёзилган бейдж бўлиши ва унинг тозалик меъёрлари ва қоидаларини сақлашни таъминлашга;
- товарни (ишни, хизмат кўрсатишни сотиши) пайтида товарни сотиб олганини тасдиқлайдиган ҳужжат беришга;
- талаб этилган иш тартибини сақлашни таъминлашга мажбур.

Истеъмолчи сотиб олган товари ҳоҳ у сифатли, ҳоҳ сифатсиз бўлсин алмаштириб олишга ҳақли. Чунки баъзи товар унинг танло-

вига мувофиқ келмаслиги мүмкін. Сотувчи сифатсиз товарни бошқа товарга алмаштирган ҳолда кафолатни ҳам узайтириш керак. Шу билан бирга товар билан бериладиган касса ёки товар чеки, буюмдаги белгилар, аппарат пломбалари сақланиши жоиз.

Хар қандай хариддан сүнг (товар) чекни сақлаб қўйиш керак. Бирор бир сотувчи ёки хизмат кўрсатувчи сизга чек беришдан бош тортмаслиги керак. Бозорда сотувчидан сотиб олган товарнинг номини (бир килограмм гилос бўлса ҳам) , нархини, вазнини ва манзилини ёзиб беришни талаб этишга ҳақлисиз.

Истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоялаш масаласи билан деярли барча давлат органлари шуғулланади.

- Жамоат овқатланиш ва тиббий хизмат кўрсатиш соҳасини — Қозоғистон Республикаси Соғликни сақлаш вазирлигининг Ижтимоий соғликни сақлаш қўмитасининг департаменти муҳофаза қиласи.
- Молиявий хизмат кўрсатиш соҳасини — ҚР Миллий Банки.
- Таълим соҳасини — Қозоғистон Республикасининг Таълим ва фан вазирлиги Таълим ва фан соҳасидаги назорат қўмитасининг департаменти.
- Жамоат транспорти соҳасини — маҳаллий ижро органлари.
- Коммунал хизмат соҳасини — Қозоғистон Республикаси Миллий иқтисодиёт вазирлигининг Табиий монополияларни, рақобатни ва истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш қўмитаси.

“Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш тўғрисида” Конунининг 6-моддасига кўра давлат органлари ўз ваколати доирасида:

- 1) истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги жисмоний ёки ҳуқуқий шахсларнинг аризаларини кўриб чиқишига;
- 2) Қозоғистон Республикасининг истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги қонунчиликнинг сақланишига масъулият чораларини қўллашга;
- 3) Қозоғистон Республикасининг истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги қонунчилигига риоя этилишининг назоратини амалга оширишга;
- 4) истеъмолчиларга уларнинг соғлигига ва хавфсизлигига хавф келтирадиган товарлар (ишлар, кўрсатилган хизматлар) тўғрисида ахборот беришга мажбур.

Чакана савдода истеъмолчиларнинг ҳуқуқи бузилган ҳолда, харидор сотувчига товарни алмаштириш ёки қайтаришни оғзаки илтимос қиласи. Агар сотувчи илтимосни бажармаса, харидор товар

Истеъмолчилар

сотувчига ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатлари бузилишини бартараф этишни, унинг асосида келтирилган зарарни ўз эрки билан тұлаб беришни ёзма турда талаб этишга ҳақли.

Агар сотувчи 10 кун ичида айловға жавоб бермаса ёки қонунбузарликни бартараф этишдан ва келтирилган зарарни ўз эрки билан тұлашдан бош тортса, истеъмолчи бевосита ёки истеъмолчиларнинг ижтимоий бирлашмалари орқали судға мурожаат қилишга ҳақли. “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш түғрисида” Қонунининг 42- моддасига кўра истеъмолчиларнинг жамоат бирлашмалари, ҳамжамиятлари (ташкилотлар) истеъмолчилар манфаатини судда кўришга юборган талабларига давлат божи солинмайди.

Кўплаб дўконларда, дўкончада, бозорларда “Товарни алмаштириш ёки қайтариш мумкин эмас” деган эълон туради. Бундай эълонлар ноқонуний ва яроқсиз. “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш түғрисида” Қонунининг 30- моддасининг 1- бандида кўрсатилган товарлардан бошқасининг барчасини алмаштириш ёки қайтариш мумкин.

Қонуннинг ушбу меъёрига мувофиқ қайтариб бўлмайди:

- 1) дори воситалари ва тиббий буюмлар;
- 2) ич кийимлар;
- 3) пайпоклар;
- 4) жониворлар ва ўсимликлар;
- 5) метрлаб сотиладиган товарлар, шу жумладан, барча турдаги толали матолар, трикотаж ва пардалик мато, сунъий тери, гилам

буюмлари, тұқылмаган материаллар, ленталар, симлар, тасмалар, ленталар кабеллар, линолеум, пленка, клеенкалар.

6) уяли бойланишнинг абонентлик қурилмалари.

Шу зайлда, ҳар бир истеъмолчи сифатли товар ёки хизматга ҳақли. Сотувчи истеъмолчига товар ёки хизмат түғрисида түлиқ ахборот бериши керак. Истеъмолчи ҳуқуқини муҳофаза қилиш қонун доирасида амалга оширилади.

Глоссарий

Истеъмолчи — оиласига, үзига, турмушда ёки бошқа әхтиёжига ишлатадиган товар сотиб оладиган, буюртма берадиган ёки фойдаланадиганжисмоний шахс.

Истеъмолчи ҳуқуқи — истеъмолчиларни ҳимоя қилишни таъминлашга йўналтирилган қоидалар ва кўрсатмалар, меъёрлар мажмуаси.

Истеъмолчилар ҳуқуқини муҳофаза қилиш — давлат ва ижтимоий ҳаракатларамалга оширадиган чора-тадбирлар мажмуаси. Улар истеъмолчи ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган субъектнинг (истеъмолчилар) ҳуқуқи ва ҳуқуқбузарлик турларини ва уларни ҳимоя қилиш механизmlарини шакллантириш; истеъмолчилар ҳуқуқини бузганлиги учун масъулият сингари мажбуриятларини ўзларига олганлар ва ишлаб чиқарувчи, сотувчи, ижрочиларнинг орасида юзага келадиган муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Истеъмолчи ким? Агар сифатсиз товар сотиб олган бўлса, истеъмолчининг ҳуқуқларини қандай амалга оширса бўлади?
2. Истеъмолчилар ҳуқуқини муҳофazaқилиш нима учун муҳим ва бу жамиятнинг иқтисодий ривожиган қандай таъсир кўрсатади?
3. Дўконда, бозорда буюм харид қиладиган, уни таъмирлашга, кимёвий тозалашга берадиган фуқароларга қандай маслаҳатлар берасиз?

Истеъмолчига маслаҳатлар:

Биринчи. Товар танлашда ошилманг ва дикқат қилинг.

Иккинчи. Сотувчининг (савдогарнинг) алдовлари габерилманг, ёдингизда бўлсин — сиз товарни текинга эмас, ўз пулингизга сотиб оляпсиз.

Учинчи. Нозик бўлинг: товар түғрисида, ишлаб чиқарувчи, товарнинг асосий истеъмолчилик хусусияти, кафолатмуддати түғрисидаги ахборотни билиб олишга ҳаракат қилинг ва кафолатталонини талаб қилинг. Товар синиб қолган ҳолда уни таъмирлаш жойи, муддати, услуби, шарти түғрисида билиб олинг.

Тўртинчи. Ёдингизда бўлсин, кафолатмуддати доирасидатоварни таъмирлашхизмати бепул кўрсатилади, таъмирлашгакетган вақт кафолатмуддатини чўзишга қўшилади.

Бешинчи: Сотувчи дўкон номини, манзилини ёки иш тартибини қозоқ ва рус тилларида истеъмолчи эътиборига етказишга мажбур (бир тилда ё чет тилида берилган ахборот берилмаган деб ҳисобланади.) Ушбу ахборотни кираверишда ёзиб қўйиш керак. Шу билан бирга истеъмолнига ўзнинг исми-шарифи ва ўзини хусусий тадбиркор

сифатидарўйхатга олган давлаторганининг номи ва давлатрўйхати тўғрисида ахборотни тақдим этиши керак.

Олтинчи. Ёдингиздабўлсин, истеъмолчи сифатлитоварни олишга ҳақли, шу боис ҳам унинг сифатини, мажмуавийлигини, вазнини, ҳажмини текшириши ва сотувчидан товарни хавфсиз, тўғри фойдаланишйўлини кўрсатишни талабэтешга ҳақли. Бу, айниқса миший техникарларга дахлдордир.

Еттингчи. Харидорозик-овқат маҳсулотларига кирмайдиган товар берилган пайтдан бошлаб 14 кун ичида, агар сотувчи узоқ муддат белгиламаса, харид қилинган товарни сотиб олган жойда ёки сотувчи маълум қилган бошқа жойларда нархида фарқ бўлган ҳолатдасотувчи билан қайта ҳисоблашиб, бошқа микдордаги, катталикдаги, ҳажмдаги, турдаги, мажмуадаги ва шунга ўхшаш товарни томонлар келишуви бўйича бошқа товарга алмаштиришга ҳақли.

Саккизинчи. Истеъмолчи товарнинг камчиликларини топган ва уни алмаштиришни талаб этган ҳолда, сотувчи)тайёрловчи уни тезда алмаштиришга мажбур. Сотувчига товарнинг сифатини қўшимча текшириш (таҳлилюритиш) зарур бўлган пайтда—талаб қўйилган кундан бошлаб 30 кун ичида алмаштиришга мажбур. Истеъмолчи таҳлилнинг ўзининг гувоҳлигида юритишини талабэтешга ҳақли.

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1дан 10гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

IV боб. МЕХНАТ ҲУҚУҚИ

12-§. МЕХНАТ ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ

Бугундарсда:

- Мехнат ҳуқуқи тушунчаси ва тамойилларини ўқиб-ўрганамиз.

Асосий тушунчалар

- Мехнат ҳуқуқи
- меҳнат муносабатлари
- меҳнат эркинлиги
- конституциявий кафолатлар
- меҳнат шартномаси.

Жамият ва инсон тараққиётида меҳнатнинг ҳал этувчи ролни ижро этишига инсоният тарихи гувоҳ. Мехнат — инсоният тамаддуенининг дастлабки ва асосий шарти. Мехнат инсоннинг овқатга, кийим-кечакка, бошпанага бўлган эҳтиёжларини қондиради.

Мехнат қилиш жараёнида маҳсулот ишлаб чиқарилади, шу билан бирга инсон такомиллашади ҳам. Давлат юртимизда юқори даражали меҳнат шароитларини яратишга ҳаракат қилмоқда. Ушбу қоидалар ва кафолатлар Қозоғистон Республикаси Мехнат кодексида тартибга солинган. Ушбу Кодекс 2015 йили 23 ноябрда қабул қилинган.

Мехнат муносабатларини тартибга соладиган ҳуқуқ соҳаси *мехнат ҳуқуқи* деб аталади.

Ёддасақланг!

Мехнат ҳуқуқи — меҳнат жараёнида ижтимоий муносабаталарни тартибга соладиган ҳуқуқий меъёрлар мажмуаси.

Кўчмас мулк

Ёдда сақланг!

Меңнат ҳуқуқий муносабатлари — иш берувчи ва ишчи үртасида меңнат ҳуқуқи ва мажбуриятларининг юзага келиши. Бу ижтимоий муносабатлар меңнат ҳуқуқининг моҳияти бўлиб саналади.

Бошқача ифодаласак, меңнат ҳуқуқий муносабатлар — меңнат жамоасида меңнат қилиш давомида иш берувчи ва ишчи үртасида юзага келадиган турли ҳуқуқлар ва мажбуриятларининг мажмуавий йиғиндиси.

Меңнат ҳуқуқий муносабатларда фуқаронинг меңнат қилиш, ҳордик чиқариш, ҳақ олиш ҳуқуқлари амалга ошади. Асосий меңнат ҳуқуқий муносабатлари бевосита ишчининг меңнатидан фойдаланиш давомида пайдо бўлади (меңнатни уюштириш муносабатлари (меңнат шартномаси, қабул қилиш, алмаштириш, ишдан бўшатиш); иш вақти ҳамда дам олиш вақтини тартибга солиш; меңнат ҳақи бўйича; меңнатни муҳофаза қилиш бўйича; меңнат тартиби бўйича).

Эътиборберинг!

Меңнат ҳуқуқий муносабатлари — аниқ бир элементларданиборат ва унга:

- меңнат муносабатлариобъекти;
- Ҳуқуқий муносабатларсубъекти;
- Ҳуқуқий муносабатлартаркиби киради.

Ишчининг иш берувчига тавсия эта оладиган етуклиги, меңнат кўникмалари, қобилияти меңнат ҳуқуқий муносабатларининг объекти бўлиб ҳисобланади. Иш берувчи уюштирган меңнат жараёнида ишчининг худди шундай етуклиги, меңнат кўникмалари, қобилияти уни қизиқтириб, ушбу фазилатлари учун меңнат ҳақи тўлашга тайёр бўлади.

Бозор муносабатларида ишчининг қайсиdir бир товар сингари эҳтиёж ва таклифи орқали баҳоланади.

Меңнат ҳуқуқий муносабат субъектлари — фуқаролар, иккинчи томондан эса муассасалар.

Жамоавий шартнома асосида ва меңнат қонунчилиги билан, меңнат шартномалари билан белгиланадиган унинг субъектларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари меңнат ҳуқуқий муносабатларининг таркибидир.

Меңнат ҳуқуқий муносабатларининг юзага келишининг асоси меңнат шартномаси деб ҳисобланади. Танлов лавозимини бажарадиган ишчилар учун меңнат ҳуқуқий муносабатларининг пайдо бўлиш

асоси — уларнинг ушбу хизматга сайланиши бўлиб ҳисобланади. Ишчиларнинг баъзи тоифалари учун меҳнат ҳуқуқий муносабатларининг пайдо бўлишининг асосий қонунчилик, ҳужжатларнинг мураккаб таркиби бўлади, меҳнат шартномасидан ташқари ундан олдин ёки ундан кейин бирор бир ҳуқуқий ҳолат рўйхатга олиниши мумкин. Меҳнат ҳуқуқий муносабатларининг юзага келиши 14 ёшдаги ўсмирларда мураккаб бўлади, чунки шартнома тузиш учун уларнинг ота-онасининг рухсати бўлиши керак.

Меҳнат ҳуқуқи субъектлари хусусий, жамоавий, давлат субъектларига бўлинади (14-чизма).

14-чизма

Меҳнат ҳуқуқи субъектлари

Хусусий субъектларга жисмоний шахслар (Қозоғистон Республикаси фуқаролари, хорижлик фуқаролар, фуқаролиги йўқ шахслар, меҳнат мухожирлари, қочоқлар, ўралманлар ва бошқалар) киради. Ушбу субъектлар, ҳуқуқий муносабатларга киришиб, унинг иштирокчилари ролида: ишчилар, иш берувчилар (жисмоний шахслар), ишсизлар, жамоа меҳнат баҳсларини ҳал этадиган даллоллар, бошқалар кўринади.

Меҳнат ҳуқуқининг жамоавий субъектлари — меҳнат жамоалари, касаба уюшмалари, иш берувчилар, меҳнат низомларини ҳал қиласидиган, муросага келтирадиган комиссиялар ва бошқалар.

Меҳнат ҳуқуқининг давлат субъектлари — Ҳукумат. Ҳудудий ижро органлари, судлар, прокуратура, бандлик масалалари бўйича ваколатли органлар, меҳнат бўйича ваколатли органлар ва бошқалар.

Меҳнат қилиш соҳасида инсон ва фуқаро ҳуқуқларини чеклашга йўл қўйилмайди. Ҳар бир одам меҳнат эркинлигига, хизмат ва касб турини танлашга ёки эркин меҳнат қилишга ҳақли. Ҳар бир меҳнатга лаёқатли одам ўзига ёқсан касб билан шуғулланишга ҳақли.

Шу боис, меҳнат ҳуқуқи жамият ҳаётида, иқтисодиётнинг ва тадбиркорликнинг ривожида муҳим роль ўйнайди. Ҳар бир одам давлат ҳимоясида бўлиб, қулай шароитларда эркин меҳнат қила олади.

Глоссарий

Конституциявий кафилликлар — Қозоғистон Республикасининг Конституциясида кўриб чиқилган ҳолларосида ҳар бир одам эркин меҳнат қилиб, касб турини танлаб, маълум бир мутахассисликкаэга бўлиб, меҳнат ҳақи олади.

Меңнат шартномаси — иш берувчи ва ишчининг ўртасидаги ўзаро шартнома. Бунда томонларнинг мажбуриятлари ва ҳуқуқлари, меңнат шароити ва ҳордиғи күрсатилган.

Меңнат әркинлиги — фаолияттурини танлашимконияти.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Ҳозирги жамиятдаги меңнат ҳуқуқининг ажамияти тұғрисида үйланиб, гапириб беринг. Меңнат ҳуқуқи нима? Меңнат қылмаган инсон жавобгар бўладими?
2. Меңнат ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунини очиб беринг. Меңнат ҳуқуқий муносабатлари қандай асосдабошланади?

Мураккаблиги 1-даражали топшириқ. 12-жадвални тұлдириңг

12-жадвал

Меңнат ҳуқуқий муносабатлари

Меңнат ҳуқуқий муносабатларининг объектлари	Меңнат ҳуқуқий муносабатиларнинг субъектлари	Меңнат ҳуқуқий муносабатларининг мазмуни

2-даражали топшириқ. Топшириқни бажаринг. Квартира әгасиквартирага таъмирлашишларини бажариш учун ишчиларни таклифқилди. Таъмирлашишлари бир неча кун ичидә топширилди. Айтилган муносабатларменат ҳуқуқи билан тұғри келадими? Меңнат муносабатларипайдо бўлиши учун қандай ҳужжатлар зарур? Нима учун меңнат муносабатлари ҳар бир одам учун муҳим саналади?

Мураккаблиги 3-даражали топшириқ.

1. Матбуотда Қозоғистон фуқаролари ишга таклиф қилиниши тұғрисидаги эълон босилди. Шу билан бирга қишлоқ аҳолисини ва сиёсий партия аъзоларини ишга олмасликларини айтиб, безовта қылмасликлари айтildи. Эълон тұғри ёзилганми? Бунда камситиш ҳоллари борми?

2. Матбуотда ишга олиш бўйича танлов ўтказилиши тұғрисидаги эълон чиқди. Шу билан бирга талабгорларучун мезонлар: ёши, ихтисослиги, иш стажи, миллати, қайси динга алоқадорлиги кўрсатилди. Эълон тұғри ёзилганми? Бунда камситишлар борми?

Үй вазифаси. "Келажакда қандай ихтисослик билан меңнат турини танлагинг келади?" мавзусида әссе ёзинг. "Меңнат ҳуқуқи", "меңнат әркинлиги", "меңнат кафолати", "меңнат тартиби", "ҳордик ҳуқуқи" сўз бирикмаларини қўлланг.

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1дан 10гача баҳоланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

13-§. МЕХНАТ ШАРОИТЛАРИ. МЕХНАТНИ МУХОФАЗА ҚИЛИШ

Бугундарсда:

- Иш берувчи ҳамда ишчининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини меңнат баҳсларини ечиш йўлларини кўрамиз;
- Меҳнат шароитлари тўғрисида биламиз;
- Балоғатга тўлмаганларнинг меҳнатини ҳуқуқий тартибга келтириш масалаларини кўрамиз.

Асосий тушунчалар

- Иш берувчи
- Ишчи
- Меҳнат шароитлари
- Меҳнатни ҳимоя қилиш
- Меҳнат баҳслари
- Балоғаттатўлмаганларнинг меҳнати.

Одам самарали меҳнат қилиши учун аниқ бир меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилиш зарур. Бу ҳолатлар ишлаб чиқаришнинг истаган турининг таркибий қисми. Қозоғистон Республикаси Конституциясига мувофик, одам энг олий қадрият, унинг ҳаётини, ҳуқуқлари ва эркинликларини давлат ҳимоя қилиб, кафолат беради.

Меҳнат ҳуқуқи меҳнат жараёнида меҳнат жамоасида шаклланадиган муносабатларни тартибга келтириб турди. Бунда инсоннинг ҳёти ва соғлигини саклаш, меҳнат давомида хавфсизликни таъминлаш муҳим. Даромад олиш учун, яхши ҳақ олиш учун ёки ишлаб чиқарувчи чиқараётган қиммат маҳсулоти учун инсон ҳаётини хатарга қўйиб бўлмайди. Меҳнат қилиш давомида инсонни унинг ҳаёти ва соғлигига заар келадиган хатардан ҳимоялаш биринчи навбатда туриши керак. Тўғри уюштирилган меҳнатни ҳимоялаш тизими ишчининг ўзини интизомга ўргатиб, унинг оқибатида бажарган ишининг юқори сифатли бўлишига ва самарадорлигини ошишига олиб келади.

Иш берувчи ва ишчининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари

Иш берувчи ва ишчи – меҳнат ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари. Ҳар бирининг ҳуқуқий мақомини кўриб чиқайлик. Иш берувчи – ишчи билан меҳнат муносабатлари мавжуд жисмоний ёки ҳуқуқий шахс.

Иш берувчи:

- ишга қабул қилиш даврида танлаш эркинлигига;
- ишчилар билан тузган шартномаларни ўзгартиришга, тўлдиришга, тўхтатишга ва бузишга;
- ўз ваколати доирасида иш берувчи ҳужжатини чиқаришга;
- ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ҳимоялашга ва ўз ваколати мақсадида бирлашмалар тузишга ва уларга киришга;
- ишчилардан меҳнат шартномаларини, жамоавий келишувларни, меҳнат тартиби қоидаларини ва иш берувчининг бошқа ҳужжатларини бажаришни талаб этишга;

Меңнат хавфсизлиги

Меңнатни ҳимоя қилиш

- ишчиларни мукофотлашга, интизомга доир жазолашга, моддий жавобгарлікка тортишга;
- меңнат мажбуриятларини бажариш жараёнида ишчи томонидан келган зарарнинг ўрнини түлдиришни талаб этишга;
- меңнат соҳасида ўз ҳуқуқлари ва қонуний мақсадларини ҳимоялаш учун судга арз қилишга;
- ишчига синов муддатини белгилашга;
- ишчиларни касбий турда қайта ўқитишга ва уларнинг малакасини оширишни таъминлашга;
- ишчини ўқитишга доир ҳаражатни қоплашга;
- хусусий меңнат баҳсларини ечиш учун Қозоғистон Республикаси Меңнат кодексида күрилган тартиб бўйича келишув комиссиясига, судга арз қилишга ҳақли.

Ишчи – иш берувчи билан меңнат муносабатларида бўладиган ва бевосита шартнома бўйича фаолият юритадиган жисмоний шахс.

Ишчи:

- Меңнат шартномасини тузиш, ўзгартириш, тўхтатиш ва бузишга;
- иш берувчидан меңнат ва жамоавий шартномаларини бажаришни талаб этишга;
- меңнат ва меңнат хавфсизлигининг ҳимояланишига;
- меңнат шароитлари ва меңнатни муҳофаза қилиш шароитлари тўғрисида тўла ва аниқ ахборот олишга;
- меңнат ва жамоавий шартномаларига кўра вактида ва тўла ҳажмда меңнат ҳақининг тўланишига;
- иш билан таъминланмаган пайтда ҳақ тўланишини талаб этишга;
- ҳордиқقا, шу жумладан йил сайин тўланадиган меңнат ҳордигига;
- бирлашишга, шу жумладан касаба уюшмасини ташкил этишга, шу билан бирга ўз меңнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва ваколатини таъминлаш учун ушбу жамиятга аъзо бўлишга;
- ўз вакиллари орқали уюшма келишувлар ва шартномалар лойиҳасини ясашда иштирок этишга, шу билан бирга имзо чекилган шартнома билан танишишга;
- меңнат мажбуриятини бажариш жараёнида соғлигига заар келса, уни қоплашни талаб қилишга;

- мажбурий ижтимоий суғуртага;
- меңнат (фаолият) мажбуриятини бажаришда баҳтсиз ҳодиса юз берганды суғурта қилишга;
- кафолат ва компенсация түловларини олишга;
- қонунга зид бўлмаган барча усууллар орқали ўзларининг ҳуқуқлари ва қонуний мақсадларини муҳофаза қилишга;
- камситишларсиз бирдек меңнатга бирдек ҳақ олишга:
- шахсий меңнат баҳсини ечиш учун Қозоғистон Республикасининг Меңнат кодексида кўрилган тартиб бўйича тотувлашиш комиссиясига, судга арз қилишга;
- меңнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизлик талабларига мувофиқ жиҳозланган иш ўрнига;
- Қозоғистон Республикаси қонунчилигида кўзланган талабларга мувофиқ жисмоний ва жамоавий ҳимоя воситалари, , маҳсус кийим, шу билан бирга меңнат ва жамоа шартномаси билан таъминлашга:
- ҳаётига ёки соғлигига хавф туғдирадиган шароит юзага келганда иш берувчининг вакилини ёки бевосита раҳбарни хабардор қилиб, ишни бажаришдан бош тортишга;
- меңнат жараёнида ваколатли давлат органига ёки маҳаллий меңнатни назорат қилиш органига иш жойидаги меңнатни муҳофазалаш ва хавфсизлик талабларига текшириш юритиш тўғрисида мурожаат қилишга, шу билан бирга аҳволни яхшилашга, меңнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизликка доир масалалар кўрилиб, текшириш юритилган пайтда ўзларининг вакилларини иштирокини таъминлашга;
- меңнат соҳасида ва бевосита шу муносабатларга доир иш берувчининг ҳаракатидан (ҳаракатсизлиги) шикоят қилишга;
- етуклигига, шунингдек меңнат шароитларига кўра меңнат ҳақини олишга;
- намойишга чиқиши ҳуқуқини қўшганда, шахсий ва жамоавий меңнат баҳсларини ечишга;
- иш берувчидаги унинг шахсий маълумотларини ҳимояланишини таъминлашга ҳақли иш берувчидаги унинг шахсий маълумотларини ҳимояланишини таъминлашга ҳақли.

Шу билан бирга Қозоғистон Республикасининг Меңнат кодексига мувофиқ иш берувчи ва ишчига аниқ бир мажбуриятлар юкланган.

Меңнат шароитлари. Муносиб меңнат шароитини яратиш – ҳар бир иш берувчининг бош вазифаси. Меңнат шароити меңнат самарадорлигига, ишлаш тезлигига, жамоадаги кайфият ва бошқалар кўплаб омилларга бевосита таъсир ўтказади.

Қозоғистон Республикасининг Меңнат кодексига мувофиқ меңнат шароитлари – ҳақ тўлаш, меңнат интизоми, ўз мажбуриятларини бажариш, иш куни ва дам олиш вақти тартиби, ихтисосликларни (фаолиятни) биргаликда бажариш тартиби, фаолият кўрсатиш доирасини кенгайтириш, вақтинча иш ўрнида бўлмаган ишчининг вазифасини бажариш, меңнат ва меңнат хавфсизлигини ҳимоялаш, техник, ишлаб чиқаришдаги шароитлар, шу билан бирга бошқа икки томоннинг розилиги билан юзага келган меңнат шартлари.

Ушбу ҳолатлар, одатдагидек меңнат шартномасида, жамоавий шартномада ёзилади. Улар эркин ва мажбурийдир.

Меңнатни муҳофазалаш – ҳуқуқий, ижтимоий-иктисодий, ташкилий-техник, тозалик-эпидемиология, соғломлаштириш-профилактика, реабилитация ва бошқа чоралар ҳамда воситалардан иборат, ишлаш жараёнида ишчиларнинг ҳаёти ва соғлигига хавф келтирмаслиги ни таъминлаш тизими.

Меңнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизликка қўйиладиган талаблар Қозоғистон Республикасининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларида кўрсатилган. Бу ҳужжатларда ишчиларнинг меңнат қилиш даврида ҳаёти ва соғлигини сақлашга йўналтирилган ҳужжатлар ҳамда тадбирлар, қоидалар кўрсатилган. Ишчиларнинг ҳаёти ва соғлигини сақлашга йўналтирилган тадбирларни иш берувчи ва Қозоғистон Республикасининг қонунчилиги тақиқламаган бошқа ўринлар молиялаштиради. Ишчилар бу мақсадда харажат қилишмайди. Қозоғистон Республикасидаги Меңнат қонунининг сақланишини давлат меңнат инспектори назорат қиласи.

Меңнат баҳслари. Меңнат ҳуқуқий муносабатларида меңнат баҳслари тез-тез учраб туради. Уларнинг юзага келиши – иш берувчи ва ишчи ўртасида бевосита келишмовчиликнинг пайдо бўлишидан келиб чиқадиган қонуний ҳолатлар.

Бу – ишчининг истаган ҳуқуқларининг бузилиши ёки унинг муассаса олдидағи мажбуриятларини бажармаслиги (масалан, зарар келтиргани учун моддий жавобгарликка тортилиши). Меңнат довини юзага келтирадиган ҳолатлар меңнат баҳсининг аниқ сабабидир. Масалан, муассаса раҳбарининг меңнат қонунчилигини уюштиришдаги билимсизлиги ёки уни эътиборга олмаслиги ишчининг ҳуқуқини бузишга ва иш берувчи ҳамда унинг ўртасида шахсий меңнат довининг юзага келишига олиб келади. Меңнат довлари бир неча сабабларнинг уйғунлашуви оқибатида туғилиши тез-тез учрайдиган ҳолат. Уларнинг бири –иктисодий, иккинчиси –ижтимоий, учинчиси –қонуний тус олади.

Иккисидағы тусдаги ҳолатларга, жумладан, меңнат ҳақининг тўла ва вақтида тўланишига тўсиқ бўладиган, ишчиларга бериладиган имтиёзлар ва кафолатларнинг (масалан, соғлигига зарар келтирган ишларда сут, даволаш-профилактик таом бериш) меңнат муҳофазалашда маблағнинг етишмаслиги ёки умуман бўлмаслги сингари муассасаларнинг молиявий муаммолари киради.

Меңнатни муҳофазалаш

Ижтимоий тусдаги шароитларга, масалан, қуи ва юқори ҳақ тұланадиган ишчиларнинг даромад даражаси фарқининг ўсиши киради.

Қонунчилик тусдаги шароитларга, жумладан, иш берувчи ҳамда ишчига мүлжалланган меңнат қонунчилигининг мураккаблиги, қарама-қаршилиги, шу билан бирга әришиш қийинлиги киради.

Меңнат баҳсларини ечиш йүллари

Шахсий меңнат баҳсларини тотувлаштириш комиссиялари күради. Тотувлаштириш комиссияларининг қарори бажарилмаган ҳолда, судларда күрилади.

Жамоавий меңнат довлари қуидаги тартибда ечилади:

- 1) иш берувчи ҳал қилади;
- 2) ечилмаган ҳолда – тотувлаштириш комиссияси күриб чықади;
- 3) унда ҳам битимга келмаган бўлса, меңнат арбитражи күради;
- 4) охирида суд ҳал қилади.

Балоғатга етмаганларнинг меңнат шароитлари ва меңнатларини муҳофаза қилишда фарқлар борлигини айтиш керак.

Вояга етмаганларнинг меңнатини ҳуқуқий тартибга солиши. 18 ёшга тўлмаганларнинг меңнатини тартибга келтириш ўзгачаликлари тўғрисида Қозоғистон Республикаси Меңнат Кодексида аниқ айтилган. 18 ёшга тўлган ишчилар, меңнат муносабатлари бўйича ҳуқуқий томондан вояга етмаганлар билан тенглаштирилади. Меңнатни муҳофаза қилиш соҳасида, иш вақти, ҳордиқ вақти ва бошқа меңнат шароитларида қўшимча кафолатлардан фойдаланади.

18 ёшга тўлмаганларнинг оғир ишларда, заарли ва хавфли шароитларда, шу билан бирга соғлигига ва ривожланишига зарар келтирадиган, ичимлик маҳсулотларини ташиш ва сотиш сингари ишлаб чиқариш муассасаларида, тунги ҳордиқ муассасаларида ва бошқа жойларда ишлашлари тақиқланади.

Вояга етмаганлар меңнати

Шу билан бирга 18 ёшга тұлмаган ишчиларга белгиланған мембранадан ошадиган оғир буюмларни күтариш ва ташиш тақиқиланған. Балоғат ёшига тұлмаганларнинг меңнатидан фойдаланишда тақиқланадиган ишлар рўйхати ва оғир буюмларни күтариш ва ташиш мембраналари соғликни сақлаш соҳасидаги давлат органи вакилининг келишуви бўйича давлат органининг ваколати билан аниқланади.

Иш берувчи ҳамда 18 ёшга тұлмаган ишчи ўртасидаги меңнат шартномаси ўсмир мажбурий шифокор текширувидан ўтгандан сўнггина тузилади. Иш берувчига балоғат ёшига тұлмаган ишчиларнинг иш куни тартибига алоҳида эътибор бериш керак.

Мавзу якунида айтмоқчи бўлганимиз, иш берувчи меңнатни муҳофаза қилишни доим ҳам таъминлай олмайди ва меңнат шароитларини ҳам доим яратади. Бироқ Қозоғистон Республикасининг меңнат қонунчилиги туфайли ҳар бир ишчи унинг бажарилишини ва ўзига қулай, хавфсиз шароитлар ясашни талаб эта олади.

Глоссарий

Иш берувчи – ишчи билан меңнат муносабатларидатурган шахсий ёки ҳуқукий шахс.

Ишчи – иш берувчи билан меңнат муносабатларидатурган жисмоний шахсва шартнома орқали бевосита меңнат қилувчи шахс.

Меңнат баҳслари – Қозоғистон Республикаси меңнат қонунчилигини қўллаш масалалари бўйича ишчи билан иш берувчи ўртасида юзага келадиган, меңнат ва жамоавий шартномаларни, иш берувчининг ҳужжатларини бажариш ёки ўзгартириш масалалари бўйича келишмовчиликлар.

Меңнат шароитлари – ҳақ тўлаш, меңнат тартиби, ўз мажбуриятини бажариш, иш куни ҳамда ҳордиқ вақти тартиби, ихтисосликларни (фаолиятни) қўшиб ишлаш тартиби, фаолияткўрсатиш доирасини кенгайтириш, вақтинча иш ўрнида бўлмаган ишчининг вазифасини бажариш, меңнат ҳамда меңнат хавфсизлигини муҳофаза қилиш, техникавий, ишлаб чиқаришдаги шароитлар, шу билан бирга бошқа икки томоннинг розилиги бўйича юзага келган меңнат шартлари.

Меңнатни муҳофаза қилиш – иш бобида ишчиларнинг ҳаёти ва соғлигига хавфюзага келмаслигини таъминлаштизими.

Балоғатга етмаганларнинг меңнати – 18 ёшга тұлмаган ишчилар, меңнат муносабатлари бўйича ҳуқукий томондан вояга етганлар билан тенглаштирилади. Меңнатни муҳофазалашсоҳасида, иш вақти, ҳордиқ вақти ва бошқа меңнат шароитларида қўшимча кафолатлардан фойдаланади.

Мактабдаги ақлий меңнат

Текшириш учун саволларва топшириқлар

- Иш берувчи ва хизматчининг қандай ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бор?
- Меңнат шароитлари дегани нима ва улар нима учун муҳим? Меңнат шароитла-рига бир неча мисоллар келтириңг.
- Меңнатни муҳофазақилиш нима учун муҳим?
- Қозоғистон Республикаси қонунчилиги бүйича меңнат баҳслари ва уни ечиш йўллари тўғрисида нима биласизлар?

1-даражали топшириқ. Жадвалнитўлдириңг.

13-чизма

Иш берувчи ҳамда хизматчининг мажбуриятлари

Ишчининг меңнат мажбуриятлари (ҚР МКнинг 22-моддаси)	Иш берувчининг меңнат мажбуриятлари (ҚР МКнинг 23-моддаси)

2-даражали топшириқ. Вазиятни муҳокама қилинг. Муассаса ишчиларга ҳақ тўламайди. Етакчи муассасанинг молиявий қийинчилликка дуч келганини айтади. Ишчиларга бир неча ой кутишни ёки тўланмайдиганҳордиққа кетишни тавсияқилади. Меңнат ҳуқуқининг қандай тамойили бузилди? Бунда меңнат баҳси борми? Ишчилар ва етакчилар нима қилишлари керак?

2-даражали топшириқ. Вазиятни муҳокама қилинг. Мактабни тамомлагандан кейин театр жамоасининг энг фаол иштирокчиси Ж театр академиясига тушмоқчи бўлади, бироқ у омадсизлик билан тугайди. У ҳеч қаерда ишламай, куни бўйи уйда ўтириб, китоб, журналлар ўқиб, телевизор кўриб, мусиқа тинглайди. Ота-онаси уни хат ташувчи, ёки яқин ердаги бир компанияга котиб қилиб жойлаштироқчи бўлди. Бироқ у Қозоғистон Республикаси Конституцияси қонунига мувофиқ, бизнинг элимизда меңнат қилиш эркли, ҳамма ўз ихтиёрига кўра касб танлашга ҳақи бор, – деган мулоҳаза билан ҳар доим бош тортиб ўтиреди. Унинг устига, бизнинг элимизда мажбурий меңнат қилиш таъқиқланган. Шундай вазиятдакимнинг фикри тўғри Ж. ми ёки ота-онасиними? Қонун ва ахлоқ тарафидан баҳоланг. Қизини ишга жойлашга тиришган ота-онаси Ж. нинг ҳуқуқини бузиб ўтиргани йўқми? Шундай вазиятда қандай ижтимоий қонунларни қўллаш мумкин? Ж. га маслаҳатберинг.

Рефлексия. Мазкур мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1дан 10 гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

4-§. МЕҢНАТ ШАРТНОМАСИ

Бугундарсда:

- меңнат шартномаси ҳамда унинг мазмунини ўқиб ўрганамиз

Ишга жойлашиш давридаги муҳим дақиқаларнинг бири шартномага ўтиришидир. Ишчига мўлжалланган шартномани ўқиб таҳлил қилиш ўта муҳим, сабаби унинг келажакдаги барча фаолияти унга боғлик.

Меңнат шартномаси – иш берувчи ҳамда ишчи ўртасидаги ёзма турдаги келишув. Ишчи шахсан ўзига белгиланган ишни бажариш-

ни (мәннат функциясини), мәннат тартибига риоя этиш мажбуриятини олади, иш берувчи эса ишчига шартли турда белгиланган ишни беришга, мәннат шароитларини таъминлашга мажбур бўлади.

Мәннат шартномаси маълумотлар ва талаблардан иборат. Маълумотлар тўғрисида икки томон келишувга келмайди. Маълумотлар қонуний юзага келадиган фактларни кўрсатади. Масалан, икки томоннинг мәннат шартномасини тузган кунини қонун талабнинг кучга кириш вақти билан боғлайди.

Мәннат шартномасининг томонлари – ишчи ва иш берувчи. Ишчи ва иш берувчининг ишга қабул қилиш пайтидаги ҳаракатлари:

15-чизма

Ишчини ички интизом билан, бажарадиган вазифасининг йўл-йўриги билан танишириш (талабига кўра)

Мәннат шартномасига имзо чекиш (тузиш)

Мәннат шартномаси асосида ишчини ишга олиш тўғрисида буйруқ чиқариш

Чиқарилган буйруқ асосида ишчининг мәннат дафтарчасига қайд этиш

Мәннат шартномасининг бошқалардан фарқи –унда келгуси талаблар бўлади:

1) аниқ бир малакаси, ихтисоси, касбий ёки фаолият бўйича ишчининг иш бажариши (мәннат хизмат кўрсатиш доираси);

2) мәннат тартибига бўйсуниб, мажбуриятини шахсан бажариши;

3) мәннат учун ишчининг маош олиши;

Мәннат шартномаси тузилиши мумкин:

1) Ноаниқ муддатга;

2) бир йилдан кам бўлмаган аниқ бир муддатга тузилиши мумкин. Шарт муддати ўтгандан кейин икки томон уни бир йилдан кам бўлмаган ноаниқ ёки аниқ бир муддатга чўздиришга ҳақли.

Мәннат шартномасининг муддати ўтгандан кейин, икки томоннинг бири сўнгги иш куни (мавсум) жорий мәннат муносабатларининг тўхтатилиши тўғрисида ёзма турда хабар бермаса, у аввал тасдиқланган, мазкур муддатга узайтирилган бўлиб ҳисобланади.

Мәннат муносабатларини давом эттирган ҳолда мәннат шартномаси белгиланмаган муддатга тасдиқланди деб ҳисобланади;

Асосий тушунчалар

- Мәннат шартномаси
- Мәннат шартномасининг мазмуни.

Меңнат шартномаси.

- 3) аниқ бир ишни бажариш вақтида;
- 4) вақтинча үрнида йўқ ишчини алмаштириш вақтида;
- 5) мавсумий ишни бажариш вақтида.

Меңнат шартномасига Қозоғистон Республикаси Меңнат кодексининг 28-моддасида кўзланган мажбурий талабларни жорий этиш керак. Меңнат шартномасида ишчи ва иш берувчининг исми шарифи, аниқ бир ихтисослиги, тоифа ёки мансаби бўйича бажарилган фаолият тури кўрсатилади. Шу билан бирга иш ўрни, меңнат шартномасининг муддати, иш вақти ва ҳордиқ вақтининг тартиби, ойлик маошининг миқдори, томонларнинг масъулияти ва мажбуриятлари ҳамда бошқалар кўрсатилади.

Меңнат шартномасида ишчининг синов муддатидан ўтиши тўғрисида талаб қўйилади. Одатдагидек, шартномада бундай талабнинг пайдо бўлиши ишчи, унинг малакаси, тадбиркорлик хусусиятлари ва бошқа меңнат келишуви бўйича топширилган ишга

Меңнат шартномасига имзо чекиш

мувоғиқ келишига ишонч ҳосил қилиш учун иш берувчининг ташаббуси билан бўлади.

Меҳнат шартномасини тўхтатишга асос бўладиган ҳолатлар:

1) икки томоннинг келишуви бўйича меҳнат шартномасини бузиш;

2) меҳнат шартномаси муддатининг ўтиб кетиши;

3) иш берувчининг ташаббуси билан меҳнат шартномасининг бузилиши;

4) ишчининг бошқа иш берувчига ўтишига доир;

5) ишчининг ташаббуси билан меҳнат шартномасининг бузилиши;

6) икки томоннинг ҳохишидан ташқари ҳолатлар;

7) ишчининг меҳнат муносабатларини давом эттиришдан бош тортиши;

8) Қозогистон Республикаси қонунчилигига кўзланган ҳолатлардан бошқа, меҳнат муносабатларини давом эттириш мумкинлигини эътиборга олганда, ишчининг тайинланадиган ишга (хизматга) ёки уни бошқа хизматга тайинлаш ҳолатида;

9) меҳнат шартномасини тузиш тартиби бузилганда. ҚР МҚнинг 52- моддасида меҳнат шартномасининг иш берувчининг ташаббуси билан бузилиши асослари кўрсатилган. Ишчи билан тузилган меҳнат шартномаси иш берувчининг ташаббуси билан турли ҳолатларда бузилиши мумкин. ҚР МҚнинг 64- моддасига кўра меҳнат тартибини бузгани учун иш берувчи ишчига қўйидаги интизом чораларини қўллайди:

1) огоҳлантириш;

2) хайфсан эълон қилиш;

3) қатъий ҳайфсан эълон қилиш;

4) иш берувчининг ташаббуси билан меҳнат шартномасининг бузилиши. Иш берувчи интизом чорасини акт тузиш орқали қўллана олади. Интизом чораси қўлланмасдан аввал иш берувчи ишчидан ёзма турда тушунтириш хати талаб этишга ҳақли. Агар икки иш куни ичиди ишчи ёзма тушунтириш хати бермаса, унда тегишли акт ясалади. Шундай зайлда меҳнат шартномаси мазмунни меҳнат қилиш мазмунини, асосий талабларини, икки томоннинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тўла тизимга солиб, баён қиласди.

Глоссарий

Меҳнат шартномаси – иш берувчи ҳамдаишчи ўртасида ёзматурдаги келишув. Шартномага кўра ишчи белгиланганишни бажаришни (меҳнатхизматидоирасини) меҳнат интизомига риоя этиш мажбуриятини олади. Иш берувчи ишчига шартли равишда белгиланганишни беришга, меҳнат шароитларини таъминлашга, ишчига вақтида ва тўла ҳажмда меҳнат ҳақини тўлашгамажбур.

Меҳнат шартномасининг мазмуни – томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, асосий талаблари.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Мәхнат шартномаси нима?
2. Қозоғистон Республикасы Мәхнат қонунчилігінде мәхнат шартномасынинг қандай турлари күзланғанини айтиб беринг.

Мураккаблиги 3-даражали топшириқ

1. ҚР Мәхнат кодексидан фойдаланиб қуидаги тушунчаларни үқиб ўрганинг, маъносини очинг беринг: мәхнат функцияси, мәхнат интизоми, мәхнат ҳақи, мәхнат шароити. Мәхнат функциясини шартномада аник күрсатиш нима учун аҳамиятли? Ишчининг тоифасидегани нима?

2. Мәхнат шартномасынинг иш берувчининг ташаббуси билан бузилиши сабабларини үқиб ўрганинг (ҚР МКнинг 52-модда) Масалан ишчининг бир иш куни ичидә (бир мавсумда) сабабсиз уч соатдан ортиқ ишда бўлмаслиги ва бошқалар. Нима учун уларни чеклаш керак?

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1 дан 10гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

V боб. ОИЛА ҲУҚУҚИ

15-§. «ОИЛА ҲУҚУҚИ» ТУШУНЧАСИ

Оила жамиятда ҳаётнинг бош қадриятларининг бири ва баҳтли ҳаёт кечиришнинг шарти сифатида қабул қилинади. Унга ижтимоий ҳаётдаги барқарорлик ёки нобарқарорлиги, миллат соғлиги бевосита оиланинг ахволига боғлиқ.

Оила ҳаёттің қадрият сифатида инсонга:

- маданият қадриятларига аралашып имконияттарини;
- дастлабки ижтимоий ролни ўзлаштириш имкониятлари;
- жамиятда ўзини тутиш тажрибаси;
- Ижтимоий ҳимоя ва келажакка ишончни;
- инсонга кундалик ҳаётда зарур күнімаларни ўзлаштириш имконияттарини беради.

Бугундарсда:

- Оила, никоҳ тушунчаларини, ҳар бир киши учун оиланинг мохиятини, оила ва никоҳни сақлаб қолиш услугларини күриб чиқамиз.

Асосий тушунчалар

- Оила
- никоҳ
- қадрият
- оила ва никоҳни ҳимоя қилиш

БУ ҚИЗИҚ!

Қадимги Грекияда никоҳ фуқароларнинг ижтимоий вазифасыга кирган. Яъни ҳар бир одам никоҳланиши, ҳаётгаавлодкелтириши керак бўлган. Шунда мамлакат ва оила ривожланган. Платон оилани мамлакатнинг асоси деб ҳисоблаган. Арасту “Оила – одамларнинг ижтимоий муносабатларининг дастлабкитури, давлатпайдо бўлган илк уя” деб тасдиқлаган. Хитой файласуфи Конфуций жисмоний шахсни шакллантиришдаги ҳақиқий табиий услуг – оила эканлигини баҳолаган. У оилани, оилавий турмушни барча эзгуликнинг бошланиши деб ҳисоблаган. Кант тотувлик муносабатлари ҳамда умр бўйи ишончга асосланган бир никоҳлик ҳуқуқий ва ахлоқий бўлади деб ҳисоблаган. Қадимги қозоқ жамиятида оила ҳамда никоҳ энг муқаддас саналган.

Ёдда сақланг!

Оиласидаболаларнинг тафаккурига ҳуқуқий ва инсонийлик тамойилларига асосланган: ватанин ҳимоя қилиш, ор-номус, ташаббускорлик, меҳнатсеварлик, мақсадни аниқ белгилаш, онани қадрлаш, катталарни ҳурмат қилиш, хайрия, ғамхўрлик сингари фазилатларбола пайтидан бошлаб сингдирилиши керак. Ваҳоланки улар – ўз элининг келажак фуқаролари дидир.

Қозоқ тилида ушбу қадриятларни белгилайдиган күп мақол-маталлар бор. Уларнинг бир нечтасини келтирайлик: “Ватан учун ўтга туш – куймайсан”, “Киз болага қўпол гапириб бўлмайди, бу одобсизлик белгиси”, “Ёши катталарга биринчи салом бериш керак”.

Оила – эр-хотин, ота-оналар ва болалар ўртасидаги муносабатлар. Оила никоҳга ёки яқин қариндошларга асосланган. Оила аъзолари бир-бирига ўзаро ёрдам бериб, ўзаро ахлоқий масъулият билан боғланади. Оиланинг энг муҳим функцияси – болани дунёга келтириш ва унинг тарбиясидир.

Никоҳланиш, қариндошлиқ, бола асраб олиш, болаларни ўз тарбиясига олиш орқали пайдо бўладиган муносабатлар – оила муносабатлари деб аталади.

Оила хуқуқи шартли турда оилавий деб аталадиган бошқа муносабатларни тартибга солади. Масалан, бувилар ва неваралар ўртасидаги муносабат; вояга етган, ўзлари оила қурган ва алоҳида турадиган акалари ва сингиллари ўртасидаги муносабат. Кўрсатилган муносабатларнинг асоси кўпинча қариндошлиқ муносабати бўлганлигидан бундай муносабатлар қариндошлиқ муносабатлари дейилади. Қариндошликтининг икки тармоғи алоҳида ажралиб туради: тўғри ва четки. Тўғри тармоғи бир-биридан тарқалиши асосида бўлади. Қариндошликтининг юқори чизиги авлодларидан ота-бобосига (отасига/онасига, бобосига, унинг отасига ва бошқалар) қараб, пастки чизиги – отасининг авлодига (боласига, неварасига, эварасига ва бошқалар) қараб йўналган.

Қариндошлиқ – бир-биридан ёки бир отадан тарқаган шахсларнинг қон орқали боғлиқлиги. Қозоқ халқида етти отагача қариндош бўлиб саналади.

Оилани барпо этиш асоси – никоҳдан иборат. Қозогистонда никоҳ давлат органларида рўйхатга олиниши керак.

Ёш оила

Ёдда сақланг!

Оиланинг ички масаллари, агар бу масалаларуларнинг манфаатларини күзласа, вояга етмаган болаларни құшганда оила аъзоларининг ўзаро келишуви билан ҳал этилади. Оилавий муносабатлар бузилған ҳолдагина ҳуқуқий қоидаларнинг аралашуви зарурлиги юзага келади. Оилавий мулк муносабатларини фуқаролик ҳуқуқ тартибга солади, ваҳоланки мазкур муносабат объекті моддий манфаатдир. Оила ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқ билан чамбарчас боғлиқ.

Никоҳ — оилани барпо этиш мақсадида қонун томонидан созланған тартибга күра ўз әрки ва розилиги билан тасдиқланған әр-хотинлар ўртасидаги мулк ва номоддий муносабатларни юзага келтирадиган teng ҳуқуқлы уюшма.

2011 йили 26 декабря қабул қилинған Қозоғистон Республикаси «Никоҳ ва оила тұғрисида» Кодекси оилавий никоҳ муносабатларни тартибга солади.

Оилавий муносабатларнинг ҳаммаси ҳам ҳуқуқ орқали тартибга солинмайды. Оиладаги муносабатлар асосида ўзаро ҳурмат, бирбiriни сийлаш, муҳаббат, бир-бирига ғамхүрлик, маънавий томондан қўллаш каби одоблилик қоидалари асосида тартибга солинади. Кўпинча оилавий турмуш тарзи миллий дастурлар, анъаналар ва урф-одатларга суянали.

Оиланинг ички масалалари балоғатта етмаган фарзандлари билан биргаликда оила аъзоларининг розилиги орқали ҳал қилинади. Оилавий муносабатлар бузилған пайтдагина ҳуқуқий қонунлардан фойдаланилади.

Оилавий мулк масаласини фуқаролик ҳуқуқ қонуни бўйича тартибга солинади, чунки айтиб ўтилған муносабат объекти материаллик манфаати бўлиб саналади. Оилавий ҳуқуқ фуқаролик ҳуқуқ билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

Оила ҳуқуқи тамойилларини кўриб чиқайлик.

Оила ҳуқуқи тамойилларига:

- эркак ва аёлнинг никоҳ уюшмасининг (әр-хотинлик) ўз әркига хослиги;
- оиладаги әр-хотинларнинг тенглиги;
- оилавий ишларга аллакимнинг ўз ҳохишича аралашишига йўл бермаслик;
- оиланинг ички масалаларини ўзаро келишув билан ҳал этиш;
- болаларнинг оилада тарбияланишига, уларнинг ривожланиши ва шароитнинг яхшиланишига эътибор бериш;
- оиланинг меҳнатга лаёқатсиз ва кексайган, вояга етмаган аъзоларининг ҳуқуқлари ва манфаатларини устуворлик билан ҳимоялаш;
- оила аъзоларининг ўз ҳуқуқини тўсиқсиз амалга ошириш, ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш имконияти билан таъминлаш;
- барча оила аъзоларининг соғлигини сақлаш ишида қўллов кўрсатишдан иборат.

Давлат ва жамият никоҳ ва оиланинг мустаҳкам бўлишини мақсад қиласди. Шу боис никоҳ ва оила давлат ҳимоясида. Никоҳ ва оилани ҳимоялаш икки хил амалга оширади: юрисдикциявий ва ноюрисдикциявий (16-чизма).

16-чизма

Юрисдикциявий тури – бузилган ёки баҳс туғдираётган ҳуқуқларни муҳофазалаш бўйича ваколатли давлат органларини жалб қилиш орқали оила ҳуқуқларини ҳимоя қилиш. Бу – суд, прокуратура, никоҳни рўйхатга олиш бўлими, васийлик органлари ва ички ишлар органлари.

Ноюрисдикциявий тури – фуқаролар ва оила ҳуқуқлари ҳамда манфаатларини ҳимоялаш ташкилотларининг давлат органларидан ёрдам сўрамай, ўз эркича ҳаракат қилиши. Масалан, ҳуқуқлари бузилган боланинг ота-онаси ҳуқуқбузар билан ва унинг ота-онаси билан сухбатлашиб, унга кечирим сўрашни тавсия қилди ва бошқалар.

ШУ боис никоҳ ва оила давлат ҳамда жамиятнинг асосини ташкил этади. Оила ва никоҳ мустаҳкам бўлгани сайин, давлат ҳам кучли бўлади Бизнинг ҳар биримиз оилани қуриб, никоҳланиш турини танлай оламиз.

Глоссарий

Оила – мулк ва номоддий ҳуқуқлар ва мажбуриятлар орқали алоқадабўладиган шахсларнинг бир груҳи. Улар никоҳ табиатидан, қариндошлиқ томонидан, асраб олиш ёки болаларни ўз тарбиясига олиш ва бошқа турларидан юзага келади.

Никоҳ – оилани барпо этиш мақсадида қонун томонидан созланган тартиба кўра ўз эрки ва розилиги билан тасдиқланган эр-хотинлар ўртасидаги мулк ва номоддий муносабатларни юзага келтирадиган тенг ҳуқуқли уюшма.

Глоссарий

Оила ҳуқуқи – оилавий-никох муносабатларини тартибга солиб туралдиган ҳуқуқий меъёрлар мажмуди.

Қариндошлик – бир-биридан ёки умумий отадан тарқаган шахсларнинг қон бўйича боғлиқлиги.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Оила тушунчасини англатинг. Оиланинг никоҳдан фарқи нимада?
2. Никоҳнинг (эр-хотинларнинг) бош мақсади нимада?
3. Оилани муҳофазақилишининг юрисдикциявий ва ноюрисдикциявий турларининг фарқларини очиб кўрсат инг.
4. **Синф иши.** Файласуфларнинг оила тўғрисида айтганларини таҳлил қилинг. Уларнинг бош ғояси нима? “Оила мустаҳкам бўлса, давлат ҳам кучли бўлади” деганин қандай тушунасиз?

1-даражали топшириқ. Жадвалнитўлдиринг. 15-жадвал.

14-чизма

Оила ҳуқуқ тамойиллари

№	Тамойил номи	Мазмуни	Тажрибадан мисол

Мураккаблиги 1-даражали топшириқлар. Вазиятни муҳокама қилинг.

1. Оилада 12 ва 16 ёшдаги икки бола бор. Ота-оналари уларнинг спорт билан ва мусиқа билан шуғулланишларини хоҳлайди. Ўсмирларота-оналарининг танловларидан бош тортишди. Улар гакомпьютерлик дастур билан шуғулланиш кўпроқ ёқади. Оилада жанжал юзага келади.

Бу низони қандай ечиш мумкин? Оиладаги муносабатлар қандай меъёрлар билан тартибга солинади?

2. Оиладанохуш вазият юз берди, ота-оналар бир-бири билан тил топиша олмайди. 14 ва 16 ёшдаги болалари гаэтибор беришмаяпти. Улар мактабга боришни қўйиб, кичик савдо билан шуғулланади, кун бўйи далада юради. Ота-она ўз болаларининг ишлари учун жавоб берадими? Бу ҳолатга органлар қандай эътибор қаратиши керак? Бу оиланинг ота-онаси ҳамда болаларига қандай маслаҳат берган бўлардингиз?

Мураккаблиги 2-даражали топшириқлар. Ибратли оила шаклини тузинг. Бир-бир билан уйғун ҳаёткечириш учун оила аъзолари гақандай фазилатлар керак? Бир оиланинг катта ёшдагилари қийин вазиятлардабир-бирига ёрдам бериши керакми? Масалан, кредит олиш, коммунал тўловларнитўлаш, озиқ-овқат сотиб олиш, дўстларни меҳмонга чақириш ва ҳоказо. Муҳокама қилиб, оилавий яшаш тартибини тузишга ҳаракат қилинг.

8. Мураккаблиги 2-даражали топшириқлар. Л. Толстойнинг “Анна Каренина” асаридан: “Барча баҳтлиоила бир-бирига ўхшайди, ҳар бир баҳтсизоила ўз ҳолича баҳтсиз” деган фикрини элақданутказинг. Муаллифнимани назардатутган? “Баҳтлиоила қандай яшashi керак?” деган фикрни мулоҳаза юритинг.

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1 дан 10гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

16-§. НИКОХЛАНИШ ВА НИКОХНИ БУЗИШ ЙҮЛЛАРИ

Бугундарсда:

- Никохланиш шартлари ва түсікпәрарини, никохни тұхтатиша бузиш масалаларини күриб чиқамиз.

Асосий түшүнчалар

- никох
- Никохланиш
- никохни бекор қилиш

Қозғистон Республикасида оила ва никох давлат ҳимоясыда. Бу никохга туриш ҳамда никохни тұхтатиши давлат аниқ қилиб тартибга солаётганини билдиради.

Никохга туриш учун икки томоннинг озодлиги ва әркинлиги, үз хохиши билан бўлиши керак. Одамлар никохга ўз эрки билан, оила қуришнинг қонунчилик ва ахлоқий жиҳатларини эътиборга олиб, мажбуриятларини бажаришга ва бир-бирининг олдида масъулиятини ҳис этиб, онгли равишда никох қуради.

Ёддасақланг!

Никох – бу масъулият! Никох – бу ўзаро ҳурмат! Никох – бир-бирини севадиган икки одамнинг эркин уюшмаси! Никох мамлакат ва жамиятнинг ҳимоясыда..

Қозғистон Республикасида қуйидаги ҳолатларда никох қуришга (эр-хотин бўлишга) йўл берилмайди:

- бир жинсли кишиларга;
- агар никох қурадиган икки кишининг бири бошқа никохга рўйхатга олинган бўлса (эр-хотинлик);
- яқин қариндош бўлса. Яқин қариндошлар ўртасида қонун билан тақиқланган. Уларга ота-онаси, болалари, асраб оловчилар, асраб олинганлар, ака-сингиллар, отаси, бувиси, неваралари киради;

Кодекс

Оила

- асраб олувчилар ва асраб олганлар, асраб олувчиларнинг болалари ва асраб олинган болалари билан;
- қонун кучига кирған суд қарори бўйича иккисининг бири руҳий касалликларга чалингани туфайли ҳаракатга лаёқатсиз деб топилса, уларнинг никоҳга туришига йўл берилмайди.

Қозоғистон Республикасида никоҳга туриш пайтида ижтимоий, наслий, миллий, тил ёки динига боғлиқ равишда фуқаролар ҳуқуқини чеклашнинг барча турлари тақиқланган. Эр-хотинлар ўртасидаги муносабатга яқинларнинг аралашishiiga йўл берилмайди.

Никоҳ қуриш эр киши ва аёлнинг ўзаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёши 18га тўлиши асосида амалга ошади. Агар никоҳ қуриш мажбурлаш, куч ишлатиш, алдаш, хавф түғдириш орқали юритилса, ундан никоҳ ноқонуний бўлади.

Никоҳга туриш розилиги никоҳни рўйхатга олишда никоҳланадиган кишининг бевосита иштироки билан оғзаки айтилиб, унинг имзоси билан тасдиқланади. Бунда ота-оналарнинг, яқинларнинг розилиги талаб этилмайди. Шунга қарамай оила учун ота-онасининг рухсати барча жиҳатдан муҳим ҳисобланади.

Ёдда сақланг!

Қозоғистон Республикасидавлат органида расмий турда рўйхатга олинган никоҳ тан олинади.

Рўйхатга олувчи органлар узрли сабаблар бўлгандагина никоҳланиш ёшини 2 йилдан зиёд муддатга қисқартирмайди. Никоҳланиш ёшига етмаган шахслар ўртасидаги никоҳга туриш ота-онасининг рухсати билан амалга оширилади. Бундай ҳолларда ҳомиладорлиги ёки боланинг дунёга келиши, ҳарбий хизматга чақирилиши сабабли балоғат ёшига етмаганлар ҳам оила қуриши мумкин. Бундан бошқа узрли сабаблар бўлиши мумкин эмас.

Никоҳни тўхтатиш. Эр-хотинларнинг хусусий ва мулк ҳуқуқи муносабатларининг тўхтатилиши – никоҳни тўхтатиш деб тушунирилади. Никоҳ қонунда кўрсатилган ҳолатлар туфайли ёки эр-хотинлардан бирининг хоҳиши билан тўхтатилади.

Никоҳни тўхтатишга асос бўлади:

- Эр-хотиндан бирининг ўлими;
- Эр-хотиндан бирининг дунёдан ўтганини суд орқали хабар қилиниши;
- Никоҳни бузиш (ажрашиш).

Никоҳни тұхтатиш асосининг рўйхати тұла берилляпти. Қозоғистон қонунчилеги ажрашишни қўлламайды. Ҳар бир давлат оила ва никоҳнинг сақланишидан манфаатдор, бироқ, афсуски сўнгги ўн йилликда мамлакатимизда ажрашиш кўрсаткичи барқарор ўсиб бормоқда.

Никоҳни ажрашиш йўли билан тұхтатиш қонун билан шаклланган қоида бўйича рўйхатга олган органда ёки суд орқали юритилиши мумкин.

Рўйхатга олиш органида эр-хотинларнинг бирга ёзган аризаси орқали, ҳамда эр-хотинларнинг бирининг ёзган аризаси орқали никоҳ бузиш иши юргизилади. Никоҳни бузишни рўйхатга олиш чоғида мазкур органлар ажрашиш сабабларини аниқлашга, эр-хотинларга тотувлашишлари учун вақт беришни тавсия этишга ҳаққи йўқ.

Шу билан бирга эр-хотинлардан бирининг аризаси орқали ажрашиш ишининг содда тартиби бор. Бу қўйидаги ҳолатларда бўлади: агар суд руҳий хасталикларга чалиниши оқибатида эр-хотинлардан бирининг ишга лаёқатсиз деб топса; агар эр-хотинлардан бири камида 3 йил муддатга озодликдан маҳрум этилиб, жиноят со-дир этгани учун судланса; агар суд эр-хотинлардан бирини бедарак йўқолган деб топса; шу туфайли қонун ҳаракатга лаёқатли эрига (аёлига) никоҳни сақлаб қолиш ёки бузиш тўғрисида қарор қабул қилишга ҳуқуқ берса ва бошқалар.

Суд орқали никоҳни бузиш қўйидаги ҳолатларда юз беради: эр-хотинларнинг балоғат ёшига тўлмаган умумий болалари бўлган ҳолатда; эр-хотинлардан бирининг никоҳини бузишга розилиги бўлмаса; агар эр-хотинлардан бири ариза беришдан бош тортса, бир-бирига мулк талаблари бўлса ва ҳоказо.

Давлат никоҳлик жамиятнинг мустаҳкамлигига манфаатдор. Шу боис ҳам судларга қонуний турда эр-хотинларни тотувлаштириш чораларини юритиш вазифаси юкланган. Бироқ тотувлаштириш асл мақсад эмас, у фақат оилани мустаҳкамлаш воситаси бўлади. Шунинг учун ҳам, агар ушбу мажбурият бажарилмаса ва болаларни ҳимоялаш мақсадга мувофиқ келмаса, суд ажратади.

Никоҳни тұхтатишнинг ҳуқуқий оқибатлари

Никоҳни бузиш натижасида никоҳда бўлган эр-хотинларнинг ўртасида юзага келган хусусий ва мулк муносабатлари тұхтатилади. Никоҳни тұхтатиш янгидан никоҳланиш ҳуқуқига эга бўлишга олиб келади. Ажрашиш йўл билан никоҳни бузиш ота-оналарнинг болаларига доир ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тұхтатмайди.

Никоҳни бузгандан кейин фамилия танлаш масаласи тез-тез учраб туради: собиқ эрининг фамилиясими ёки никоҳдан аввалги ўз фамилиясини олиш керакми? Никоҳдаги фамилияни қолдириш

тұлиғи билан бошқа фамилияни қабул қылған әр-хотинга боғлиқ. Ҳар кимнинг танловига ҳеч ким таъсир ўтказа олмайды, никоҳ бузилгандан кейин кимнинг фамилиясини қолдиришни хоҳлашига эри ҳам аралаша олмайды. Никоҳ бузилгандан кейин, одатдагидек, әр-хотинларнинг бир-бирига моддий құллов күрсатиш мажбурияти түхтатилади. Бирок, бу ҳолатда, агар суд орқали собық аёлининг (эрининг) меҳнатта лаёқатсиз ва ёрдамга мұхтожлиги аниқланса, үзининг аввалги эридан (аёлидан) алимент олиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Шу зайлда Қозоғистон Республикасида никоҳга туриш ва никоҳни бузиш йўллари қонун доирасида тасдиқланиб тартибга келтирилиб давлат ҳимоясида бўлади. Қозоғистон Республикасида давлат органларида рўйхатга олинган никоҳ тан олинади ва қонун доирасида сабаблари аниқланган никоҳ бузилган деб ҳисобланади.

Глоссарий

Никоҳнинг түхтатилиши – әр-хотинларнинг хусусий ва мулк ҳуқуқи муносабатларининг түхтатилиши. Никоҳ қонунда аниқланган аниқ бир ҳодисаларнинг юзага келишига доир, әр-хотинлардан бирининг ёки иккисининг бирдек танлови билан түхтатилади. Никоҳнинг түхтатилиши судда ФХД ёрганлари орқали амалга ошади.

Никоҳнинг бузилиши (ажрашиш) – никоҳни судорқали бекор қилиш. Ажрашиш орқали никоҳларининг бузилиши ота-оналарнинг болаларига доир ҳуқуқлари ва мажбуриятларини түхтатмайди.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Никоҳга туриш учун қандай шартлар керак? Мажбурлаш орқали никоҳга туриш мумкинми? Никоҳ барча ҳолатда муҳаббат асосида барпо этиладими? Никоҳланаётган ёшларга қандай маслаҳатберган бўлардингиз?
2. Никоҳга туришнинг шартлари ва ундан юзага келадиган тўсиқларни очиб кўрсатинг. Яқин қариндошларга нима учун никоҳга туриб бўлмайди?
3. Ажрашиш дегани нима? Нима учун давлатҳамдажамият ажрашишни қўлламайди?

1-даражали топшириқ.

1. Қозоқ халқи даётти отасигача туғиши ганлар ўртасида никоҳга туриш тақиқланади.

Ушбу тамойил “Еттиота” деб аталади.

2. Қозоқда “Еттиота”га доир мақоллар бор.

- “Еттиотасини билмаган етөвсиз”;
- “Еттиотасини билган ўғил, етти юртнинг ғамини ейди”;
- Еттиотасини билмаган етимликнинг белгиси..

Мақолларни таҳлилқилинг.

Мураккаблиги 2-даражали топшириқ. Берилган матнларни ўқиб, муҳокама қилинг. Болаларни тарбиялаш тўғрисида муроҳазаларингизни айтинг. Бугунги куни бола тарбиясининг қандай тамойилларини қўллаш керак?

- Таниқли тарихчи Ж. Артиқбаев ўзининг “Қозоқ жамияти: анъаналар ва инновациялар” номли асарида, ўғил боланинг дунёга келишига доир янгилик тантаналиравишида, кўпинча фақат оилавий қувонч доирасидан ўтиб кетган; боладунёга келган куни қишлоқ ёшлари йиғилиб, тонг отгунгача нишонлашини, кўнгил кўтараётган, шовқинсурон бўлган ердан жин-шайтон қочиб кетади, деб ҳисоблаганларини, таъкидлайди.

- Үғил ва қыз тарбиясимиңи үзгачаликпари бўлган. Кўчманчиларнинг болалари эрта улғайган. 13-15 ёшли болалар вояга етган деб ҳисобланиб, жамоат йиғилишларида иштирок этиб, хўжалик ишларида фаолиштирок этган. К. К. Шалғинбаева ва Б. Ж. Жиенбаева “Меҳнат халқ тарбиясимиң омили” деган тадқиқотларида кўчманчи жамиятдаги үғил болалар тарбияси тўғрисида шундай дейилган:... авлод меросхўри сифатида үғилларга алоҳида эътибор қаратилган. Кўчманчилик ҳаёт тарзи эр кишилардан, энг аввало, ризқ топишни, руни ҳимоя қилишни, кучли бўлишни талаб этган. Уларнинг бўйига мардлик, тўзимлилик, меҳнаткаш бўлиш сингари фазилатларнисингдириб вояга етиширишган. 5-6 ёшдан бошлаб қозоқ болаларини қўзи боқишига, ўтин-сув тайёрлашга, чорва маҳсулотларидан меҳнат асбобларини ясашга(юган тўқиши, қамчи, шидер, чармга ишлов бериш, қурол-аслаҳатайёрлашва бошқалар), оғилхона солишга, шу билан бирга отга миниб, чавандоз бўлишга интилишган.

- Үғил оила қуриши билан, уни алоҳидачиқаришган. Бир неча оила бир қишлоқни ташкил этган, ўртасида етти отагача қон боғлиқлиги бор бир неча овул бир авлодни ташкил этган. 15-20 авлод бир руни ташкил этган ва ҳоказо. Бир рунинг одамлари бирлашиб, яшаши кўчманчиларнинг омонлиқда яшашига шароит яратган.

- Бўлғусиэр кишиларнинг зиммасига болалигидан чорвачиликни юритиш масъулияти юкланган. Оилада қозоқ болаларининг оила раҳбари –отасининг олдида тўла масъул бўлишининг аниқ бир мажбуриятлари бўлган, Үғил болалар қозоқ оиласида муқаддассаналган, онасига ёрдамчи бўлган. Эр кишиларга кўпинча янги яйловлар топиш, мол боқиши, ҳар томонламат ахлилқилиш, ёвдан ҳимояланиш мақсадида оиладан ташқарида, олисда юришга мажбур бўлган.

- Аёллар кундалиқдаги турмушни, чорвачиликни юритиб, қызы бола тарбиясига алоҳида эътибор бериб, кексаларга ғамхўр бўлишган, меҳмон кутиб, тез-тез эр кишилар билан баробар молбоқиши билан шуғулланган. Қозоқ қизлари камтарлик, меҳр, меҳмондўстлик сингари фазилатларгэга бўлишган, бошқа томондан қараганда, қизларни “она”, “келин” бўлишга тайёрлашган. Бундай ижтимоий роль қизлардан меҳнатсеварлик, сабр, тўзимлилик, бардошли бўлиб ўсишни талабэтган.

- 5-6 ёшдан бошлаб қизлар ўзларининг эгачилари, оналари, бувиларидан хунарни таом тайёрлашни, озиқ-овқатларни ҳозирлашни ўрганишган. Кийим тикишнинг оддий турларидан тортиб, улар кигиздан буюмлар ясашни, тўқима тўқиши ўрганишган. Турмушга чиққунга қадар қизлар ўз қўли билан гилам тўқиши жоиз бўлган. Уларга авлод аёллари кўмаклашган.

- Меҳмондўстлик кўчманчи ҳаёттарзида алоҳида ўрин эгаллади, шу боис ота-онасининг уйида қизлар меҳмон кутиш тартибини ўрганиши керак бўлган. Қозоқ қизлари дастурхонтузаш, овқат тайёрлаш, чой қувиш, меҳмонларга иззат кўрсатиш, оз гапириш сингари ўзини ушлаш тартибини ўрганишган. 13-14 ёшгача ўз хоҳишича яшашга тўла тайёр бўлган. “13 ёшда оила соҳиби” деган мақол бекор айтилмайди.

- Шу тахлитда кўчманчи ҳаёт тарзида бола ва ёшлар тарбияси тўла тажрибада қўлланиб, ҳаётдан ўрганишган. Болалигидан меҳнатга, қарор қабул қилишга, чиниқишига, табиий оғатларниузатишга, амалий санъат, анъаналарга эътиборли бўлиб, ўрганиш – тарбия бериш услубининг асосини ташкил этади.

- Ёш йигитлар рудошларининг катта уюшмасининг фахри, руни муҳофаза қиладиган фуқаролари бўлиши керак. Ёшларгатарбия беришда ота-боболаримизнинг донишмандлиги халқимизнинг этнос сифатидаяшашигини эмас, балки бугунги кунга қадар анъаналаримизнинг, урф-одатларимизнинг сақланиб қолинишига олиб келди.

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1 дан 10гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

17-§. ОИЛА АЪЗОЛАРИНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

Хозирги замонда оила мұхим ролни ижро этади.

Оила – жамиятнинг базавий уяси, ижтимоий институт.

Оила белгиларини күрсатайлык:

- Никоҳга туриш әрқинлиги;
- Оила аъзолари кундалик турмушки умумийлиги билан боғлиқ;
- Никоҳ муносабатларига кириш;
- Болаларнинг дунёга олиб келиш, ижтимоийлаштириш ва тарбиялашга бел боғлаш.

Катта ёшдаги одам учун оила – унинг қатор әхтиёжларини қондириш ва унга турли ва етарли турда мураккаб бўлиб келадиган талаблар қўядиган кичик жамият. Бола учун оила – унинг физикавий, руҳий, эмоционал ва интеллектуал ривожланишига шароит яратадиган мұхит. Бугунги кунда оиласы ота-она ёки камидан бир болали бир ота-она тушунчаси берилади.

Эътиборберинг!

Ижтимоий муносабатларнитартиб гасалиш учун қозоқ халқи қариндошликтининг уч тармоғини: биринчи – отасининг қариндошлари (ўз юрти), иккинчиси – она томонидан (тоға юрти), учинчиси – аёлининг қариндошлари (қайин юрти) белгилайди. Бу муносабатлар фақат қариндошликтин масаласини эмас, ҳудудий масалаларни ҳам тартибга солиб келган.

Оила бир отадан тарқаган ёки никоҳга туриш, бола асраб олиш ёки болаларни тарбияга олишнинг бошқа турлари орқали бирлашиб ўтирган турли одамлардан иборат. Оила аъзолари – эр-хотинлар, ота-оналар, болалар ва бошқа қариндошлар. Қариндошлар – бир отадан тарқаган, қариндошликтин масаласини эмас, ҳудудий масалаларни ҳам тартибга солиб келган.

Қозоғистон Республикасининг “Никоҳ (эр-хотинлик) ва оила тўғрисида” қонуинини “оила аъзолари” тушунчасига бир-ота-онадан тарқаган қариндошларни киритади. Бундай номланган шахслар оила аъзолари бўлиши учун бир уйда туриши шарт эмас.

Бугун дарсда:

- Оила аъзоларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини кўриб чиқамиз.

Асосий тушунчалар

- Эр-хотинлар
- Никоҳ шарти
- Қариндошлар

Қозоқ халқининг анъанаси. Никоҳ маросими. Юз очар

Оиладаги қариндошлиқ муносабатлари ҳуқуқ тамойиллари қоидалари урф-одатлар ва анъаналар, ахлоқ ҳамда одамгарчилик қоидалари орқали тартибга солиниб туради. Бу муносабатларнинг энг муҳими ўзаро ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлар, ўзаро ҳурмат ва меҳрдан иборат.

Ҳар бир халқнинг оила ва қариндошлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб турадиган ўз анъаналари бор. Қозоқ халқининг тарихида қариндошлиқ муносабатларини тартибга солиб турадиган анъаналар муҳим ўрин эгаллайди. Бу анъаналар авлоднинг барча аъзоларига мажбурий бўлиб, уни бузган ҳолда айборлар жавобгарликка тортилган. .

Ўзаро ёрдамга мўлжалланган анъаналар ва урф-одатлар

Ҳашар – оғир меҳнатни қариндошларнинг, дўстларнинг, қўшиларнинг ёрдами билан бажариш . Масалан, уй қуриш ёки қудук қазиш. Ҳашар ҳақсиз, бепул амалга оширилади. Иш тугагандан сўнг тўкин дастурхон ясалади.

Иситиш – анъанавий қозоқ жамиятидаги табиий оғат (ёнгин, сув тошқини ва бошқалар) туфайли оғир аҳволга дучор бўлганларга кўрсатиладиган ёрдамнинг бир тури. Жабрланганларга уларнинг нафақат қариндошлари, балки барча раҳм қилган кишилар ёрдам беради. Хайрия сифатида жониворлар, қурилиш материаллари, кийим, маблағ ва бошқалар бериш мумкин.

Белкўтарар – узоқ умр сурган қарияларни қадрлаш, ош билан сийлаш анъанаси. Қарияларга мўлжаллаб қази, жент, қимиз, сир сингари юмшоқ ва мазали таомлар тайёрланади. Буни кўпинча фарзандлари ёки яқин қариндошлари, баъзида қўшилари бажарди. Белкўтарар анъанаси катта ёшдагиларни ҳурмат қилишнинг белгиси ҳисобланади.

Меҳмон кутишга доир анъаналар ва урф-одатлар

Қўноқоши – меҳмон кутиш билан боғлиқ урф-одат. Қозоқ халқи азалдан меҳмондўстлиги билан ном қозонган. Қозоқлар ҳар доим энг мазали таомларини меҳмонга атаб сақлашган. Меҳмоннинг уч тури бўлади деб ҳисоблашган: биринчи, атайин чақирилган “махсус меҳмон”; иккинчи тўсатдан келган “Худойи меҳмон”; учинчи, кутмаган “қидирма меҳмон”. Эътибор беринг, агар уй эгаси бирор сабаблар билан қўноқоши беролмаса, яъни урф-одатга риоя этмаса, у қаттиқ танқид қилинган.

Құноқкаде – уй соҳибининг меҳмондан қўшиқ айтишни ёки мусиқий асбобда ижро этишини сўраш анъанаси. Қўноқкаде – меҳмоннинг санъатини синаш, шу билан бирга мажлиснинг файзли ўтишининг сабабчисидир.

Ерулик – агар қишлоққа бирор янгидан кўчиб келса, уларни қўшнилари еруликка, яъни меҳмонга чақиришган. Ерулик туфайли кўчиб келганлар янги муҳитга тез ўрганиб кетишган. Шу билан бирга ерулик кўчиб келганларнинг турмуш шароитига ёрдам беришга ҳам имконият берган. Қўшнилари уларни ўтин, ичимлик суви ва бошқалар билан таъминлашга ёрдам беришган.

Тўй дастурхони – байрамга бағишлиб ёки айни шу байрам пайтида уюштирилган алоҳида тантана тури. Бундай тўй пайтида дастурхон тусалиши билан спорт, мусиқий ўйинлар ўтказилган.

Эр-хотинларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Никоҳдаги эр-хотинлар тенг ҳуқуқли, аёллар ҳуқуқига чек қўйилишига йўл берилмайди. Бу аёлга фақат турмуш ташвишлари билан бўлибгина қолмай, эр кишилар билан теппа-тенг бизнес билан шуғулланишга, мансаб пиллапояларидан кўтарилишига ва бошқа имкониятларни беради.

Эр-хотинлик муносабатлар бир умрликдир. Қозоғистонда давлат органларида рўйхатга олинган никоҳ тан олинади. Ҳаётда одамларнинг никоҳни рўйхатга олмасдан бирга яшаётгани, хўжалигини бирга юритаётгани ҳоллари учрайди. Бу фуқаролик никоҳ ёки никоҳ муносабатлари деб аталади. Фуқаролик никоҳдан туғилган болалар рўйхатга олинган никоҳда туғилган болалар билан бирдек қонун билан ҳимояланади. Шундай бўлса-да, фуқаролик никоҳда туғилган болаларни тарбиялаш ва таъминлаш ота-оналарнинг мажбуриятидан олиб ташланмайди.

Қозоқ халқининг анъанаси. Бешикка солиш

Ёдда сақланг!

Никоҳ шарти – никоҳланаётган кишиларнинг ёки эр-хотинларнинг никоҳда турган давридаги ёки ажраиш ҳолатидаги мулк ҳуқуқлари ва мажбуриятлари түғрисидаги битим. Никоҳ шарти мажбурий тарзда ёзма турда тасдиқланиб, нотариус орқали тасдиқланиши керак.

Никоҳ шарти. Бизнинг юртимида яқиндагина оила ҳуқуқи бўйича янги институт – никоҳ шарти пайдо бўлди.

Никоҳ шарти никоҳга тургангача ёки никоҳда турган даврда ҳам тузилаверади. **Фуқаролик никоҳдаги эр-хотинлар**, яъни никоҳи давлат органларида рўйхатга олинмаган кишилар никоҳ шартини туза олмайди.

Никоҳ шарти эр-хотинларнинг розилиги билан қай вақтга бўлса ҳам ўзгартирилиб ёки бузилади, унга икки томонлама розилик бўлса бўлгани. Бундай ҳолда никоҳ шартини ўзгартириш ёки бузиш ёзма турда тайёрланиб, нотариус орқали тасдиқланиши керак. Шу билан бирга эр-хотинлар ўртасида ўзаро тотувлик бўлмаган ҳолда никоҳ шарти суд тартиби бўйича эр-хотинлардан бирининг талаби орқали ўзгартирилади ёки бузилади. Никоҳ шартининг суд орқали бузилишига шартнинг бузилиши, шартни бажариш мумкин бўлмаган ҳолатлари киради.

Бир томоннинг никоҳ шартини бажаришдан бош тортишига йўл берилмайди. Эр-хотинларнинг бири никоҳ шарти қоидаларини бажаришдан бош тортган ҳолда (масалан), ҳомиладор аёлига оилавий ёрдам кўрсатиш, иккинчи томон унга пулли жарима тўлашни талаб этиб, суд орқали мажбурлаш мумкин.

Глоссарий

Қариндошлар – бир отадан тарқаган қариндошлик муносабатдабўлиб турган шахслар.

Никоҳ шарти – никоҳга турадиган кишиларнинг ёки эр-хотинларнинг никоҳда турган даврдаги ёки ажраиш ҳолатидаги мулк ҳуқуқлари ва мажбуриятлари түғрисидаги битим.

Фуқаролик никоҳ – эр киши ва аёлнинг никоҳга турмай бирга яшаб, умумий хўжаликни бирга юритишлари.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Эр-хотинларнинг қандай ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бор?
2. Никоҳ шарти нима ва нима учун керак?

Мураккаблиги 1-даражали топшириқ. Жадвалларни түлдириңг. Айни дамда бу урф-одат сақланғанми? Мисоллар көлтириңг.

15-чизма

Қозоқ халқининг ўзаро ёрдам күрсатишга бағишлиған урф-одати

№	Урф-одат тури	Мазмуні	Жамият учун аҳамияти
1	Хашар		
2	Иситиш		
3	Белкүтарар		

16-чизма

Қозоқ халқининг меҳмон кутишга бағишлиған урф-одати

№	Урф-одат тури	Мазмуні	Жамият учун аҳамияти
1	Құноқоши		
2	Құноқкаде		
3	Ерулик		
4	Түй дастурхони		

2-даражали топшириқ. Ёшларникохланишга қарор қилишди, диний муассасага бориши. Мусулмонлик қоидалари бүйича унда никох үқилди. Бу никох қонунийми? Ёшларгақандай ёрдам бериш мүмкін?

Фикр-мулоҳаза үтказинг. Фарзанд дунёга келганидан кейин онасига 3 йилгача иш үрни сақланған ҳолда декретлик дам олиш берилади. Ҳозирги кунда айтиб үтилған ҳуқуққа боланинг отаси ҳам эга бўла олади. Бугунги кунда боланинг онаси ишга чиқиб отаси ана шундай ҳуқуқдан фойдаланиб ўтирган ҳолатларкўплаб учрайди.

Ана шу масалаюзасидан ўз фикрингизни айтинг.

Мураккаблиги 3-даражали топшириқ. Синфдауч гурухга бўлининг. Тавсияэтилган аҳволни муҳокама қилиб, ўз фикрларингизни билдириңг. Ушбу масалаларни қандай ечиш мүмкін?

- 15 ёшли С. қариндошига ёрдамлашгиси келиб, ота-онасининг рухсатисиз қариндошига йирик микдорда маблағ берди. Қариндоши пулни қайтара олмади. Бироз вақтдан сўнг ота-онаси б ҳолатданхабартопди. Мазкур масаланиңдай ечиш мүмкін?
- Боласининг уйланиш тўйини үтказиш учун отаси қариндошларидан қарз сўрайди. Кўп қариндошлари бу пулни қайтаролмаслигини билиб, бош тортишади. Сизлар йигитнинг отаси билан унинг қариндошларига қандай маслаҳатберган бўлардингиз?
- Онаси оламдан ўтгандан кейин уч ўғли мулкка доир бир тўхтамгакелишолмади. Судга мурожаат қилишга тўғри келди. Улар тўғри қарор қабул қилишдими? Сизнинг фикрингиз қандай?

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1дан 10 оралиғида белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

18-§. БОЛАЛАРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

Бугундарсда:

- бола ҳуқуқи ва мажбуриятлари, ота-онанинг мажбуриятлари ва ҳуқуқлари түғрисида биллиб оламиз.

Асосий тушунчалар

- Боланинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари
- Ота-онанинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари

Боланинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари

18 ёшга түлмаган шахс бола ҳисобланади. Ҳар бир бола оилада яшаб, тарбияланишга ҳақли. Бола үз ота-онасида тарбияланишга, манфаатларининг муҳофаза қилинишига, ҳар томонлама ривожланишига, инсоний фазилатларининг қадрланишига ҳақли. Бола үзининг манфаатлари күзланган оиласын масалаларни ечишда үз фикрини эркин билдиришга ҳақли. Никоҳ (эр-хотинлик) ва оила түғрисида Қозоғистон Республикасининг Кодекси бўйича, ўн ёшга тўлган болани асраб олиш ёки асраб олишни бекор қилиш ҳамда исми шарифини ўзгартириш пайтида унинг розилиги эътиборга олинади (95 модда, 109 модда).

Бола ҳуқуқи түғрисида Конвенция 1989 йили 20 ноябрда қабул қилинди. Конвенцияга Қозоғистон Республикасида 1994 йили 16 февралда имзо чекилди. Конвенция 54 моддадан иборат Конвенцияга кўра, бола үзининг ўзгачалигини сақлаб қолишга ҳақли.

Инсоннинг исми шарифи унинг алоҳида хусусиятлари ҳисобланади. Боланинг исми ота-онасининг розилиги билан қўйилади. Отаси болага атрофда хижолат туғдирадиган ёки кулгига сабаб бўладиган исм қўймаслиги керак. Отаси аниқланмаган ҳолатда боланинг исми онасининг айтиши бўйича қўйилади, отасининг номи боланинг отаси сифатида танилган кишининг исми билан, фамилияси – онасининг фамилияси берилади.

Қонун боланинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоялаш ҳуқуқини тасдиқлайди. Бола ҳуқуқини ҳимоялашни ота-онаси (асраб олувчилар, вояга етказишини зиммасига олганлар, ғамхўрликка олган органлар, суд, прокурор) амалга оширади. Қонун болани турли босимлардан, унинг ор-номусини топташдан, ота-онасининг жабр-

Ҳар бир боланинг баҳтли болаликка ҳаққи бор

ситам күрсатишидан (уриш, сўкиш, эътиборсиз қолиши) муҳофаза қилади.

Давлатимизда, одатдагидек, ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун ҳимояловчи органларга ва судга мурожаат қилиш мумкин.

Қозоғистон Республикасида боланинг ҳуқуқлари ҳақидаги вакил институти мавжуд. Унинг хизмати – болаларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоялаш, давлат ҳамда ижтимоий институтлар билан бирлашиб, болаларнинг бузилган ҳуқуқлари ва эркинликларини тартибга келтириш.

Боланинг мулкка ҳуқуқи бор. Алимент, пенсия ва нафақа ота-онасиning ҳисоб рақамига тушади, бироқ у маблағ болага таълим бериш, тарбиялаш, унга зарур буюмларга сарфланиши керак. Боланинг қонун бўйича ҳадя этилган ёки мерос қолган мулкига соҳиб бўлиб, ўзи ишлаб топган даромадини ўзи олишга, хусусийлаштирилган квартиранинг соҳиби бўлишга ва бошқаларга тўла ҳуқуқи бор.

БУ ҚИЗИҚ!

Европанинг кўп давлатларида, АҚШ, Канадада болалар уларга ота-онасиning зулм кўрсатаётгани, куч ишлатаётганитўғрисида маҳсус хизмат кўрсатиш марказларига мурожаат қилишади. Бундан ташқари полиция тез кунда боланинг уйига бориб, ота-онасига жарима солиб, тездакўмак кўрсатади.

Боланинг ҳуқуқларигина эмас, мажбуриятлари ҳам бор. Масалан, бола бошқа болалар ва катталарнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилишга мажбур. У мактабга бориб, ўрта таълим олиши керак. Бола соғлигини муҳофазалашга ҳақли. Шу билан бирга бола ўз соғлигини сақлаш, парваришлишга мажбур. Боланинг сўз эркинлигига ҳуқуқи бор. Ушбу ҳуқуқни амалга оширишда бола бошқа болалар ва катталарнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиб, уларнинг ори ва обрўсини тўқадиган ёмон сўзлардан овлоқ бўлиши керак.

Катталар болани психологик ва жисмоний куч ишлатишдан, адолатсизликдан, ёвуз мақсадда қўлланишдан ва бошқа хавфлардан ҳимоя қилиши керак. Бу нафақат ота-оналарнинг, шундай ҳолга гувоҳ бўлган барча одамларнинг мажбурияти. Бунда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари алоҳида роль ўйнайди.

Ёдда сақланг!

- Ёддатутинг! Болалар катталарга (ота-оналари, бува-бувилари, тарбиячилари, устозлари ва бошқалар) ни ҳурмат қилиши керак.
- Мажбуриятлар – барча одамларга қўйиладиган бирдек талаб. Агар мажбуриятлар бажарилмаса, жазолаш ва ҳуқуқни чеклаш сингари оқибати ёмон бўлиши мумкин.

Ёдда сақланг!

Мактабдаги мажбуриятлар:

- Мактаб талабигариоя этиш;
- Яхши үқиш;
- Муассасаходимлари ва бошқа ўқувчиларнинг ори ва обрўсини қадрлаш;
- Муассасаходимларининг ички интизом талабларини бажариши керак.

Ёдда сақланг!

Оиладаги мажбуриятлар:

- Ота-оналарга ёрдамлашиш;
- Оила аъзоларининг ҳуқуқини ҳурмат қилиш;
- Ўзига ва оила аъзоларига ғамхўрлик қилиш;
- Үқиш ва ҳордиқ тартибини сақлаш;
- Таом тайёрлай олиш ва уйнинг тозалигини сақлаш.

Мактабда кенг тарқаган ҳуқуқбузарлик – ахлоқсиз сўз айтиш. Афсуски, баъзи болалар бир-бирига, катталарга, муаллимларга сўзлаганда уят сўзларни аралаштиришади. Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ҚР кодексига (434-435 моддалар) мувофиқ ўсмиirlар бу харакатлари учун жарима тўлаш туридаги маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин. Бундай ҳолатда ички ишлар органининг вакили баённома тўлдиради. Ушбу материал ювенал ёки маъмурий судга юборилади. Суд ўсмирнинг қонуний вакиллари, яъни ота-онасининг ёки уларни ўрнини босадиган кишиларнинг иштироқи билан жарима солинади. Жаримани ота-оналар тўлайди.

Мазкур ҳуқуқбузарликни қилган ўсмир рўйхатга олинади. Агар у бир йил ичида икки ёки ундан ортиқ маъмурий ҳуқуқбузарлик ясаган бўлса, қонуний чораларнинг қатъийроғи қўлланилиши мумкин. Бу ҳолатда болаларига яхши тарбия бермагани учун қонун ота-оналарни жазолайди. Шу билан бирга ҳуқуқбузар ҳам жазоланади.

Ҳисобга олиш дегани ҳуқуқни муҳофазалаш органларининг ҳуқуқбузарни бундан кейин қатъий назоратга олиши деганни билдиради.

Ота-оналарнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Ота-оналар болаларининг соғлигига ғамхўр бўлишга, болаларни тарбиялашга мажбур. Тарбия турларини ўzlари танлаб олишади. Эр-хотинларнинг бола тарбияси ҳамда унга ғамхўрлик кўрсатишдаги ҳуқуқлари бирдек. Ота-оналар болаларининг ўрта таълим олишини таъминлашга мажбур. Боланинг ўқув ўрнини ота-онаси боласи билан келишган ҳолда бирга танлаши керак. Ота-онаси боланинг дарсга қатнашмаслигини, мактабдаги тартибининг ночорлигини қўлламаслиги керак.

Ота-оналар болаларини ўзлари тарбиялашга ҳақли. Бироқ бу болаларининг үқиши ва тарбиясига бирор бир таъсир ўтказмаслиги керак. Бу бола тарбиясига кучи етганча ёрдам кўрсатиб келаётган ота-онасидан, бувисидан ва бошқа қариндошларидан алоқасининг узилишига олиб келмаслиги керак.

Болаларини давлат муассасаларига ўтказиш, бола трабияси га учинчи томонни жалб этиш – ота-онаси бола тарбияси билан шуғуллана олмайдиган ҳолда, энг сўнгги чора эканлигини англатади.

Ота-оналари турли ёқимсиз (болалар ўртасидаги дўппослашиш, мактабда деразани синдириш ва бошқалар) ҳолатларнинг олдини олиш мақсадида болаларини алоҳида назоратда сақлашга мажбур.

Ота-оналар ўз болаларининг манфаатларини муҳофаза қилишга ҳақли ва мажбур. Жумладан, ота-оналар ўз болаларининг манфатини судда, жисмоний шахслар ва ҳуқуқий шахслар билан муносабатда ҳимоя қиласи.

Ота-оналар алимент ундириб олиш борасида ўз болаларининг номидан гапиради. Ота-оналарнинг ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тўғри бажармагани учун ота-оналий ҳуқуқидан айриш ёки чеклаш турида аниқ бир санкция қўлланилади.

Эр хотинларнинг бири бола тарбиясидан бош тортган ҳолда болани парваришлаш, учун улардан суд орқали алимент ундирилади.

Ёдда сақланг!

Алимент – қонун билан тасдиқланган ҳолларда оила аъзоларининг бири иккинчисининг фойдасига тўлашга мажбур белгиланган харажат. Алимент мажбуриятларнинг мақсади – меҳнатга яроқсиз ва муҳтоҷлик кўриб яшаётган оила аъзоларини парваришлаш.

Алимент миқдори. Вояга етмаган бир бола учун ота-оналарининг даромадининг тўртдан бир қисми, икки болага – учдан бир қисми, уч ва ундан кўп болаларга – ой сайнинги маошининг ярмиси олинади.

Шунингдек, суд икки томоннинг моддий ёки оилавий аҳволини эътиборга олган ҳолда улуш миқдорини кўпайтириши ёки камайтириши мумкин.

Қозоқнинг буюк мутафаккирлари Абай Қунанбайули, Ибрай Алтисарин, Ахмет Байтурсынули болаларни ёшлигидан бошлаб меҳнатсевар қилиб тарбиялаб, атрофдагиларни ҳурмат қилишга ўргатиш керак деган.

А. Құнанбайұлы

Одам ота-онасидан туғилганида ёдида бўлмайди: эшитиб, кўриб, ушлаб, татиб кўрса, дунёдаги яхши, ёмонни танийди. Шу боис билгани, кўргани кўп бўлган одам билимли бўлади. Ақллilarнинг айтган сўзларини эътиборга олиб юрган киши ўзи ҳам ақлли бўлади. Ҳар бир ақл якка ўзи ишга ярамайди. Ақллilarдан эшитиб, билган яхши жиҳатларни эътиборга олса, ёмон дегандан сақланса, шунда ишга ярайди, шунда одам деса бўлади.

Абай Құнанбайули

Ш. Құдайбердіұлы

Одамларга меҳнат санъатини ўргатиш керак, у билан бирга билимни мустаҳкамлаш керак. Юқорида айтилган ёмон одатларни бартараф этишга булар етарли бўлмаганлиги туфайли, ҳалол меҳнат, билим ўрганиш билан “ор билими” деган фан ўқитилиши керак.

Бизчи, киши ҳаётини тузатишга, барча одамлар тотув яшашига асосийси – ҳалол меҳнат, покиза юрак, номусли оқил бўлишимиз керак. Дунёда бу учтаси устувор бўлмай, одам боласига тотув ҳаёт сурининг имкони йўқ.

Шакарим Қудайбергенули

И. Алтынсарин

Ўзгани тарбияламасдан аввал, ўзингни тузат.

Ибрай Алтынсарин

Агар одамларга бош бойлик соғлик бўлса, жоннинг бош бойлиги – билим ва санъат. Фақат ушбу икки илм орқали ҳалқлар фаровон қаторида ўз ўрнини топади. Бош мақсад – ёшларга билим бериш, амалий ҳунарни ўргатиш, уларга ихтисослик бериш.

Ахмет Байтурсынули

А. Байтұрсынұлы

Шу билан бирга ота-оналарнинг ҳам, болаларнинг ҳам ҳукуқлари ва мажбуриятлари бор. Ота-она ва боланинг ўртасидаги муносабат ўзаро ҳурматга таяниб, биринчи навбатда инсонийлик ва эзгулик меъёрларига асосланиши керак. Қонун ота-онани болаларига ғамхўрлик қилишга мажбурлайди. Шу билан бирга болаларни ота-онасини ва бошқаларни ҳурмат қилишга ўргатади.

Глоссарий

Болалархуқықи – боланинг ҳаракат қилиш имконияти. Бу имконияттар дүнёга келгандан бошлаб пайдо бўлади, қонун билан тасдиқланади, унга давлаткафолат беради.

Боланинг ўзгачалигини сақлаш ҳуқуқи – бу боланинг алоҳида белгилариға – исми шарифига эга бўлиш ҳуқуқи.

Бола ҳуқуқини муҳофаза қилишни амалга ошириш субъектлари – ота-оналар (асраб олувчилар, парваришлиш мажбуриятини олганлар, ғамхўрлигига олганлар), парваришлиш мажбуриятини олган, ғамхўрлигига олган органлар, суд, прокурор.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Боланинг қандай ҳуқуқлари бор эканлигини аниқланг. Боланинг қандай мажбуриятлари бор?
2. "Бола катталарсингари барча ҳуқуқларга эга" деган сўз нимани билдиради?
3. Ота-оналарнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини очиб кўрсатинг.
4. Бола ҳуқуқини ҳимоя қилишни амалга оширадиган субъектларнинг ролини аниқланг.

1-даражали топшириқ. Қозоқ халқининг буюк мутафаккирларининг тарбия тўғрисидаги фикрларини (матнича берилган) муҳокама қилинг. Ўзмулоҳазаларингизни билдиринг.

Мураккаблиги 3-даражали топшириқ (гуруҳдаги иш). "Жамиятимизда нима сабабдан мактаб ўқувчилари ва ёшларни тарбиялаштизимида долзарб масалаларпайдо бўлди?" мавзууда муҳокама ўтказинг. Унда қуйидаги масалаларни муҳокама қилинг:

- Атроф муҳитга бўлган эгоистик, истеъмолчилик муносабати;
- Мурувват, ҳайрия, ҳалоллик, уят, обрў, катталарни ҳурмат қилиш сингари маънавий-инсоний қадриятларни эътиборга олмаслик;
- Моддий қадриятларни, беғам яшаш ва роҳатланишини юқори қўйиш;
- ОАВ билан интернет-сайтларнинг арzon ахборотларига, ғарб маданиятининг тескари жиҳатларига қизиқувчанлик;

Юқорида айтилган масалаларни ечиш йўлларини тавсия қилинг. Шу мавзуда маъруза тайёрланг.

Мураккаблиги 3-даражали топшириқ. 1. "Вояга етмаганларніма сабабдан тез-тез ҳуқуқбузарликка йўл қўйишади?" мавзууда муҳокама ўтказинг. "Вояга етмаганлар масъулиятини қандай ошириш мумкин?" саволига жавоб изланг.

2. А. Макаренконинг сўзини муҳокама қилинг. Бу фикрга қўшиласизми?

"Бизнинг болаларимиз – бизнинг фахримиз. Уларга ёмон тарбия бериш – бу бизнинг келажақдаги қайғумиз, бизнинг кўз ёшимиз, бу бизнинг юртимизнинг олдидағи, бошқа одамларнинг олдидағи гуноҳимиз". (А. С. Макаренко)

Рефлексия. Мазкур мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1дан 10гача белгиланг. Қандай саволларнинг жавоби топилмади?

19-§. ОИЛАНИНГ ЖАМИЯТДАГИ АҲАМИЯТИ

Бугундарсда:

- Оила муносабатларини давлатқұллаши ва ҳимоя масалаларини күрамиз;
- Жамиятдаги оиланың аҳамиятини аниклаймиз.

Асосий түшүнчалар

- оила
- оила муносабатларини ҳимоя қилиш

Оила – тарбия ассоциацияның бошланиши ва таянчи. Тарбияның дастлабки дарсіні бола инсонийлик фазилати ва тарбия беріш үслубининг асоси саналадиган оиладан олади. Авлоддан авлодға бериладиган аңъаналар ва яхши фазилаттар оилада шаклланып, болага сингдирилади.

Одамлар үртасыда үзаро англашга олиб келадиган атрофдагиларга бўлган ҳурмат ва иззат ҳам фақат яхши оилада шаклланади. Оила эр-хотинлар үртасидаги, болалари ва ота-онаси үртасидаги муносабатлар асосида барпо этиладиган жамиятнинг соддагина дастлабки уячаси. У барқарор ижтимоий ҳамжамият сифатида фаолият юритади.

Мұхабbat асосиға қурилған оилада ишонч, үзаро ҳурмат, шаффоғофликнинг алохидә ахволи юзага келади. Никоҳ иқтисодий әхтиёжнинг зарурати натижаси бўлмаслиги керак. Бу “ҳисоб-китоб билан қурилған никоҳ” деб аталади. Шу билан бирга ота-онанинг мажбурлаши оқибатида ҳам бунга йўл бермаслик керак. Эр киши ва аёл үртасидаги эркин ва teng ҳуқуқли муносабат барча жойда, айниқса, оилада юзага келиши керак.

Ибратли, ажайиб никоҳ эр-хотинларнинг үртасидаги үзаро ҳурмат асосида барпо этилиши керак. Оила – эр-хотинлар үртасидаги табиий муносабатларгина эмас, шу билан бирга куёви ҳамда аёлининг, ота-

Авлодлар давомийлиги

онаси ва болаларининг иқтисодий ва инсонийлик муносабатларидан иборат мураккаб ҳолат.

Оиланинг роль муносабатлари, таркиби ва фаолияти тарихий турда ўзгариб туради. Айни даврдаги оила ҳаётида унинг аъзоларининг ижтимоий-ҳукукий муносабатлари бош ролни ўйнайди.

Баъзилар оиланинг парокандага кетиши тўғрисида айтади. Бироқ ҳақиқатда, оддий оиланинг эски тури парокандага кетмоқда. У оилавий-никоҳ муносабатларининг психологик, маънавий, инсонийлик сингари тамойилларни олдинги қаторга чиқадиган, чорвачилик-иқтисодий ҳаракатга ва унинг янгича турининг пайдо бўлишига асосланган.

Қозоқ оиласидаги тарбия ва авлод давомийлигини кўрайлик. Бу қоидалар бугунги кунда ҳам сақланмоқда.

- Катталарни қадрлаш ва уларга ёрдам бериш. Қозоқ ҳалқига энг қадрли одамлар оталар ва опалар бўлган. “Қариси бор уйнинг казинаси бор” дея, уларга алоҳида ҳурмат кўрсатган. Қадимдан катталар ва кичик инилар, сингилларининг ўртасида тотувлик, меҳр, ҳурмат шаклланган. Дастурхон бошида, энг аввало, эр кишиларнинг каттаси биринчи бўлиб, қўл узатади. Агар дастурхон бошида ўтирганлар ичиде ёши катта эр киши бўлмаса, унда аёлларнинг каттаси бошлаб беради. Шундан кейин ёшлар таомга қўл узатишади. Агар ота-оналари кексайган бўлса, уларга ғамхўрлик кўрсатиш болаларининг бевосита мажбурияти бўлган. Болалари ота-оналарини алоҳида қадрлаган. Қозоқ оиласида “болангни қандай тарбия қилсанг, уларга ғамхўрлик кўрсатсанг, кексайганингда шундай ҳурмат кўрасан” деган тамойил шаклланган. Шунга доир ҳалқда: “Нима эксанг, шуни ўрасан”, “Ёшлигингда меҳнат қилсанг, кексайганда роҳат кўрасан” деган мақоллар бор. Ёши катталарни ҳурмат қилиш одати салом беришдан бошланади. Оқсоқоллар билан учрашганда ёки бошқа қишлоққа борган пайтда салом бериш ёш йигитнинг тарбияли эканлигини кўрсатган. Аввало, ёши кичик киши салом берган.
- Кўпни кўрган оқсоқоллар ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялашда ўз оиласидагина эмас, балки бошқа жойларда ҳам фаоллигини кўрсатган. Шунинг учун қозоқ аулида бола тарбиясига катталарнинг барчаси қатнашган. Агар улар қўпол хулқини кўрсатган бўлса, уларни уришиб ёки ундей қилиш мумкин эмаслигини тушунтиришга ҳуқуқли бўлишган. «Ор-номус» деган тушунчаларнинг маъноси зўр бўлган.
- Мехмондўстлик. Уйдаги энг яхши нарсалар меҳмонга сақланган. Ҳалқда, меҳмон ўз ризқи билан келади, — деган тушунча бор. Шунинг учун меҳмонга алоҳида таклиф билан ёки таклиф қилмаса ҳам борилади.
- Оилавий тарбияда қозоқ ҳалқи ҳар доим ёши катталар боланинг тарбиясига алоҳида эътибор берган. Уни: «Болани 5 ёшгача тўрадай кут, бешдан ўн уч ёшгача қулдай ишлат, ўн уч ёшдан бошлаб дўстингдай сирлаш» деган мақолдан кўриш мумкин бўлади. Қозоқ ҳалқи бола ўн уч ёшга тўлганидан кейин ўтов эгаси бўлиб, бўлак чиқишига бўлади, деб саналган. Шу билан бирга унинг фикри билан санашиб, катта ҳаётга тайёрлаш ҳожат бўлган. Ёш ўзгачалигини ҳисобга олиб, беш ёшгача боланинг эркалиги ва тентакли-

гига тушунишлик билан қаралған. Оилавий тарбияда кичкина болаларга мәхрибонлик ва ғамхұрлық билан қарашга тиришган халқыннан дүнё таниши бүйіча күнглиға хирадырылған уриб-сұқиши үсулидан қўлланмаган. — Боланинг ўсишида тарбия муҳим роль ўйнаган. Қозоқлар энг бир салбий сифатлардагина болага тегишли ман этилған сұзларни қўллашган. Халқда «Оғаси борнинг ёқаси бор, иниси борнинг тиниши бор» деган мақол бекорға айтилмаган. Оғаси гапирған пайтда иниси халақит бермайды, опаси гапирғанда синглиси қўшилмайды. Оғасига қараб иниси ўсади, опасига қараб синглиси ўсади. Қариндошлар орасидаги яхши муносабатлар, катта ва кичик ўртасидаги ўзаро ҳурмат, камтарлық, кичик феъллилик, ишонч ва түғрилик асосида қурилади. Ёш авлоднинг фикр-мулоҳазаси ва феъл-атвори, олган тарбияси атрофидаги кўрган-билиларига боғлиқ. Шунинг учун ҳам қадимдан оға-ини, опа-сингиллар орасидаги тотувлик, мәхрибонлик, ғамхұрлық, бир-бирига ёрдамлашиш каби хосиятларни таратишга ҳаракат қилинган. Қандай шароитда бўлмасин, қозоқ оиласи болани ўз замонининг фуқароси этиб тарбиялашга ҳаракат қилишган. Ана шу тарбия институти бўлиб қолади.

Оилавий муносабатларни давлат томонидан ҳимоя қилиш ва қўллаш. Қозоғистон Республикаси Конституциясига мувофиқ никоҳ, оила, ота-она ва бола давлат жамиятининг ғамхұрлигига. Давлат барча керакли қуроллар орқали оиланинг ўсишига таъсир этади. Оила қанчалик мустаҳкам бўлса, давлат ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади. Ахлоқий қонунлар оилавий муносабатларни тартибга солиши асоси бўлиб саналади. Оиланинг ўсишига ахлоқий қонунлар билан бир қаторда қонун ҳам таъсир қилади. ҚР «Никоҳ ва оила тўғрисида» Кодекс бор. Бунда «Оила институти» тушунчалари, никоҳ- оилавий муносабатларининг тартибга келтириш қонунлари ва ҳуқуқлари асослари, мақсади, вазифалари, оиланинг, боланинг манфаатлари ва ҳуқуқини ҳимоя қилишни таъминлаш масалалари қараб чиқилган. Кодекс эр-хотинларнинг тенг ҳуқуқлиги орасида мулклик ёки мулксиз эмас ҳуқуқлари ва вазифаларни юзага келтирады оила қуриш мақсадида никоҳга туриш (эр хотинлик) шартини бериш тамойилларини кучайтиради. Қозоғистонда фақат давлат органларида қайд қилинган никоҳгина тан олинади.

Кодексда оилани кучайтириш ҳожатлиги оилавий муносабатларда ўзаро ҳурмат, муҳаббат оилани ишонч асосида қуриш, унинг аъзоларига ёрдам бериш ва оиладаги жавобгарлик ҳақида айтилған. Қонун оиласига кимларни дидир аралашишига йўл бермайди. оила аъзолари ўз ҳуқуқини тўсиқларсиз амалга оширишини таъминлайди. Шу билан бирга Кодекс меъёрлари болаларнинг ҳуқуқлари билан манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилған. Унинг ичидагундузга бўлимда ўқиётган болаларга 21 ёшгача алимент тўлаш, агар алимент тўловлари вақтида тўланмаган бўлса, у ҳолда қонуний шахсларнинг жавобгарлиги, алимент тўлови бўйича қарзи йўқлигини далиллайдиган қоғози бўлмаса, фуқароларни республикадан бошқа ерга чиқармасликлари ҳақида ёзилған.

Оила аъзоларини бирлаштириб турады оилавий муносабатларни туйғулари умрбод маъносини йўқотмайди. Айниқса, ота-оналарнинг ўз фарзандларини мәхр-муҳаббатлари билан қўллаши, уларнинг онги ривожланиши, ўзига бўлган ишончи, ҳимоячиси бор эканлигини ҳис қилиш учун керак. Оила боланинг якка шахс бўлиб шаклланишига белгили бир даражада таъсир этади.

Оилавий ҳәётнинг эңг муҳим мазмуни ва мақсади — бола тарбияси. Болаларни тарбиялашни бош мактаби — эр-хотинлар, ота-оналар муносабатлари ҳар бир бола ҳар томонлама онгини ривожлантириш мақсадида меҳр-муҳаббатга тўла, ғамхўр, баҳтли ва аҳил оиласада ўсиши керак. Боланинг тарбиясида оиланинг роли катта. Оилавий ҳуқуқларни қонунда кўриб чиқилган барча муносиб усуллар билан ҳимоя қилишга бўлади.

Бола фақат оиласидагина тўлиқ етила олади. Оиласида бобо-буви, ота-она, оға-ини, она-сингил ва қариндошларидан намуна олиб ўсади. Шунинг учун ҳам давлат оиласага ғамхўрлик қилиб, ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Оила деган нима? Оила учун никоҳ қандай роль ўйнайди?
2. Оилавий муносабатлар давлатнинг қўллаши ва ҳимоя қилиши ҳақида

2-даражали топшириқ. «Мустаҳкам оила — мустаҳкам давлат» мавзусида эссе ёзинг. Оиласада қандай тартиблар асосий бўлиши кераклигини аниқланг. Ота-она ва боланинг оиласидаги ҳуқуқлари тўғрисидаги фикрларингизни ўртага ташланг.

3-даражали топшириқ. Қозоқ халқининг тарбия қоидаларини таҳлил қилиб, ҳозирги замон билан солиштиринг, мисоллар келтиринг. Нима учун бугунги кунда кўплаган қоидалар бузилган? Ҳозирги кунда болалар тарбиясига боғлиқ бўлган тақлифларингизни айтинг.

Рефлексия. Ушбу мавзуни қандай ўзлаштирганингизни 1 дан 10 гача белгиланг. Қандай саволларангизжавоби топилмади.

VI боб. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ

20-§. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ

Бугундарсда:

- «Қозоғистон Республикасининг маъмурий ҳуқуқи»ни ўқиб ўрганамиз.

Асосий тушунчалар

- маъмурий ҳуқуқ
- маъмурий ҳуқуқ белгилари
- бошқариш
- давлатни бошқариш

Маъмурий ҳуқуқ деганимиз - маъмурий - ҳуқуқий нормалар йиғиндиси бўлиб, у ҳукумат органларининг бошқариш соҳасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солиш вазифасини бажаради. Уларга ҳукуматнинг ижроия органлари ва норасмий бўлган ижроия давлат маъмурий органлари киради.

Маъмурий - ҳуқуқий муносабатларни тартибга соловчи қонун. «Маъмурий ҳуқуқбузарлик» ҳақидаги кодекс, қонунлар ва қонунга бўйсунадиган норматив-ҳуқуқий актлардан иборат. «Маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳақида» Кодекс 2014 йилнинг 5 июлида қабул қилинган.

Маъмурий ҳуқуқ нормалари ҳукуматнинг ижроия органларининг таркиби, қайта қурилиши, тарқатилиш тартиби, уларнинг тизими, иш-ҳаракатининг мақсади ва мажбуриятларини, ваколатини, таркиби ва иш-ҳаракатининг йўналишини белгилайди. Улар маҳаллий ўзини бошқариш муассасаларининг, органлари ва давлат бошқариш органларининг ўзаро ҳаракатида ҳам тарқатилади.

Маъмурий ҳуқуқ субъектлари - ҳуқуқий муносабатларнинг бевосита қатнашувчилари. Бу субъектлар маъмурий ҳуқуқ нормаларида кўрсатилган. Улар маъмурий нормалар асосида ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга бўлади ва уларни амалга оширади.

Масалан, фуқаро ўзининг ҳукуклари ва эркинлигини бузилди деб санаса, бошқарув ижроия органи қабул қилган суд ечими билан келишмаса ҳам бўлади. Шу билан бирга у аталган ечимга қарши келмаслиги ҳам мумкин. Маҳаллий ижроия органида давлат лавозимидағи шахс фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинлигини ҳимоя қилиши керак.

Кодекс

Еки барча шарт-шароитларни яратып беріши лозим. Маъмурий ҳуқуқ субъектларининг үзининг ҳуқуқий мартабасини амалга оширишига күплаган мисоллар мавжуд.

17-чизма

Маъмурий ҳуқуқ билан бошқариладиган ҳуқуқий муносабатлар

Бошқарув ҳуқуқий муносабатлар – бошқарув ижроия ҳизмати.

Аталған ҳуқуқий муносабатлар негизида унинг мақсади, мажбуриятлари, функциялари, ваколати Тұғридан – тұғри амалга оширилади.

Ташкилий – ҳуқуқий муносабатлар – давлат органларининг таркибини, уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ва жавобгарлигини бўлиш борасида амалга ошади.

Назорат қилиш ҳуқуқий муносабатлар – маҳсус ихтисослаштирилган органлар тизими амалга оширади. Бу муносабатларнинг мақсади – ҳуқуқий нормаларнинг амалга ошишини назорат қилиш.

Маъмурий ҳуқуқий субъектларнинг турларини күриб чиқайлик.
(18-чизма).

18-чизма

Якка субъектлар якка (шахс, фуқаро, фуқаролиги йўқ шахс, чет эл фуқароси, лавозими бор шахс ва ҳ. к.)

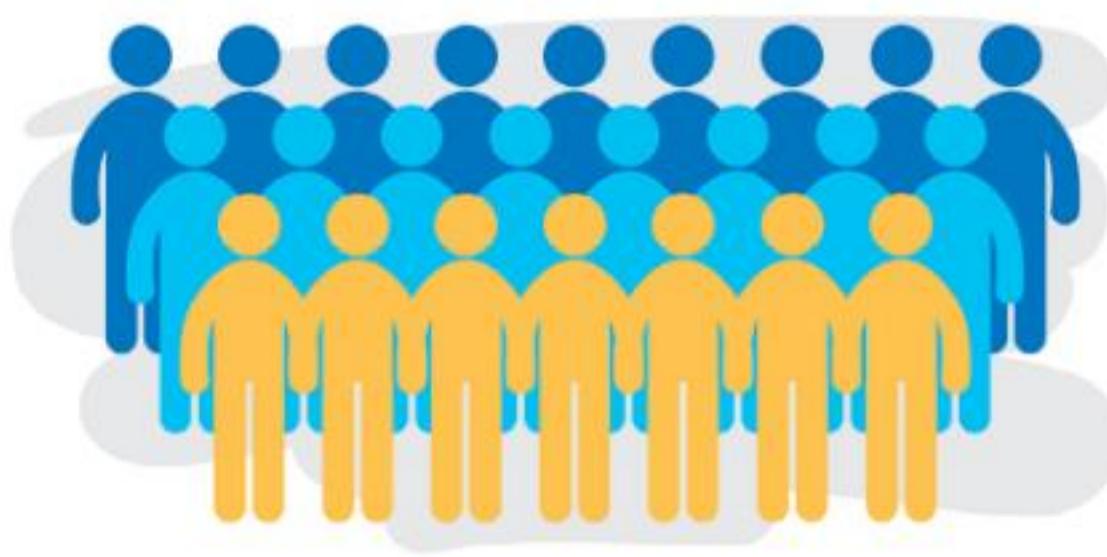
Гурӯҳдаги субъектлар (ҳуқуқий ваколати бор шахс, ташкилот, мамлакат, маҳаллий үзини-ўзи бошқариш органлари ва бошқалар)

Маҳсус субъектлар

Маъмурий ҳуқуқий якка субъект деганимиз — акл-хуши жойида, 16 ёшга тўлган, маъмурий ҳуқуқий муносабатларнинг қатнашувчиси, якка шахс. Якка субъектнинг маъмурий ҳуқуқий муносабатларга қайси томон қатнашишига кўра боғлиқ бўлади, уларнинг ҳуқуқий қобилияти билан ҳаракат қобилияти белгиланади.

109

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

Гурухий субъект

Маъмурий ҳуқуқнинг гурухий субъекти деганимиз-турли ташкилотлар ва муассасалар. Бунда маъмурий ҳуқуқдаги гурухий субъектнинг ҳуқуқий ваколатининг бўлиши шарт эмас.

Шу билан маъмурий ҳуқуқнинг гурухий субъектлари деб митинг, намойиш қатнашувчилари киради. Маҳаллий ўзини бошқариш ва давлат бошқариш ижроия органлари, ташкилотлар, муассасалар, ижтимоий ташкилотлар ва бирлашмалар ҳ. к. маъмурий ҳуқуқ субъектлари деб хисобланади.

Шу билан қатор маъмурий ҳуқуқ махсус субъекти тушунчasi ҳам кўзланади. Махсус субъектнинг ҳуқуқий мартабасида озгина ўзгачаликлар кузатилади, бу хусусиятлар уни бошқа маъмурий ҳуқуқ субъектларидан ажратиб туради.

Маъмурий ҳуқуқнинг қўйидаги махсус субъектларини бўлиб кўрсатса бўлади:

- маъмурий ташкилотлар;
- маъмурий ғамхўрлик субъектлари;
- рухсат бериш тизими субъектлари;
- махсус маъмурий- ҳуқуқий территорияда истиқомат қилувчилари;
- маъмурий назорат қилувчи субъектлари ва ҳ. к.

Маъмурий гурух-ташкилотнинг якка таркиби, аъзоларининг ҳокимликлар билан муносабати, якка ҳуқуқлари ва мажбуриятлари маъмурий ҳуқуқ билан йўлга солинади. Улар- ички ишлар органлари, ҳарбий бўлимлар, талабалар, мактаб жамоси ва бошқалар.

Муносабатлар, унинг ичida ҳизматга боғлиқлари ҳам маъмурий ҳуқуқ нормалари билан йўлга солинади. Маъмурий ғамхўрлик субъектларига якка шахсларнинг икки тури ётади:

— Давлат томонидан бериладиган ёрдамга муҳтоҷ шахслар. Улар- отонасиз қолган болалар, фарзандларини бир ўзи тарбиялаётган ёлғиз бошли оналар, ногиронлар, bemорлар, кўп болали оилалар ва бошқалар.

— Ишсизлар, эмигрантлар, ижтимоий таназзул қурбонлари, турли техноген оғатлардан зардоб чекканлар категорияси).

Рухсат бериш тизимининг субъектларига маълум бир ҳизматни амалга оширувчи қонунга тўғри келадиган, махсус рухсат (лицензия)олган шахслар

Маъмурий ҳуқуқ субъекти – Йўл полицияси хизматкори

ва ташкилотлар киради. Улар ўқ отиш қуролларининг эгалари, автомототранспорт Маъмурий ҳуқуқ усуллари ҳайдаш гувоҳномаси бор, фармацевтика ва бошқа ҳизмат билан шуғулланадиган якка шахслар киради.

Махсус маъмурий режим киритилган территорияда истиқомат қилувчилар ҳукукий мартабаси бор, улар ўзи турадиган жойларда эркин юриш- туриши мумкин. Бундай территорияларга “ёпиқ шаҳар” деб номланувчи чегарага яқин жойлар, фавқулоддаги вазиятлар ўрин олган жойлар киради.

Маъмурий назорат субъектларига суд ечими билан юриш- туришига махсус чекланиш қўйилган ва давлат органларининг назоратидаги якка шахслар киради. Улар-шартли турда судланганлар, шартли турда олдиндан бўшатилганлар ва бошқа турлари киради.

Маъмурий ҳуқуқ маъмурий муносабатларни тартибга келтириш учун турли усуллардан фойдаланилади. (19-чизма).

Маъмурий ҳуқуқ усуллари

19-чизма

Қарор

Ҳуқуқий нормаларга биноан қандайдир бир ҳаракатни қонун асосида мажбурлайди.

Таъкиқлаш

Бирор бир ҳаракатни қилмасликка қонуний турда мажбураш

Рухсат этиш

Ҳуқуқий нормаларга биноан бирор бир ҳаракатни бажаришга ёки ўз ҳохишича тўхтатишга рухсат бериш.

Глоссарий

Маъмурий ҳуқуқ – ҳуқуқий нормалар йиғиндиси бўлиб, у ҳукумат органларининг бошқариш соҳасидаги ижтимоий муносабатларни тартиб гасолиши вазифасини бажаради.

Маъмурий-ҳуқуқий нормалар – давлат бошқарув соҳаси, шу билан бирга давлатбошқаришини юзага ошириш борасида келиб чиқадиган бошқариш сифатидаги муносабатларни тартиб гасолиши, давлатбелгилаган қоидалар.

Давлат бошқаруви – давлатни тартиб гасолиши, сақлаш ёки қайта қуриш мақсадида инсонларнинг ижтимоий ҳаётини тартиб гасолиши ва ташкил қилиш.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Маъмурий ҳуқуқнинг мажбуриятлари билан асосий мазмунини очиб кўрсатинглар.
2. Маъмурий- ҳуқуқий нормалар дегани нима? Уларнинг фуқаролик ҳуқуқий нормалардан қандай фарқи бор?

Мураккаблиги 1 – даражали топшириқлар. Жадвалнитўлдиринг.

17-чизма

Маъмурий ҳуқуқ принциплари

№	Функция номи	Функцияниң мақсади	Тажрибадан мисоллар

Рефлексия. Юқоридаги мавзуни қанчалик даражада ўрганганингизни 1-10 оралиғида белгиланг. Қайси саволларнинг жавоби топилмади.

21-§. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР

Бугундарсда:

- «маъмурий ҳуқуқбузарликлар» тушунчаси таркиби ва белгиларини ўқиб биламиш.

Асосий тушунчалар

- маъмурий ҳуқуқ бузарлик
- маъмурий жавобгарлик

Маъмурий – ҳуқуқ нормаларини бузгани учун маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик – якка шахснинг ҳуқуқقا қарши ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги. Бундай ҳолда шахс маъмурий жавобгарликка тортилади. Шахснинг икки тури бор – якка шахс ва ҳуқуқий ваколати бор шахс. Маъмурий ҳуқуқбузарлик Кодексида кўрсатилган ҳуқуқбузарликнинг турлари ва унга бериладиган жазо турлари кўрсатилган.

Якка шахслар маъмурий жавобгарликка 16 ёшдан бошлаб тортилади. Маъмурий ҳуқуқбузарлик Кодекси 2014 йилнинг 5 июлида қабул қилинган.

Едда сақланғ!

Балоғат ёшига етмаган ёш ўспириналарнинг ҳуқуқбузарлиги учун жавобгарлик ота-оналарига ёки ваколати бор вакилларига юкланды.

Моддий зарарни тиклаб бериш билан бирга, ота-оналар ўз болаларига ўзининг ва ўзганинг ҳуқуқларини ҳурмат қилишга, түғри тарбия бериш мажбуриятини қўяди.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик атайлаб, онгли турда ёки эҳтиётсизликдан қилиниши мумкин. Атайлаб қилинган ҳуқуқбузарлик вақтида уни содир этган жисмоний шахсга ўз ҳаракатининг (ёки ҳаракатсизлигининг) қонунга қарши эканини сезинади. Шу билан бирга шахс унинг оқибатлари ҳақида олдиндан билади ва бу ҳаракатларни содир қилишга йўл беради.

Эҳтиётсизликдан содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарлик вақтида уни юзага оширган шахс ўз ҳаракатининг (ёки ҳаракатсизлигининг) зиёнли оқибатларининг бўлишини билади, бироқ ҳеч қандай асос бўлмаса ҳам, унинг бўлмай қолиши мумкин деган ўйда бўлади.

Аталган иш-ҳаракат ҳуқуқка қарши ҳаракат билан ҳуқуқка қарши ҳаракатсизлик турида ҳам бўлиши мумкин.

Ҳаракат — мажбуриятларни, қонуний талабларни фаол турда бажармаслик, белгиланган таъзиқларни бузиш.

Ҳаракатсизлик — қонуний ваколати бор ёки якка шахсга юкландыган мажбуриятни пассив турда бажармаслик

20-чизма

Маъмурий ҳуқуқбузарлик белгилари

Ҳаракат (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик)

Ҳуқуқка қарши келиш

Айборлик

Ҳаракатнинг жазоланиши

Ҳуқуқка қарши ҳаракат — бу ҳаракат натижасида маъмурий ҳуқуқ нормалари бузилади. Ҳеч қандай ҳаракат, агар уни қилган вақтда ҳуқуқий нормалар бузилмаса, маъмурий ҳуқуқбузарлик деб баҳоланмайди ва маъмурий жавобгарликка тортилмайди.

Ёш ўспириналарга заар келтирадиган хатти — ҳаракатлар қонун орқали таъқиқланади

Ҳаракатнинг қонунга қарши эканлиги ёки айби борлиги-шахс бу ҳаракатининг ноконуний эканини, у таъқиқ остида эканлигини сезинади. Бу ерда айбдор бўлиш шартли турда бўлиши мумкин. Айби бўлмаса, шахс жавобгарликка тортилмайди жисмоний шахснинг айбдорлиги икки турда бўлади: атайлаб ёки эҳтиётсизликда қилинган ҳуқуқбузарлик. Ҳаракатнинг айбдорлиги атайндан ёки эҳтиётсизликдан қилингани асосида белгиланади. Ёш ўспириналарга заар келтирадиган хатти — ҳаракатларга қонуний чек қўйилади.

Ҳаракатнинг жазоланиши аталган ҳаракатнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги учун якка ёки қонуний ваколати бор шахс Қозоғистон Республикаси Маъмурий Кодекси бўйича шартли турда маъмурий жавобгарликка тортилишини билдиради.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик жиноий ҳуқуқбузарлик билан солиштирганда жамиятга дегандай зиён келтирмайди, унинг жамиятга хавфли белгилари кўринмайди. Жазолаш турлари жиноят кодексидай оғир эмас. Улар жарима солиш, маҳсус ҳуқуқдан айриш, маъмурий қамоқقا олиш ва ҳ. к. турида бўлади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик таркибида тўрт элементнинг ҳаммаси бўлган тақдирдагина шахс маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин. Маъмурий ҳуқуқбузарлик қилиш маъмурий жазо ёки маъмурий ундириб олишни қўллашга асос бўлади.

Якка шахснинг ҳуқуқига қўл суқиши туридаги ҳуқуқбузарликлар. Уларга оилавий — турмуш муносабатлари бўйича ҳуқуқса қарши ҳаракатлар, соғликка атайлаб енгил турда зиён келтириш, уруш-калтаклаш ва бошқа ҳаракатлар киради.

Маъмурий ҳуқуқбузарликтининг таркиби 4 элементдан иборат:
19-чизма

21-чизма

Маъмурий ҳуқуқбузарлик таркиби

Ҳуқуқбузарлик объекти- ҳуқуқбузарлик дастидан бузиладиган ижтимоий муносабатлар.

Ҳуқуқбузарликтининг объектив томони-аниқ ҳаракат белгилари, унинг оқибатлари, ҳаракат ва оқибатлар орасидаги боғлиқлик

Ҳуқуқбузарлик объекти-ақл- хушининг соғ эканини билдирадиган белгилар, түлиқ 16 ёшга түлгәнлигини күрсатувчи хусусиятлар

Ҳуқуқбузарликтининг субъектив томони-атайлаб ёки эҳтиётсизлик билан бўлган ҳаракат, айб, мақсади

73-модда. Оилавий муносабатлар асосида ҳуқуққа қарши ҳаракатлар

Ҳуқуқбузар билан оилавий муносабатларда бўлган инсонларга ҳурмат кўрсатмаслик, хўрлаш, уй турмуш – рўзғоридаги нарса- буюмларни синдириш ва уларнинг тинчлигини бузиш каби ҳаракатлар, агар бу ҳаракатларда жиноий типдаги ҳаракатлар бўлмаса- танбех бериш, маъмурий жазо сифатида 3-суткага қамоққа олиниши мумкин.

Ижтимоий тартиб билан инсонпарварликка қўл суқишига оид ҳуқуқбузарликлар. Уларга майда безориликлар, балоғат ёшига тўлмаган ёш ўспириналарнинг безорилиги; газ тўппончаси, пневматикалик, электр, отиладиган қуроллардан ўқ отиш, пиротехника воситаларини ўринсиз ишлатиш, бошқа фуқаролар тинчлигини бузиш; маҳсус хизмат кўрсатиш муассасаларни ёлғондан чақириш- тез ёрдам, ёнғин ўчириш хизмати ва ҳ. қ.; алкоголь ичимликларни жамоат жойларида ичиш, тинчликни бузиб маст ҳолда юриш кабилар.

434-боб. Майда безорилик

Майда безорилик, яъни жамоат жойларда норматив бўлмаган лексикадан фойдаланиш, якка шахсларга тегишиш, уй- жойларни уриб синдириш, соябоғлар, аллеяларни ифлослантириш, турли хил ахлатни олиб чиқиб ташлаш-белгиланмаган жойларга, бошқаларга ҳурматсизлик муносабатини кўрсатиш каби ҳаракатлар-беш ойлик кўрсаткичда жарима солинади ёки ўн суткага маъмурий жазога қамоққа олинади.

435- боб. Балоғат ёшига етмаган шахс содир этган безорилик.

Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг 293- бобининг биринчи моддасида 14-16 ёшгача бўлган балоғат ёшига етмаган шахс ясаган майда безорилик ёки безориликнинг ўзи – ота-онаси ё бўлмаса уларга тенглаштирилган шахсларга етти ойлик кўрсаткичидага жарима солишга олиб келади.

437-боб. Тинчликни бузиш

Жисмоний шахсларнинг дам олишини, тунги вақт (соат 23дан 6 гача) тинчлигини бузиш

унинг ичида фуқаролар яшаш жойларида қаттиқ товуш чиқарадиган воситалардан фойдаланиш – оддий шахсларга беш, кичик корхоналарга ёки коммерциялик бўлмаган бирлашмаларга – ўн, ўрта бизнес субъектларига – ўн беш, катта бизнес субъектларига – ўн беш, ойлик ҳисобда жарима тўлашга олиб келади.

440-боб. Алкоголь ичимликларни ичиш ёки жамоат жойларда маст ҳолда юриб барчани безовта қилиш.

1. Маҳаллий ижроия орган алкоголь ичимликларни қўйиб сотишга рухсат берган савдо ва ижтимоий озиқланиш муассасаларидан бошқа, кўчаларда ва жамоат жойларда алкоголь ичимликларни ичиш ёки жамоат жойларда инсон қадр-қимматини хўрлайдиган вазиятларни ҳосил қилиш- беш ойлик маош кўламида жарима солишга олиб келади.

2. Ёши ўн саккизга тўлмаган шахсларнинг жамоат жойларида маст ҳолатда келиши, жамоат жойларида алкоголь ичимликларни ичиб ўтириш- отоналарига ёки шуларга тенглаштирилган шахсларга беш ойлик кўрсаткичидага жарима солинади.

442-боб. Балоғат ёшига тўлмаганларнинг тунги вақтда уйидан ташқари жойда қонуний вакилларининг ота- оналарининг қаровисиз ўйин-жойларида юриши

1. Балоғат ёшига тўлмаганларнинг тунги вақтда соат 22-дан тонги соат 6 гача уйидан ташқари жойда қонуний вакилларининг ота- оналарининг қарамофисиз ўйин-жойларида юриши уларнинг ота- оналарига уч ойлик ҳисоб кўрсаткичидага жарима солинади.

2. Балоғат ёшига тўлмаганларнинг тунги вақтда соат 23-дан тонги соат 6 гача уйидан ташқари жойда қонуний вакилларининг қарамофисиз юриши – қонуний вакилларига огоҳлантириш берилади.

444-боб. Қимор ўйинларда қатнашиш, унга жалб қилиш ёки рухсат бериш

1. Қимор ўйинларига (пул ёки бошқа қимматбаҳо нарсаларга) бунга белгиланган ўринларда қатнашиш, шунга ўхшаш рухсати йўқ шахсларнинг спорт, бошқа беллашувларга ставка қабул қилиши- ўйин қуроллари, пул, қимматбаҳо нарсаларни олиб қўйиши икки юз ойлик ҳисоб кўрсаткичидага жарима солинади.

2. Қозғистон Республикасининг йигирма беш ёшгача бўлган шахсларнинг қимор ўйинлари ва пулга ёки қимматбаҳо буюмларга ўйнаши, шу ишга бошқани тортиши ёки рухсат бериши учун жисмоний шахсларга икки юз ойлик ҳисоб кўрсаткичидаги жарима солинади.

448-боб. Балоғат ёшига тўлмаган шахсларнинг вандализми

Ўн олти ёшгача бўлган балоғат ёшига тўлмаган шахсларнинг вандализм, давлат ҳимоясида бўлган иншоотлар, бошқа қурилишлар, тарихий ва маданий ёдгорликлар, табиий ресурслар обьектлари, одамлар дафн этилган жойлар, жамоат жойларида хўрлаш, тартиб бузарлик ҳаракатлари учун, атайлаб ясаган бузакиликлари учун – ота-оналари ёки уларни алмаштирадиган шахсларга ўн беш ойлик кўламида жарима солинади.

449-боб. Жамоат жойларида тартиб бузарлик ҳаракатлари, тегишиш

Жамоат жойларида ўзгача йўл билан сотиб олиш, сотиш, алмаштириш ёки бизнес субъектик бўлмаган шахс ясаган, шу қаторда фолбинлик қилиш, сексуал ҳарактеридаги хизматлар, хайр-эҳсон сўраш каби ҳаракатлар якка шахсларга огоҳлантиртиш берилади ёки беш ойлик ҳисоб кўрсаткичидаги жарима солинади.

622-боб. Шаҳар ва шаҳарга қаравали жамоат транспортида тартиб бузарлик

1. Трамвай, троллейбус, шаҳар ва шаҳарга қаравали жамоат транспортида ёки таксида тартиб бузарлик ҳаракатлари, ифлослантириш, қоида нормаларига кирмайдиган ҳаракатлари учун бир ойлик ҳисоб кўрсаткичидаги жарима солинади.

2. Жамоат транспорти хизматидан бепул фойдаланиш, пул тўлашдан бош тортиш – икки ойлик ҳисоб кўрсаткичидаги жарима солинади.

Шу билан бирга, маъмурий ҳуқуқбузарликлар ҳар хил бўлади. Уларнинг барчаси Қозғистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарлик Кодексида кўрсатилган. Маъмурий ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарликка тортилади.

Глоссарий

Маъмурий жавобгарлик — қонуний жавобгарлик тури. Давлат органлари, лавозимли шахслар мамлакат белгилаган қонунлар ва қоидаларни бузгани учун фуқароларгамаълумвазиятларда идораларга ҳам мамлакат белгилаган маъмурий чоралар қўлланилишида ўз ифодасини топади.

Глоссарий

Маъмурий ҳуқуқбузарлик — жисмоний шахснинг ҳуқуққа қарши, айборлиги (атайинданёки эҳтиётсизликдан) ясаган ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги ёки қонуний ваколати бор шахснинг ҳуқуққа қарши ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги. Бу учун Қозоғистон Республикасининг “Маъмурий ҳуқуқбузарлик” Кодексида маъмурий жавобгарлик күзланган.

Тунги вақт — кечки 23. 00 билан тонги 6. 00 оралығидаги вақт. Бунда одамларнинг тинчлигі ва дам олишини бузишга йўл қўйилмайди. Бошқача айтганда, бу дам олиш вақти.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Маъмурий жавобгарлик тушунчасини очиб кўрсатинглар.
2. Маъмурий ҳуқуқбузарлик таркибини аниқланглар, унинг таркибидаги элементларнинг хусусиятларини очиб кўрсатинг.

Мураккаблиги 2- даражали топшириқлар. Жадвалнитўлдириңг.

18-чи зама

Мъмурий ҳуқуқбузарлик таркиби

Ҳуқуқбузарлик объекти	Объектив томони	Ҳуқуқбузарлик субъекти	Субъектив томони

Мураккаблиги 2- даражали топшириқлар. Вазиятларнимуҳокама қилинг.

1. 14 ёшдаги мактаб ўқувчиси автобусда йўл юриш ҳақини тўламади. Ўқувчи ҳуқуқбузарлик ясадими? Уни маъмурий жазога тортишга бўладими? Мактаб ўқувчисининг ҳаракатига ким жавоб бериши керак?

2. Соат 23 дан кейин кўп қаватли уйнинг биринчи қаватида истиқомат қилувчи уй эгаси меҳмон чақириб бор овозини чиқариб ашула айтиб, рақсга тушишди. Бугун байрам деб қўшниларининг танбех беришига қулоқ солмади.

Қўшниларнинг огоҳлантириши ўринлими? Бу ерда маъмурий меъёрлар бузилдими? Кўп қаватли уйда истиқомат қилувчи шахсларга қандай маслаҳатберар эдинглар? “Тунги вақт” дегани қандай тушунасиз?

3. Талабаларимтиҳонга тайёргарлик кўришмади. Устозларва юқори ўқув маскани маъмурияти томонидан қўлланилиши мумкин бўлган чоралардан қўрқиб, ўқув масканига бомба қўйилганлиги ҳақида хабар беради. Фавқулоддаги вазиятнинг олдини олиш учун бутун университет ходимлари эвакуация қилинади. Олти соат мобайнида полиция ходимлари бомбани излайди. Лекин ҳеч нарса топилмади. Бундай вазиятдаталабалар маъмурий жавобгарликка тортиладими?

Рефлексия Аталган мавзууни қанчалик даражада ўргандинглар 1дан 10 гача баҳоланг. Қандай саволларнинг жавоблари топилмади?

22-§. МАЪМУРИЙ ЖАВОБГАРЛИК

Маъмурий жавобгарлик жиноий ҳуқуқбузарлика қараганда хавфлиги оғир бўлмаган ҳаракатларда қўлланилади. Қозоғистон Республикасининг Маъмурий ҳуқуқбузарлик Кодексида ҳуқуқقا қарши маъмурий ҳаракат ва унинг оқибатлари ҳақида айтилади (25- 27 бб.).

Маъмурий жавобгарликниң хусусиятлари бор: 1. Маъмурий жавобгарлик кўп вазиятларда суд ишига етмайдиган жавобгарлик тури ҳисобланади. Маъмурий жавобгарликни бошқарув тизимиға кирадиган давлат органларидағи лавозимдаги шахслар белгилайди. Шу билан бирга маълум органлар тизими ишларни суддан ташқари кўриб чиқади. Шунингдек, маъмурий судлар ҳам бор, улар шунга ўхшаш ҳуқуқбузарликларининг анчасини кўришади. Юқорида аталган органларнинг барчаси маъмурий юрисдикция субъектлари бўлиб ҳисобланади.

2. Лавозимдаги шахслар маъмурий жазони хизмат бобидаги, яъни компетенциясидаги ҳуқуқбузарлик турларига тайинлайди. Маъмурий жавобгарлик тартибга чақириш жавобгарлигидан мана шу белгиси билан фарқланади. Тартибга чақириш жавобгарлигига жазолаш чораларини юқоридаги органларга ёки лавозимдаги шахсларга қарашли тартибда амалга ошади.

Эътиборберинг!

Давлаторганларининг видео камераларининг кўрсатуви асосидажарима солиш туридаги маъмурий жавобгарликка тортиш- янги киритилган жазо тури ҳисобланади.

3. Маъмурий жазо, одатда, жиноий жазога қараганда енгил бўлиши билан фарқланади.

4. Маъмурий жавобгарлик қўлланган ҳолатда ҳуқуқбузарлик қилган якка шахс иши судга берилмайди. Маъмурий жазо қўлланган шахс маъмурий жазони тўлаб бўлган кундан бошлаб, бир йил давомида мана шу жазога тортилди деб ҳисобланади.

5. Жисмоний шахсни ҳам, юридик шахсни ҳам жавобгарлик субъекти деб ҳисобласа бўлади. Юридик шахслар жавобгарликка турган жойига, бўйсунишига қараб бошқа вазиятларга қарамасдан

Бугун дарсда:

- «маъмурий жавобгарлик» тушунчаси, балоғатга етмаганларнинг маъмурий жавобгарлигининг ўзгачалигини ўқиб биламиз;
- маъмурий жазо турлари ва уларни қўллаш тартибларини кўриб чиқамиз.

Асосий тушунчалар

- Маъмурий жавобгарлик
- Маъмурий жазо
- Балоғатёшига етмаганларнинг маъмурий жавобгарлиги
- Тарбиялашчоралари

жавобгарликка тортилади. Фақат маълум бир мақомга эга субъекттаргина (әлчилар, консуллар ва бошқалар) бу категорияга кирмайды.

6. Маъмурий жавобгарликни Қозоғистон Республикасининг маъмурий ҳуқуқбузарлик Кодекси белгилайди. Аталган Кодексда маъмурий жазо ва унинг турларига аник тушунча берилган.

Маъмурий жазо – ваколат берилган суд ва органлар (лавозимдаги шахслар) маъмурий ҳуқуқбузарлик қилгани учун қўлланиладиган мажбурий жазо. Маъмурий жазо ҳуқуқбузарлик қилгани шахсни ҳуқуқлари ва эркинлигидан айриш ёки чеклаш турида белгиланади.

Маъмурий жазо мулкни қайта тиклаш, тўлаб бериш қуроли эмас. Маъмурий ҳуқуқбузарликтан келган зарап фуқаролар суд иши бўйича юргизилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик қилгани учун мана бундай маъмурий жазолар қўлланилиши мумкин:

- Огоҳлантириш;
- Маъмурий жарима тўлатиш;
- Маъмурий ҳуқуқбузарлик қилиш қуроли ёки объекти бўлган нарса, шунга ўхшаш маъмурий ҳуқуқбузарлик оқибатларидан қолган мулкни мусодара қилиш;
- Махсус ҳуқуқидан айриш;
- Маълум бир иш билан шуғулланишга бериладиган рухсат қоғозидан айриш ёки ишлаш муддатини тўхтатиш;
- Кўрсатаётган хизматини тўхтатиш ёки фаолиятига таъзиқ қўйиш;
- Ноқонуний қурилган ёки қурилаётган қурилиш объектларини бузиш;
- Маъмурий қамоқقا олиш;
- Чет эл фуқароси ёки фуқаролиги чекланган шахс Қозоғистон Республикасидан маъмурий йўл билан чиқарилиб юборилади.

Йўл полициячиси – маъмурий жавобгарликка тортиши мумкин бўлган субъект

Маъмурий ҳуқуқбузарликлар қилгани учун юридик шахсларга маъмурий жазолар, шу билан бирга юридик шахснинг хизмати ёки хусусий хизматини тұхтатиш ёки таъқиқ қўйиш мумкин. (19-чизма).

19-чизма

Маъмурий жазонинг асосий қўшимча чоралари

Маъмурий жазонинг асосий чоралари	Маъмурий жазонинг қўшимча чоралари
Огоҳлантириш, маъмурий жарима тұлаш, маъмурий қамоқ	Мулкни мусодара қилиш, рухсатсиз қурилган иншоот ёки ноқонуний қурилаётган биноларни бузиш

Асосий маъмурий жазо сифатида ҳам, қўшимча маъмурий жазо сифатида ҳам қўлланиши мумкин бўлган умумий чоралар.

Маъмурий ҳуқуқдан айириш, рухсатидан айириш ёки унинг қўлланилишини тұхтатиш, шунингдек қатор тизимдан олиб ташланиш; хизматни тұхтата туриб ёки унга таъқиқ қўйиш; чет әл фуқароси ёки фуқаролиги йўқ шахс Қозоғистон Республикасидан маъмурий йўл билан чиқариш маъмурий жазо сифатида, қўшимча маъмурий жазо сифатида ҳам қўлланилиши мумкин.

Маъмурий жарима тұлаш- маъмурий ҳуқуқбузарлик учун солинадиган, ойлик ҳисоб кўрсаткичидан маълум бир ўлчовга тўғри келадиган пул ундирилади.

Мулкни мусодара қилиш- маъмурий ҳуқуқбузарлик ясаган қуроли, обьекти, шу билан бирга ҳуқуқбузарлик ясаган натижасида олинган мулкни қонуний турда давлатга қайтариб бериш.

Махсус ҳуқуқдан айириш - суд орқали қўлланилади (транспорт юргизиш ҳуқуқи, овчилик, балиқ овлаш ҳуқуқи, овчи милтифи, унинг ўқ- дорисини, балиқ овлаш қуролларини олиб юриш ёки сақлаш).

Маъмурий жазо 30 сутка давомийлигидан қўлланилади. Фавқулоддаги вазият талабларини бузган вақтда 45 суткагача чўзилади. Жазони судлар белгилайди, бу жазо ҳомиладор, 14 ёшгача бўлган фарзанди бор аёлларга, 18 ёшга тўлмаган шахсларга, 1-2 гурӯҳ ногиронларига, ёши 58-дан ошган аёллар ва 63- дан ошган эр кишиларга, ёши 14 га тўлмаган болаларини ёлғиз ўзи тарбия қилиб ўтирган шахсларга қўлланилмайди.

Маъмурий жазо ҳуқуқбузарлик қилган шахсларни тарбиялаш мақсадида, фуқароларнинг қонуний талабларини бажаришга шу билан бирга тасдиқланган ҳуқуқий тартибни сақлашга ўргатиш учун ва ҳуқуқбузарликлар билан бошқа якка шахсларнинг янги

хуқуқбузарликларидан сақлаш учун қўлланилади. Маъмурий жазо маъмурий ҳуқуқбузарлик ясаган якка шахсларга ғурурига тегиши ёки шахсиятига, ор-виждонига тегиши, обрўйини туширишга йўл қўйилмайди. Маъмурий жазо қўллашнинг асосий мақсади-тарбиялаш ва ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш ҳисобланади. Маъмурий жазо чоралари орқали давлат ижтимоий муносабатларни тартибга келтириш ва барча қабул қилинган тартиб қоидаларини бузишга йўл бермайди.

Маъмурий жазо ҳуқуқбузарликнинг сифатига, унинг аҳволига, ҳуқуқбузарликнинг шахсий ўзига тўғри келадиган ҳаққоний бўлиши керак. Шахсга маъмурий жазо қўлланилган ҳолатда маъмурий ҳуқуқбузарликнинг сифати, айборнинг шахси ва унинг ҳуқуқбузарлик бажарганига қадар ва кейинги тартиби, моддий аҳволи, мажбуриятлари, жавобгарлиги, оғирлаштирадиган ва енгиллаштирадиган ҳолатлари инобатга олинади.

Юридик шахсга маъмурий жазо қўлланган ҳолатда ҳуқуқбузарликнинг сифати, моддий аҳволи, жавобгарлигини енгиллаштирадиган ва оғирлаштирадиган ҳолатлар инобатга олинади.

Балоғат ёшига етмаганларнинг маъмурий жавобгарлиги. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ясаган балоғат ёшига етмаган ёш ўспириналарга тарбиявий мазмунни бор маъмурий жазо қўлланилиши мумкин. Балоғат ёшига етмаган ёш ўспириналарга солинадиган маъмурий жарима катталиги ўн ойлик ҳисоб кўрсаткичидан ошмайди. Ёш ўспириналарнинг жарима тўлашга етарли имконияти бўлмайдиган ҳолда, жарима уларнинг ота-онасига ёки уларнинг ўрнини босадиган шахсларга солинади.

Балоғат ёшига етмаган ўспириналарнинг маҳсус ҳуқуқдан айриш муддати бир йилдан ошмаслиги керак. Маъмурий ҳуқуқбузарликни биринчи марта ясаган ёш ўспириин маъмурий ҳуқуқбузарликдан ёки қонун билан тасдиқланган тарбиявий мазмунидаги маъмурий жазодан бўшатилиши мумкин. Бу чорани маъмурий ҳуқуқбузарлик ишини қарайдиган ваколатли суд ёки органлар (лавозимли шахслар) амалга оширади.

Балоғат ёшига етмаган ўспириналарга қўлланилиши мумкин бўлган тарбиявий чоралар:

- Конунни тушунтириш;
- Кўрсатилган зарарни тиклаб беришни мажбурлаш;
- Дам олиш вақтини чеклаш, юриш-туришига маҳсус талаблар қўйиш;

Балоғат ёшига етмаган ўспириналарга бирдан бир нечагача тарбиявий чора қатор қўлланилиши мумкин. Ёш ўспириин бу чораларни

ўз вақтида бажармайдиган бўлса, ёш ўспиринни маъмурий жазога тортиш учун иши судга юборилади.

Ёш ўспиринларнинг дам олиш вақтини чеклаш, юриш- туришига маҳсус талаблар қўйиш дегани- маълум бир жойларга бориш, дам олишнинг айрим турларидан фойдаланишга, унинг ичидаги автотранспорт воситасини ҳайдашга, бевақт уйдан чиқмаслигига, шунингдек маъмурий ҳуқуқбузарлик ишини қарашга ваколатли орган суд ёки органнинг (лавозимли шахсларнинг) рухсатисиз бошқа жойларга боришга чеклаш қўйилади.

Балоғатга етмаган ёш ўспиринни ўқишини тамомлаши ёки вояга етмаганларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисидаги комиссиясининг ёрдами билан ишга жойлашишни талаб этиш мумкин

Глоссарий

Маъмурий жазо — бу маъмурий ҳуқуқни бузгани учун ваколатли органлар- суд, давлаторганлари (лавозимли шахслар) қўлланадигандавлатмажбурий чораси.

Маъмурий қамоққа олиш — ўттиз суткача кўламда бўлади, агар маҳсус режимдаги талабларни бузса, қирқ суткагача давомиийликда қўлланилади.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Маъмурий жавобгарликнинг қандай маҳсус хусусиятлари бор эканини аниқланглар.
 2. Маъмурий жазо тизимининг қандай айрмачиликлари бор?
 3. Асосий маъмурий жазони атанглар. Жарима тўлаштушунчасига изоҳ беринглар.
 4. Балоғат ёшига тўлмаганларнинг маъмурий жавобгарликка тортишнинг қандай ўзгачаликлари бор?
 5. Тарбиялик чораларни қўллаш тартибини анқланглар.
- Мураккаблиги 3-даражали топшириқлар. 20-жадвални тўлдиринглар.

20-жадвал

Маъмурий жавобгарликнинг маҳсус сифатлари

№	Номланиши	Мазмуни
1	Суддан ташқари жавобгарлик	
2	Лавозимдаги шахслар хизмати борасида ўзига бўйсунмайдаган шахсларга жазо тайинлаши мумкин.	
3	Маъмурий жазо одатда жиноий жазога қараганда енгил бўлади.	
4	Судга тортилмайди.	
5	Якка шахсни ҳам юридик шахсни ҳам жавобгарлик субъекти деб ҳисобаса бўлади.	
6	Қозоғистон Республикаси Кодекси белгилайди.	

Мураккаблиги 2-даражали топшириқлар. Вазиятларнимуҳокама қилинглар.

1. 12, 14 ва 16 ёшдан мактаб ўқувчилари бино орқасида яширин тамаки чекиб туришди. Улармаъмурий жавобгарликка тортиладими? Уларга қандай тарбиялик чоралар кўпланиши керак.

2. 9 –синф ўқувчисининг портфелидан телефон йўқолди. Қандай ҳуқуқ шакли бузилди? Бундамаъмурий ҳуқуқбузарлик борми? Юқорида кўрсатилган вазиятни қандай ечишга бўлади?

Рефлексия. Юқоридаги мавзуни қанчалик ўргандингиз. (1-дан 10 гача) баҳоланглар. Сиз учун қандай саволлар тушунарли бўлмади?

23-§. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ

Бугундарсда:

- Маъмурий – ҳуқуқий шакларини ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш жараёнини ўрганамиз.

Асосий тушунчалар

- Маъмурий – ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш
- Умумий олдини олиш чоралари
- Профилактика- олдини олиш чоралари

Хозирги жамият тез ўсиб ривожланиб бормоқда, янги ижтимоий муносабатлар, шу билан бирга ҳуқуқбузарликларнинг турлари ҳам кўпаймоқда. Давлатнинг мақсади ҳуқуқбузарлик учун жазо берибгина қолмай, ҳуқуқбузарликнинг сонини қисқартириш, уларнинг олдини олишга ҳаракат қилишидир. Бу учун маъмурий ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш чоралари юргизилади. Олдини олиш чораларида маъмурий-ҳуқуқий шакллари етакчи аҳамиятга эга.

Қозоғистон Республикасининг 2004 йил 9 июлида қабул қилинган “Балоғат ёшига тўлмаганлар орасидаги ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси билан болаларнинг назоратсиз ва қаровсиз қолишининг олдини олиш тўғрисида” Конуни бор. Шу билан қатор

2010 йил 29 апрелда “Ҳуқуқбузарлик профилактикаси тўғрисида” Қозоғистон Республикасининг Конуни қабул қилинган.

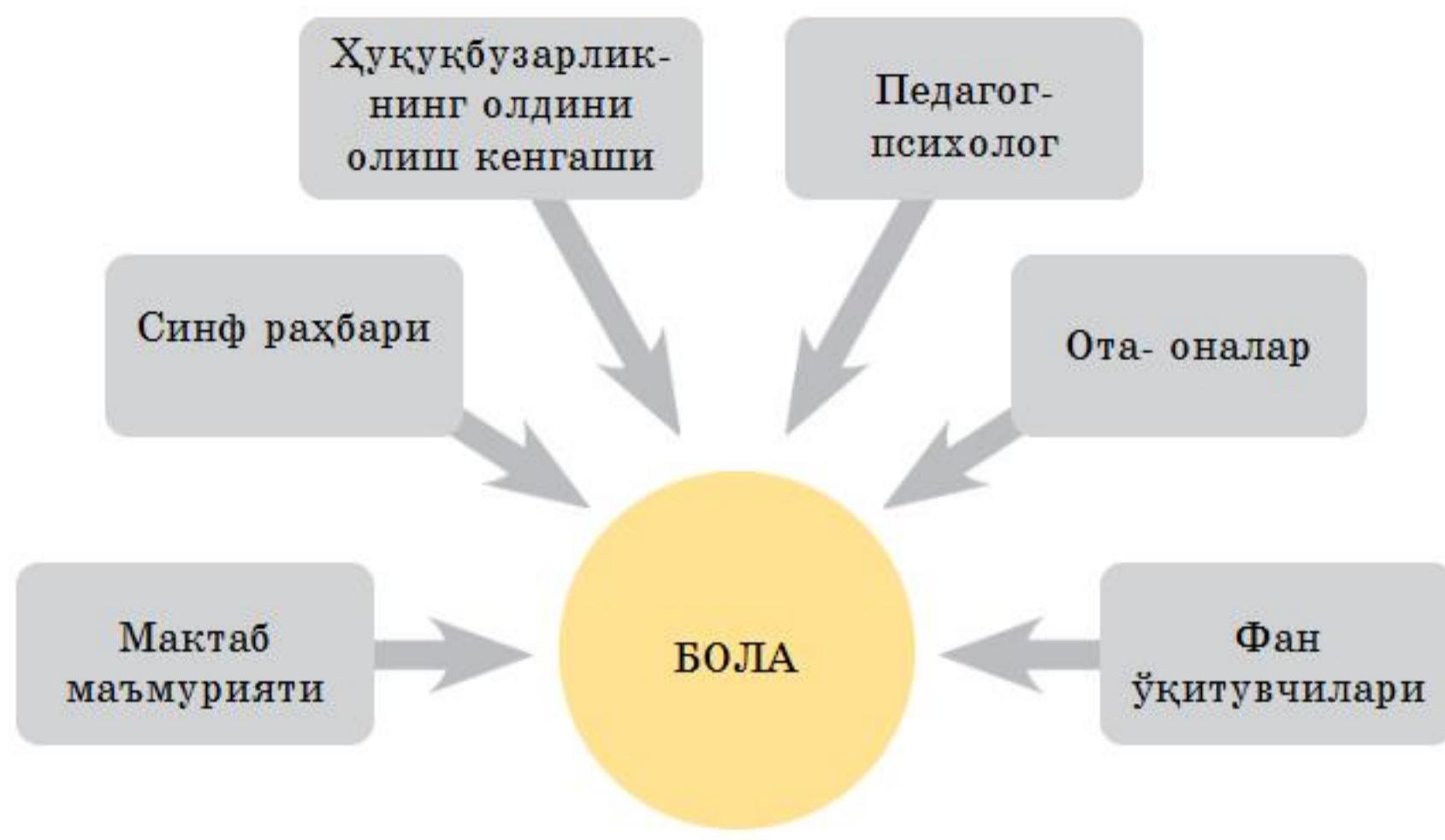
Ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш ишлари (профилактикасини) тор ва кенг маъносини тушунишга бўлади.

Кенг маънода: маълум бир ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш, фуқароларни ҳуқуқбузарликдан сақлаш.

Тор маънодаги тушунчаси: олдини олиш чоралари ҳуқуқбузарликнинг сабабини унинг қандай вазиятда содир бўлганлигини аниқлайдиган давлат органларининг хизмати.

Шу билан бирга бу хизмат жамиятга қарши йўналишда бўлган маъмурий ҳуқуқбузарлик ясашга мойиллиги бор шахсларни аниқлайди. Улар билан олдини олиш чораларини ўтказади.

22-чизма

Мактабдаги боланинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш механизми.

Хуқуқбузарликнинг олдини олишдан мақсад — якка шахсни, жамият билан давлатни ҳуқуққа қарши қўл суқиши, тажовузкорликдан ва ножўя ҳаракатлардан ҳимоя қилиш.

Хуқуқбузарликларнинг олдини олиш учун унинг сабабларига таъсир кўрсата билиш керак. Хуқуқбузарликларнинг илдизи жамиятнинг ўзида. Шунинг учун уларни йўқ қилиш фақат махсус —

23-чизма

Хуқуқбузарликнинг олдини олишнинг асосий вазифалари:

- Лавозимли шахслар ва фуқароларнинг қонунга бўйсуниш кўз қарашини шакллантириш;
- Хуқуқбузарликдан бўлган зиён ва заарларнинг ҳажмини камайтириш;
- Хуқуқбузарлик ясаш сабаблари ва шартларини йўқотиш;
- жисмоний ва юридик шахсларга ҳуқуқбузарлик содир этишга йўл қўймаслик;

хуқуқий әмас, балки(хуқуқ чиқарувчи, хуқуқни ҳимоя қилувчи органларининг хизмати), ижтимоий чоралар комплекси ҳам керак.

Маъмурий хуқуқбузарликнинг олдини олишда бир- бири билан үзаро боғлиқ бўлган олдини олиш обьекти ва субъектини бўлиб кўрсатамиз.

Хуқуқбузарликнинг олдини олиш обьекти — хуқуқбузарликни огоҳлантириш мақсадида субъект таъсири кўрсатадиган ижтимоий муносабатлар ва боғлиқликлар тизими.

Хуқуқбузарликнинг олдини олиш субъекти — обьектга хуқуқбузарликнинг олдини олиш мақсадида қандайдир бир таъсири кўрсатадиган лавозимли шахслар, органлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқаролар.

Хуқуқбузарликнинг олдини олишдаги давлат тизими қуйидаги принципларга асосланади:

- 1) хуқуқбузарликнинг олдини олишдаги давлатнинг бош хизмати;
- 2) хуқуқбузарликнинг олдини олишда ўзларининг хуқуқлари ва мажбуриятларига таянган ҳолда барча давлат, ижтимоий институтлар ва фуқароларнинг қатнашиши;
- 3) қонунийлик;
- 4) комплексли ва тизимли турда бўлиши;
- 5) кўп даражалилиги
- 6) хуқуқбузарликнинг олдини олиш чораларининг жазолаш чораларидан босимлиги;
- 7) хуқуқбузарликнинг олдини олишнинг узилмаслиги, бир қолиплиги.

Хуқуқбузарликнинг олдини олиш чоралари хуқуқбузарликнинг олдини олиш обьектларига умумий ва хусусий таъсири кўрсатишни амалга оштиради.

Эмблемалар

Хуқуқбузарликнинг умумий олдини олиш чоралари:

- ижтимоий муносабатларнинг маълум соҳада ясаган ҳуқуқбузарликлар бўйича маълумотларни йиғиш ва таҳлил қилиш;
- Қозоғистон Республикасининг қонунларининг қўлланилишини таҳлил қилиш, унинг ичидаги ҳуқуқбузарлик сабабларини ва бошқа шуларга боелиқ ижтимоий муносабатларнинг тегишли соҳасининг кўринишларини баҳолаш, уни тўлдириш бўйича тавсиялар киритиш;
- ижтимоий муносабатларнинг тегишли соҳасида ҳуқуқбузарликлар ва жиноятни мўлжал қилиш;
- Аниқ бир объектда ижтимоий муносабатларнинг тегишли соҳасида ҳуқуқбузарлик ясашга тўсиқ бўладиган шароит яратиш;
- ҳуқуқбузарлик қилишга олиб келадиган сабабларни, шартларни аниқлаш ва йўқ қилиш;
- истиқомат қилувчиларнинг ҳуқуқий маданиятини амалга ошириш;
- жиноий, маъмурий, солиқ тўлаш жавобгарлик ва ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш тўғрисида давлат тизимининг субъектининг ҳаракатига тегишли бошқа жавобгарлик шакллари ҳақида билиш;
- тегишли соҳада ҳуқуқбузарликка йўл бермасликка йўналтирилган ижтимоий фикр шакллантири;
- Ўз ваколати доирасида ижтимоий тартиб ва хавфсизликни сақлаш, шу билан бирга хусусийликни қўргашни таъминлаш;
- Ҳуқуқбузарликнинг олдини олишнинг объектли, ведомстволи (соҳали) дастурини тузиш ва амалга ошириш;

Ҳуқуқбузарликнинг якка турда олдини олиш чоралари:

- олдини олиш сұхбатларини юритиш;
- давлат органларига ҳуқуққа қарши ҳаракат сабаблари, шартлари ҳақида маълумот юбориш;
- профилактика юргизиладиган шахсга ёрдам кўрсатиш;
- феъл-атвор, ҳаракатни назорат қилаш-кузатиш (манзили, иш жойи);
- қариндош-уруғларни бошқаларни ишга жалб қилиш;
- ҳисобга олиш;
- Бошқа чоралар (огоҳлантириш, назорат қилиш, кузатиш).

Балоғат ёшига тўлмаган ёш ўспириналарнинг орасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш чораларининг хусусиятлари

Маъмурий ҳуқуқбузарлик ясашга мойиллиги бор ёш ўспириналар билан шахсий турда турли чоралар ўтказилади. Бу ҳуқуқбузарлик қилишга йўналтирадиган шартлар билан сабабларни йўқ қилишга; профилактика сұхбатлари; профилактика ҳисобига қўйиш ва назорат қилиш.

Мақсади — ёш ўспириналарни янги ҳуқуқбузарликларни содир этишдан сақлайди; шу билан бирга ҳуқуқбузарликка олиб борадиган шароит ва сабабларни йўқ қилишга қаратилган. Балоғат ёшига тўлмаганларнинг иши бўйича ҳисобга қўйиш қандай ҳавфликни юзага келтиради? Унинг деярли оғирлиги бўлиши мумкин. Балоғатга тўлмаган ёш ўспириналар мактабни битиргандан кейин Ички Ишлар

Вазирлигининг, Миллий Хавфсизлик Комитетининг олий үқув юртларига ва ҳарбий йўналишдаги олий үқув юртларига үқувга туша олмайди. Шу билан қатор ҳуқуқ ҳимоя қилиш органлари авваллари “ҳисобга олингандар” бироз вақт бўйи дикқатдан қолдирилмай назорат остида ушланади.

Назоратсиз ва қаровсиз ёш ўспириналарга тегишли шахсий олдини олиш ишлари маҳсус турда олиб борилади. Бунга – профилактикали сұхбатлари; ҳуқуқбузарликка йўналтирадиган шароитлар ва сабаблар ҳақида тушунча бериш; профилактикали ҳисобга олиш ва назорат қилиш; маҳсус билим бериш муассасаларига ва алоҳида режимдаги билим бериш муассасаларига юбориш; тарбия томонидан таъсир кўрсатиш чоралари; ҳимоя инструктажи; маъмурий жазо; суд ечими қўлланиладиган чоралар каби киради.

Назоратсиз-юриш — туришида назорат қилинмайдиган ёш ўспириналар. Ота-оналар ёки уларнинг қонуний вакиллари- боқиши, тарбиялаш, ўқитишиш ишларини юргизмайди ёки ўз даражасида назорат қилмайди.

Қаровсиз-аниқ турадиган уй-жойи йўқ, бошпанасиз назоратсиз юрган ёш ўспирин.

Назоратсиз ва қаровсиз ёш ўспириналар маҳсус билим бериш муассасаларидан ёки алоҳида тартибдаги ихтисослаштирилган билим бериш муассасаларига ўрнаштириллади. Шу билан қатор балоғат ёшига етмаганлар адаптация марказларига юборилади.

Бу категорияга алкогольичимликлар, гиёхванд моддалар, психотроп ва одамнинг юриш — туришига жисмоний ва руҳий ҳолатига кучли таъсир этадиган бошқа зотларни фойдаланадиган, шунингдек умумий билим берадиган үқув ўринларида ўқийдиган ва дарсларга сабабсиз бормайдиган ёш ўспириналар киради.

Якка олдини олиш чоралари, шу билан қатор яхши руҳий аҳвол қолиплашмаган, қулайсиз оиласаларга нисбатан ҳам юргизилади. Қулайсиз оила-ёш ўспириналарнинг ота-оналари ёки қонуний вакиллари уларни боқиши, тарбиялаш, ўқитишиш ишларига қарамайди ёки ўз даражасида олиб бормайдиган оиласалар киради.

Эътиборберинг!

Уйидан бебошлик ва ўзбошимчалик қилиб кетиб қоладиган ёш ўспириналар полиция бўлимида қаровсиз категорияси бўйича ҳисобга олинади.

Глоссарий

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш – ҳуқуқбузарликка бориш сабаблари билан шартларини аниқлаш, ҳуқуқбузарликни умуман йўқ қилиш ёки ҳуқуқбузарликка йўл бераслик мақсадида давлат органларининг қўлланадиган чоралари.

Глоссарий

Олдини олиш ишларини юргизадиган субъектлар – ҳуқуқбузарликни огохлантириш мақсадида объектга яхши таъсир күрсата оладиган шахс.

Ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш объектлари – ҳуқуқбузарликни огохлантириш мақсадида субъекти таъсир этадиган ижтимоий муносабатлар ва боғланишлар тизими.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Олдини олиш дегани нима? Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг олдини олишнинг мақсадини очиб кўрсатинглар.
2. Ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш объектлари ва субъектларини атаб ўтинг. Қозоғистон Республикасидаги ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш билан шуғулланадиган ташкилотларни атанглар.
3. Балоғат ёшига тўлмаганларгадоир олдини олиш чораларни танланг. Уларнинг мазмунини очинглар.
 - а) суҳбат;
 - б) қамоқقا олиш;
 - в) ўлим жазоси;
 - г) ҳисобга олиш;
 - д) мактабдан чиқариш;
 - е) ота- оналарга жарима солиш.

Мураккаблиги 2-даражали топшириқлар. Вазиятларни муҳокама қилинг ва қатнашчиларнинг ҳаракатини баҳоланг.

- 16 ёшар Р.ва П. автобусдакелаётгандабир- бири билан қаттиқ ҳангома қилишиб йўловчиларга қўполлик қилиб тегиб кетади, ҳақорат сўзларни айтиб, атрофидаги одамларинг огохлантиришини тингламайди, улар билан эракишиб сўз қайтаришади. Ёшўспириналар қандай жавобгарликка тортилади? Шундай болаларганима деб айтар эдинглар?

- 15 ёшдаги уч мактаб ўқувчиси ота- оналарига айтмай қишлоқдан шаҳарга кетиб қолишиади. Улар уч кун бўйи шаҳарда бўлиб, имкониятлари бўлишига қарамай ота-оналари билан хабарлашмайдилар. Болалар уч кун дам олишиб, ота- оналари эсига ҳам тушмайди. Ота- оналари полицияга мурожаат этади. Полиция ҳодимлари балоғат ёшига етмаган ўспириналарни топиб, уларни қаровсизлик категорияси бўйича ҳисобга олади.

Полиция ҳодимлари тўғри ҳаракатдабўлдими? Балоғат ёшига етмаганларга қандай жазо тури қўлланилиши мумкин? Шу аҳволга тушган тенгқурларингизга нима маслаҳат айтар эдинглар?

Рефлексия. Юқоридаги мавзуни қанчалик даражада ўргандингиз? 1 дан 10 оралиғида баҳоланг. Қандай саволларгажавоб топа олмадингиз?

VII боб. ЖИНОЙ ҲУҚУҚ

24-§. ЖИНОЙ ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ

Бугундарсда:

- Жиной ҳуқук тушунчаси, жиной ҳуқуқнинг ижтимоий хизмати ва ўрнини, жиной ҳуқук тизимини күриб чиқамиз.

Асосий тушунчалар

- Жиной ҳуқук
- Криминал-жиноят тушунчаси
- Декриминал-жиноят бўлмаган вазият

Жиной ҳуқук — жиноий-ҳуқуқий меъёrlар йиғиндиси. Уни давлат ижтимоий муносабатларни жиноий тажовузкорликдан ҳимоя қилиш ва тартибга солиш мақсадида белгилайди. Жиноий ҳуқук жисмоний шахснинг, жамият ва давлатнинг муҳим манфатини жиноий тажовузкорликдан ҳимоялашни амалга ошириш учун керак.

Жиноий-ҳуқуқий меъёrlар жиноий қонуннинг вазифаларини ва унинг ҳаракат қилиш доирасини, жиноий ҳуқуқбузарликнинг принциплари ва асосини, жиноий ҳуқуқбузарлик ва жиноий жавобгарлик тушунчалари ва турларини аниқлайди.

Жиноий ҳуқук меъёrlар Қозоғистон Республикасининг **Жиноят Кодекси**да тасдиқланган. Аталган Кодекс 2014 йил қабул қилиниб, 2015 йил 1 январдан бошлаб ишга тушди.

Жиноий ҳуқуқни ўқиб ўрганиш борасида “жиноят-криминал тушунчаси”. “декриминал — жиноят бўлмаган вазият” тушунчалари қўлланилади. Бу жамиятда бўлаётган ўзгаришларни баҳолаш учун керак. Ҳозирги кунда жиноий ҳуқуқбузарликнинг айрим турлари жиноят деб саналмайди.

Жиноий ҳуқуқбузарлик ўзгачаликларини аниқлайдиган белгилар

Демак, бу ҳуқуқбузарликлар учун жиноий жазо тайинланмайди. Масалан, уриб соғлигига енгил даражада зиён келтирилса, маъмурий жазога тортилади. Ёлғон тадбиркорлик жиноий ишлар категориясидан чиқарилиб, иқтисодий ҳуқуқбузарликлар сирасига киритилиб, жазоси енгиллаштирилди. Иккинчи томондан, давлат ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари ходимларининг ҳаётига тажовузкорлик учун жавобгарлик кучайтирилди. Айборларни узок муддатта, ҳатто бутун умрга қамоққа олиниш жазоси белгиланиши мумкин.

Криминал — жиноят деб баҳолаш тушунчаси- жиноий қонунда ҳаракати жамиятга хавфли деб баҳоланган ва жазоланиши керак дегани.

Декриминал-жиноят бўлмаган вазият — ҳаракати (жиноий қонундаги ҳаракатдан бошқаси) жамиятга хавф туғдирмайдиган ва жазолашга ётмайдиган ҳаракат ҳисобланади.

380-1-боб. Ҳуқуқни ҳимоя қилиш органи, маҳсус давлат органи ходимининг, ҳарбий хизматчининг ҳаётига тажовузкорлик

Ҳуқуқни ҳимоя қилиш органи, маҳсус давлат органи ходимининг, ҳарбий хизматчининг ўз хизмат бурчларини адо этиш билан боғлиқ ёки хизмат бобидаги вазифаларини бажаргани учун улардан қасд олиш мақсадида уларнинг ёки қариндош – уруғларининг ҳаётига хавф туғдирувчи ҳаракатлар , ҳатто ўлимгача олиб борган ҳаракатларда – мулки мусодара қилиниб, ўн йилдан ўн беш йилгacha муддатта қамоққа олиниш жазоси белгиланиши мумкин.

Жиноий- ҳуқуқий меъёрлар жазолаш тизимини, уларни қўллаш қоидаси билан тартибини, жиноий жавобгарликдан ва жазодан бўшатиш тартиби ва асосини тасдиқлайди, бошқа жиноий-ҳуқуқий институтларни тартибга солади.

Жиноий — ҳуқуқ муҳим ижтимоий муносабатларни (жисмоний шахснинг, давлатнинг, жамиятнинг муҳим манфаатларини) жиноий тажовузликдан ҳимоя қилиш учун юзага келган. Жиноий ҳуқуқнинг ижтимоий вазифаси ҳимоя қилиш ва тартибга солиш орқали амалга ошади.

Жиноий ҳуқуқнинг ҳимоя қилиш вазифаси муҳим ижтимоий муносабатларга айтарликдай зиён келтиришга йўл бермайди. Жиноий қонун жамиятга хавфли ҳаракат қилишга таъзиқ этади. Шундай қилиб, жиноий қонун тасдиқланган тартибни ҳимоя қиласди. Шунингдек, бир қатор қонунларда жиноят қилиш мумкин бўлган шахсларнинг онгига таъсир этувчи маҳсус шакллар бор. Масалан, ўз хоҳишича воз кечиши; ҳаракатнинг жиноийлигини йўққа чиқарадиган вазиятлар; жиноий жавобгарлик ва жазодан бўшатиш ҳакида меъёрлар.

Жиноий ҳуқуқнинг тартибга солиш вазифаси-жиноий ҳуқуқбузарлик ясаган пайтдаги ижтимоий муносабатларни тартибга келтириш.

Бу вазият ҳуқуқий меъёрлари тарафларнинг — ҳуқуқбузарлик билан давлат орасидаги вазифалари, ҳуқуқларини тартибга солади.

Жиноий ҳуқуқ тизими Умумий ва Махсус бўлимлардан иборат (24-чизма).

24-чизма

Жиноий ҳуқуқ тизими

Умумий қоидалар

Махсус қоидалар

Қозогистон Республикаси жиноий қонунларининг вазифалари билан қоидаларини аниқлайдиган меъёрлар; жиноий жавобгарлик асослари; жиноий қонун ҳаракатининг чегараси; жиноят, жазо, ақл-эснинг дурустлиги, ақл-эсининг дуруст эмаслиги, жиноятда бирга қатнашиш, жиноят қилиш босқичлари, жазолаш тури, уни тайинлаш тартиби ва жазо билан жиноий жавобгарликдан бўшатиш ва бошқалар.

Ҳар бир жиноят таркибиға (жазо деб баҳоланадиган ва уларнинг белгиларини аниқлайдиган аниқ ҳаракат) тегишли жиноий жавобгарликнинг ҳажми ва мазмунини аниқлайдиган меъёрлари

Жиноий ҳуқуқнинг иккита таркибий бўлими- Умумий ва Махсус бўлимлари бир-бири билан бевосита боғлиқ. Махсус бўлим институтлари бутун жиноий ҳуқуқ тизимининг асоси бўлиб саналади. Чунки бунда жиноий-ҳуқуқий нормалар қўлланишининг умумий қоидалари берилган. Буларни билмай туриб, Махсус бўлимнинг битта бобини ҳам қўллаш мумкин эмас. Масалан, агар шахснинг айби бўлмаса, у ясаган ҳаракат жиноят деб саналмайди. Шунга ўхшаш жиноят бўлмаса, жиноий жазо ҳам тайинланмайди.

Иккинчи томондан, Махсус бўлимнинг меъёрлари бўлмаса, Умумий бўлимда тасдиқланган жиноий — ҳуқуқий институтлар умумий кўринишда бўлади. Шу боис, кимни бўлса ҳам жиноят ва жазонинг умумий тушунчалари асосидагина жиноий жавобгарликка тортиш мумкин эмас.

Жиноятнинг ҳуқуқ меъёрлари жамиятда табиий турда қолиплашадиган яхши ижтимоий муносабатларни ҳимоя қиласди ва жиноий ҳуқуқбузарлик ясашда юзага келган янги ижтимоий муносабатларни тартибга келтиради.

Жиноий ҳуқуқнинг ҳимояловчилик ва тартибга солувчилик вазифалари бир-бири билан бевосита боғлиқ.

Глоссарий

Жиноий ҳуқуқ — ижтимоий муносабатларни жиноий тажовузликдан ҳимоя қилиш ва тартибга солиши мақсадидавлатбелгилаганжиноий ҳуқуқий меъёрлар тизими.

Криминал — жиноят деб баҳолаш тушунчаси-жиноий қонунда ҳаракати жамиятга ҳавфлидеб саналганва жазоланиши керак деб ҳисобланади.

Декриминал — жиноят бўлмаган вазият-ҳаракатнинг (жиноий қонундаги ҳаракатнинг бошқаси) бундан жамиятга ҳавфсизва жазолашга ётмайди деб саналади.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Жиноий ҳуқуқни қандай муносабатлар тартибга солади?
2. Жиноят деб баҳолаш тушунчаси ва декриминал жиноят бўлмаган вазият ҳақида фикр алмашинг.

Мураккаблиги 1- даражали топшириқ. Жадвалнитўлдиринглар.

21-чизма

Жиноий ҳуқуқ функциялари

Тартибга солиш	Ҳимоя қилиш

Мураккаблиги 2- даражали топшириқ. Вазиятларнимуҳокама қилинг.

Дарс тугагандан кейин С. деган 7- синф ўқувчиси синф раҳбарининг илтимоси бўйича устозлар хонасига кириб, шкаф ичига синф журналини қўяди. Лекин устозлар хонасида бирорнинг сумкасиданунча катта миқдорда бўлмаган пул йўқолгани маълум бўлди. Устозларбуни С. қилди деб ўйлади, чунки хонага охирги бўлиб С. кирган эди. С. ни чақириб тушунтириш ишларини юргизади. Тўғри ҳаракат бўлдими? Ижтимоий муносабатлар қандай меъёрлар билан тартибга солинади? Бундай вазиятда сизлар қандай ҳаракатдабўлар эдингиз?

3-даражали топшириқ. Талабаларимтиҳонга тайёрланмади. Ўқитувчилар ва университет томонидан бўладиган кўнгилсизликлардан хавотирланган талабалар ёрилғич нарса қўйилганлиги тўғрисида айтиб, университетга қўнғироқ қиласди. Хавфхатарни олдини олиш мақсадида университет хизматкорларининг ҳаммаси бинодан чиқарилади. Полиция хизматкорлари 6 соат давомида бинони текширади, лекин ҳеч нарса топа олмайди.

Қандай ҳуқуқ меъёрлари бузилди? Талабалар қандай жавобгарликка тортилади? Талабаларни маъмурий жавобгарликка тортиш мумкинми?

Мураккаблиги 3- даражали топшириқ. Вазиятни муҳокама қилинглар. Ёзда ис-котека пайтида Д. ва К. деган балоғат ёшига тўлмаган ёш ўспириналар 18 ёшдаги А. ни учратади. А. уларга гиёхванд моддаларни узатиб, икковига битта-биттадан беради. Балоғат ёшига етмаган Д. бу ҳақда уйига келганда ота-онасига айтади. Келаси куни Д. пакетни олиб ота-онаси билан полиция ходимларига мурожаат этади. К. деган ёш ўспирин эса уйининг ҳовлисида ушланади. Ким қандай жазога тортилади деб ўйлайсиз? Бундай аҳволга тушадиган болаларга қандай маслаҳатберар эдингиз?

Мураккаблиги 3- даражали топшириқ. Вазиятни мұхокама қилинглар.

14 ёшдаги С. ўз дүстларининг ва атрофидаги кattаларнинг күзига тушиш учунгина 13 ёшдаги М. ни туртиб юборади. М. үзини ушлай олмай қулаб кетади –да қаршида келаётган машинанинг тагига тушади. Олган жароҳатларидан М. иккинчи куни шифохонада күз юмади. Ёшўспириннинг ўлими учун ким жавоб беради? Йўл четида ўйнаб юрадиган болаларга қандай тавсияларберар эдингиз?

Рефлексия. Юқоридаги мавзуни қанчалик даражада ўргандингиз? (1-дан 10 гача баҳоланг). Сиз учун қандай саволлар тушунарли бўлмади? Жиноий жавобгарлик тушунчаси

25-§. ЖИНОИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИК ТУШУНЧАСИ

Бугундарсда:

- «ҳуқуқбузарлик тушунчасининг турлари билан белгиларини ўқиб ўрганамиз

Асосий тушунчалар

- жиноий ҳуқуқбузарлик
- жиноий ҳуқуқбузарлик таркиби
- жиноий ҳуқуқбузарлик турлари

Жиноий ҳуқуқбузарлик – жисмоний шахснинг жамиятга, давлатга ёки бошқа шахсга зардоб чектирадиган ва охири жиноий жавобгарликка олиб борадиган ҳуқуққа қарши, айбли ҳаракат (ҳаракатсизлик).

Жиноий ҳуқуқбузарлик белгилари:

- жамиятга хавфлилиги, зиёнли тарафнинг бўлиши;
- ҳуқуққа қарши;
- айблилик;
- жиноий жазонинг бўлиши;
- ҳаракат ёки ҳаракатсизлик туридаги ҳаракат.

Жиноий ҳуқуқбузарликлар қонун билан таъқиқланган. Улар К. Р. «Жиноий кодекси» билан К. Р. Жиноий – «процессуал кодекси»да кўриб чиқилади.

Жиноят жамиятга хавфлигининг (зиёнлигининг) юқори даражаси билан фарқланади. У жамиятнинг қонун билан ҳимоя қилинадиган мухим, етакчи манфаатларига нуқсон келтиради. Содир этилган жиноят учун қонун жиддий жазолаш чораларини қўллайди, масалан эркинликдан маҳрум қилиш, катта ҳажмда жарима тўлаб бериш ва х. к.

Жиноий хатти-ҳаракат жамиятга катта хавф келтирмайдиган, озгина зиён келтирадиган ёки давлатга, жамиятга, жисмоний шахсга зиён келтирадиган хавфли ҳаракат. Содир этилган жиноий хатти ҳаракат учун жарима, тузатиш ишларига жаб қилиш, ижтимоий ишларга тортиш, қамоққа олиш туридаги жазолар берилади. Содир этилган жиноий хатти ҳаракат учун судга тортилмайди.

Жинои жылдызық кодексі

Жинои – процесуал
Кодекс**БУ ҚИЗИҚ!**

Ижтимоий хавфлиликтар даражасини аниқлаш учун қуйидаги критерийлар құлланилади:

- а) нүқсон келтирилған объектта айланған ижтимоий мұносабатнинг муҳимлиги;
- б) келтирилған зиённинг ҳажми;
- в) ҳуқуққа қарши ҳаракатнинг содир этилған үрни, вақти ва усули;
- г) ҳуқуқбұзарлықнинг шахси

Жиноят ва унинг турлари. Жиноят түрт гурұхга бүлинади:

- 1) оғир бўлмаган жиноятлар;
- 2) оғирлиги ўртача жиноятлар;
- 3) оғир жиноятлар;
- 4) ўта оғир жиноятлар.

- Оғир бўлмаган жиноятларга атайиндан содир этилған ҳаракат ёки эҳтиётсизликдан содир этилған ҳаракат киради. Атайиндан содир этилған ҳаракат учун бериладиган энг юқори жазо икки йилдан ошмайдиган муддатдаги эркинликдан маҳрум этиш; эҳтиётсизликда содир этилған ҳаракат учун бериладиган энг юқори жазо – беш йилдан ошмайдиган муддатдаги эркинликдан маҳрум этиш киради.
- оғирлиги ўртача жиноятларга атайин содир этилған ва эҳтиётсизликда содир этилған ҳаракатлар киради. Атайлаб содир этилған ҳаракатларга бериладиган энг юқори жазо беш йилдан ошмайдиган муддатта эркинлигидан маҳрум этиш; эҳтиётсизликда содир этилған ҳаракатта бериладиган энг юқори жазо беш йилдан ошадиган муддатта эркинликдан маҳрум этиш.
- оғир жиноятларга атайин содир этилған ҳаракатлар киради. Атайиндан содир этилған ҳаракатларга бериладигаан энг юқори жазо ўн икки йилдан ошиайдиган муддатта эркинликдан маҳрум этиш.

— ўта оғир жиноятларга атайиндан содир этилган ҳаракатлар киради. Атайин содир этилган ҳаракатларга бериладиган энг юқори жазо ўн икки йилдан ошадиган муддатга әркинлигидан маҳрум этиш.

Хар қандай жиноятнинг жамиятга ҳавфлилик даражаси жазолаш ҳажмидан келиб чиқади. Қўйилган айбнинг тури жиноятни тизимлаштиришнинг қўшимча критерийлари бўлиб саналади. Шунинг учун атайин содир этилган жиноятлар, эҳтиётсизликда содир этилган жиноятлар ҳам унча оғир бўлмаган жиноятлар билан оғирлиги ўртacha жиноятларга киради. Оғир жиноятлар билан ўта оғир жиноятлар фақатгина атайин содир этиладиган. Жиноят категориялари жазолаш ҳажмини аниқлашга, вакт муддатидан ўтиб кетишига боғлиқ жиноий жавобгарликдан бўшатишга, муддатидан бурун шартли турда бўшатиш, судланганликни олиб ташлаш билан умуман йўқ қилишга таъсирини кўрсатади.

Жиноий ҳуқуқбузарликнинг қонуний таркиби деганимиз — жиноий жавобгарлик тайинлашга керак ҳуқуқбузарлик белгиларининг тизими.

Қонун илмида ҳуқуқбузарликнинг қуйидаги элементлари фарқланади:

1. *Ҳуқуқбузарлик субъекти* — ҳуқуқقا қарши ҳаракат содир этган жисмоний шахс. Деликт қобилияти, яъни аниқ бир белгиларга тўғри келадиган жисмоний шахслар субъекти бўлиб ҳисобланади. Аниқ белгиларга қонун тайинлайдиган ёш ўлчови билан ақл-эсининг дурустлиги киради. Қонун белгилаган ёш ўлчови: 14, 16, 18 ёшлар.

Ақл-эси дуруст деб жиноят содир этган вақтда ўз ҳаракатининг жамиятга ҳавфлиги билан аниқ сифатини билган ва шуни бошлиқка олган жисмоний шахс ҳисобланади.

Одил суд атрибутлари

Ақл-эси дуруст әмас деб жиноят содир этган вақтда үз ҳаракатининг (харакатсизлигининг) жамиятга хавфлиги билан аниқ сиғатини англай олмаган, үзининг сурункали рухий, вақтингчалик рухий касаллигини ва бошқа рухий касалликларининг борлигидан бошчиликка ола олмаган жисмоний шахс ҳисобланади. Ақл-эси дуруст бўлмаган одам жиноят субъекти бўла олмайди. Шунинг учун у жиноий жазога тортилмайди. Бундай одамларга мажбурлаш чоралари қўлланилади.

2. *Хуқуқбузарлик объекти* — унга жиноий хуқуқбузарлик нуқсон келтиради. Ижтимоий муносабатлар хуқуқбузарлигининг умумий объекти бўлиб ҳисобланади. Бу объектлар-инсон ҳаёти, соғлик, хусусий мулк, манфаатлар ва бошқа. Масалан, камситиш-фуқароларнинг ор-номусига, ўғирлик-хусусий мулкка, безорлик-ижтимоий тартибга нуқсон келтиради.

3. Хуқуқбузарликнинг объектив томони-хуқуққа қарши ҳаракатнинг сиртдан билиниши: ҳаракатнинг ўзи, шу ҳаракатни содир этиш усули, натижаси ёки зиёнли оқибатлари, содир этилган ҳаракат билан унинг оқибатлари ўртасидаги сабаб боғланишлари киради. Ҳаракат-одамнинг ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги турида бўлади. Ақл-ўйи билан ирода кучининг назоратида бўладиган уқувлиги — тартиби ифодасида намоён бўлади. Одам ўз иродасидан ташқари куч қўллаш орқали содир этган ҳаракати хуқуқбузарлик бўлиб ҳисобланмайди. Заарар-мулкий, мулкий бўлмаган, уюштирилган, якка ва бошқа турдаги кўринишлар. Хуқуқбузарликнинг содир этилган ўрни, вақти, объектив томони ҳисобга олинади.

4. Хуқуқбузарликнинг субъектив томони жисмоний шахснинг ўз ҳаракати билан унинг оқибатларига бўлган субъектив муносабатларни кўрсатадиган белгилар йиғиндиси. Бу ердаги асосий категорияга

БУ ҚИЗИҚ!

Қадимги замонда Россияда тартиб бузувчининг айини далиллашучун халқ усулларифойдаланилган. Бу вазиятдатартиб бузувчининг ошкора бўлиши кўрқинчи билан ички туйғусига суюнган. “Ўғрининг бош кийими ўртанади” деган сўз эскидан қолган. Бир дехқоннинг пули ўғирланади. Қишлоқ одамларини йиғиб, “Ким айбор?” деган савол қўйилади. Ҳеч ким бўйнига олмайди. Тўсатданийиғилганларнинг бири “ана ўғрининг бош кийими ўртанипти” деб бақиради. Ҳақиқий ўғри бош кийимиға қўли билан чирмашиб, үзини ошкора қилиб қўяди.

Африкада ҳам шунга ўхшаганrivоят бор. Бир қарияни тўнаб кетишиади. У үзининг найзасини олиб, шу воқеани муҳокама қилиб турган бир гурӯҳ қавмдошларига боради.

Уларга яқинлашиб бориб, қария қуролини кўтариб: “Найза ўғрини ўлдир” деб қичқиради. Айбор шу заҳоти югуриб қочади. “Ўғирликни қўрқинч ошкора этади”.

Айбланувчи

айб, сабаб ва мақсади киради. Айб — ҳуқуқбузарнинг ўз ҳаракатига бўлган руҳий муносабати.

Айбнинг икки тури бор: атайлаб ва эҳтиётсизликдан қилинган.

Атайлаб содир этилган — ҳуқуқбузарлик содир этган шахс ўз ҳаракатининг (масалан, ўғирлик қилиш, маъмурий тартибга бўйсунмасликва бошқалар) жамиятга зиён келтирадиган оқибатларнинг бўлиши мумкин эканлигини олдиндан билади ва шунга интилади.

Атайлаб содир этилганинг ўз икки турга бўлинади: тўғри, воситасиз — жисмоний шахс ўз ҳаракатининг (ёки ҳаракатсизлигининг) жамиятга хавфининг оқибатларини олдиндан билади ва шуни хоҳлайди; воситали — жисмоний шахс ўз ҳаракатининг (ёки ҳаракатсизлигининг) жамиятга хавфли оқибатлари борлигини олдиндан билади, бироқ хоҳламаса ҳам шунга онгли турда йўл қўяди.

Эҳтиётсизликда содир этилганинг ҳам икки тури бўлади: ҳаддан ташқари ўзига ишониш-жисмоний шахс ўз ҳаракатининг жамиятга ҳавфли оқибатлари бўлишини олдиндан билади, бироқ уни айланиб ўтишга бўлади, деб юзаки кўз қарашда бўлади (масалан, ҳайдовчи техникалик талабларга жавоб бермайдиган машинада йўлга чиқади, агар оғат юз берадиган бўлса, ўзига ҳаддан ташқари ишончли бўлганлиги учун айбдор ҳисобланади); бепарволик — жисмоний шахс ўз ҳаракатининг жамиятга ҳавфли оқибатлари бўлишини олдиндан билмайди, бироқ билиши ёки билиб олиши мумкин эди (масалан, машина ҳайдовчиси йўлга чиқишдан аввал машинанинг техникалик аҳволини текширмайди ва оғатга учрайди).

Сабаб, мотив — ҳуқуқбузарликка ичидан интилиш.

Мақсад-ҳуқуқбузарликнинг ҳуқуққа қарши ҳаракат содир этишдаги сүнгги натижадары

Шу боис жиноий ҳуқуқбузарлик деганимиз – давлатга, жамият билан якка шахсга зиёнини тегизадиган ҳуқуққа қарши айбли ҳаракат. Жиноий ҳуқуқбузарлик учун жиноий жавобгарлик тайинланади.

Глоссарий

Ҳуқуқбузарлик — деликт қобилиятли якка шахснинг давлат, жамият ва якка шахснинг манфаатига зарап келтирадиган, ҳуқуққа қарши айбли ҳаракати (харакатсизлиги).

Жиноят — жазолашга олиб борадиган, қонун доирасида таъқиқланган, жамиятга алоҳида, ҳавфли, айбли ҳаракат. Жиноят жамиятнинг қонун билан ҳимоя қилинадиган маҳсус мухим манфаатигануқсон келтириш. Содир этилган жиноят учун қонун эркинликдан маҳрум этади, катта ҳажмдаги жарима тўлаш ва бошка оғир жазолар тайинланади.

Жиноий хулқ атвор — айборнинг жиноий ҳуқуқ меъёрини бузиш ҳаракати (харакатсизлиги). Жиноий хулқ атвор жамиятга катта ҳавфни юзага келтирмайди, арзимаган зиён келтиради ёки давлат жамиятга ташкилотга, жисмоний шахсгашундай зиён келтириш ҳавфинитуғдиради. Жиноий хулқ атвор учун жарима, тузатиш ишлари, ижтимоий ишларга тортиш, қамоққа олиш каби жазолар тайинланади. Жиноий хулқ атвор содир этганлар судланмайди.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Ҳуқуқбузарликка изоҳ беринглар ва унинг белгиларини кўрсатинглар.
2. Жиноий ҳуқуқбузарлик билан хатти-ҳаракат бир-биридан қандай фарқланади?
3. Ҳуқуқбузарликнинг таркиби ифодасини аниқланглар.

Мураккаблиги 1- даражали топшириқ. Жадвалнитўлдиринглар.

22-жадвал

Жиноий ҳуқуқбузарлик таркиби

Объект	Объектив томони	Субъект	Субъектив томони

2-даражали топшириқ. Жадвалнитўлдиринг.

23-жадвал

Айб турлари

Атайлаб	Эҳтиётсизликдан

Рефлексия. Мавзунини қанчалик ўзлаштирганингизни баҳоланг (1 дан 10 га)? Қандай саволлар сизларга тушунарли бўлмади?

26-§. ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИК

Бугунги дарсда:

- жиной жавобгарлик тушунчаси билан танишамиз;
- жиной жавобгарлика тортишнинг хусусиятлари ҳақида биламиз;
- жиной жазо турлари ҳақида биламиз;
- жиной вазиятларни муҳоками қиласмиз.

Асосий тушунчалар

- жиной жавобгарлик
- жазо турлари
- ҳуқуқий вазиятлар

Жиноий жавобгарлик тушунчаси Жиноий- ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқбузарлик содир этган шахс билан давлат бошқарув органининг ўртасида юзага келади. Бундай муносабатларнинг суд тайинлайдиган жиноий жазо турида ҳуқуқий оқибатлари бўлади. Жиноий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс ҳаракатга қобилиятли бўлиши керак, яъни у ўз ҳаракатининг жиноий қонунга тескари келишини, унга таъкиқ солиниши ва бу учун ижтимоий жазо тайинланишини билиши керак.

Жиноий жавобгарликка 16 ёшга тўлган жисмоний шахс тортилади. Ўта оғир жиноий ҳуқуқбузарлик учун 14 ёшдан жавобгарлика тортилади.

Бундай жиноий ҳуқуқбузарлик турлари Қозоғистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 15-бобида қаралади.

Масалан, одам ўлдириш, соғлигига атайндан оғир зиён келтириш, зўрлаш, безорилик, тўнаш, ўғирлик, шантаж, террористик ҳаракатлар, террористик ҳаракатлар ҳақида ёлғон хабар бериш, вандализм, одам ўғирлаш, машина транспортини ўғирлаб кетиш ва бошқалар.

Жиноий жавобгарликка тортиш тартиби Қозоғистон Республикаси Жиноий — процессуал Кодексида кўрилади. Аталган Кодекс 2014 йил 4 июлида қабул қилинган.

Ёдда сақланг!

Қозоғистон Республикасининг 140-бобида балоғат ёшига тўлмаган болаларни тарбия қилиш мажбуриятини бажармагани учун ота- онасини жиноий жавобгарликка тортишни кўзлаштиради. Бола тарбиясига жавобгарлиги ва ваколати бор шахслар ҳам худди шундай жавобгарлика тортилади. Шу билан бу жавобгарлик балоғат ёшига етмаган бола тарбиясини назорат қилувчи шахслар ўқитувчилари ёки бошқа хизматчилар бўлиши мумкин. Бундай ҳаракатларга ётадиган :балоғат ёшига тўлмаганларнинг алкогол ичимликлар, психотроп моддалар, нерв система-сига таъсирини кўрсатувчи ва шунга ўхшаш нарсаларни қўллаши ёки бебошлиқ ва тиланчилик билан шуғулланиши ёки таркибида жиноий ҳаракатларнинг бўлиши, атайндан жиноий тартибсизлик ёки маъмурий ҳуқуқбузарликларга йўл қўйиш ҳаракатлар.

Агар жиноий ҳуқуқбузарлик таркибининг белгилари бор бўлса, жиноий ижро этиш органлари, прокуратура, Миллий хавфсизлик комитети иш қўзғайди.

Жиноий тергаш ишларини амалга оширадиган органлар таркибига: терговчи, криминал полицияси ходимлари, участка полиция инспектори, Қозоғистон Республикасининг Қуролли кучларининг Ҳарбий полиция ходимлари, Қозоғистон Республикасининг Ички Ишлар Вазирлигининг Ҳарбий тергаш департаментининг ходимлари киради.

Жиноий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс айб қўйилган пайтдан бошлаб гумонликдаги шахс деб саналади. Прокурорнинг айбланиш акти тасдиқлангандан кейин айланувчи деб, суд борасида судланувчи деб ҳисобланади. Суд ечими чиққандан кейин судланган деб саналади.

Жиноий жавобгарликка тортиш учуш етарли даражада ва аниқ далиллар бўлиши керак.

Жиноий жавобгарнинг хусусиятларини кўриб чиқайлик.

1. Жиноий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс ўз ҳаракатига жавоб бериши шарт. Давлатнинг жавобгарлик белгилашга ҳуқуқи бор.

2. Айбор шахс ўзининг эркинлиги ва конституцион ҳуқуқининг сақланишини талаб этишга ҳуқуқи бор. Давлат куч кўрсатмай ёки инсонпарварлик принципларини сақлаган ҳолда ҳуқуқбузар билан қонун асосида иш юритади.

3. Жиноят содир этиш айбор ва давлат ўртасида маҳсус ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келишига олиб келадиган қонуний факт бўлиб ҳисобланади.

Ёдда сақланг!

Жиноят содир этган одамнинг, бир томондан, жавобгарлик вазифаси, иккинчи томондан – бу жавобгарликни қонун белгилагандоирада чеклаш ҳуқуқи бор.

4. Жиноий жавобгарликка тортиш бир неча босқичлардан иборат. Булар судгача бўлган тергов ишлари, жиноий ишни прокуратура ва суд томонидан кўрилиши.

5. Жиноий жавобгарлик жиноятга тайёргарлиги, уни содир этишга ҳаракати, бирлашиб содир этилган жиноятлардан келиб чиқади.

Суд ўтириш зали

6. Жиноий жавобгарлик очиқ турда бўлади. Давлат – жиноий жавобгарликка тортишга ва уни қўллашга ваколатли органлар бор биргина субъект бўлиб ҳисобланади. Жиноий жазони суд белгилайди.

7. Жиноий жавобгарлик якка характерга эга. Бу коррупция ёки гуруҳ бўлиб жавобгарлик принципи бўйича уни қўллаш мумкин эмаслигини билдиради.

Жиноий жавобгарликни енгиллаштирадиган ва оғирлаштирадиган вазиятлар бўлади. (ҚР Жиноят Кодекси 53-54 боблари)

Эътиборберинг!

53-боб. Жиноий жавобгарлик билан жазони енгиллаштирадиган шароитлар

1. Қуйидаги шарт- шароитлар жиноий жавобгарлик ва жазони енгиллаштиради:

1) тасодифсан sodir этилган, биринчи марта тескари қилиқ ёки оғирлиги ўртача жиноят содир этиш;

2) айборнинг балоғат ёшига етмаслиги;

3) ҳомиладорлик;

4) айбланувчининг ёш болаларининг бўлиши;

5) жиноятни содир этган тақдирда ҳам агар медициналиқ ёки бошқа ёрдамни талабэтадиган бўлса кўрсатилади;

6) жиноий ҳуқуқбузарлик оқибатидан келтирилган мулкий зарарни ўз хоҳиши бўйича қайта тиклаб бериш, жиноий ҳуқуқбузарлик билан келтирилган руҳий зиённинг ўрнини тўлдириш;

7) шахсий бошидаги, оилавий ёки ўзга оғир шароитлари асосида, шунингдек ичи ачиганлиги сабаблигидан жиноят содир этиш;

8) куч кўрсатиб ёки руҳий қийнаш, мажбурлаш орқали, бирорга бўйсуниш ёки қарамида бўлиш асосида бўлган жиноят;

9) ўзини ҳимоя қилиш ва иложи йўқлигидан содир этилган жиноят, жиноят содир этган шахсни ушлаш пайтида, тергов ишларини амалга ошириш пайтида жиноий ҳуқуқбузарлик содир этиш;

10) жабр кўрганинг жиноий ҳуқуқбузарликка туртки бўлган қонунга қарши ёки ахлоққа тескари хулқи бўлган пайтда;

11) айбланувчининг ўз айбига иқор бўлиши, ҳуқуқбузарликни очишда, жиноий ҳуқуқбузарликнинг бошқа қатнашчиларини ошкора қилишга ёрдам берса, жиноий ҳуқуқбузарлик натижасида олинган мулкни излашга ёрдам бериш ҳаракатлари бўлса.

54-боб. Жиноий жавобгарлик ва жазони оғирлаштирадиган шароитлар

1. Қуйидагилар жиноий жавобгарлик билан жазони оғирлаштирадиган шароитлар деб ҳисобланади:

1) жиноий ҳуқуқбузарликларнинг бир неча марта содир этилиши, жиноятларнинг қайталаниши, жиноятлар хавфлигининг қайталаниши;

2) жиноий ҳуқуқбузарлик натажасида оғир зиён етказиш;

- 3) жиноий ҳуқуқбузарликни одамлар гурухининг, олдиндан келишиб олиш орқали содир этилиши, жиноий гурух таркибида бўлиш фактлари;
- 4) жиноий ҳуқуқбузарлик содир этганда етакчи ролда бўлиш ва бошқалар.

Жазо деганимиз – суд ечими бўйича белгиланган давлат мажбураш чоралари. Жазо жиноий ҳуқуқбузарлик содир этган айланувчига белгиланади. Жазонинг асосий турлари- айби бор шахснинг эркинлиги ва ҳуқуқларини чеклаш ёки маҳрум этиш. Жазолаш ижтимоий адолатлиликни қолипига келтириш, шу билан бирга судланувчининг феъл-атворига ижобий таъсир этиб тузатишга ҳаракат қилиш ва янги жиноятларни содир этишнинг олдини олиш мақсадида қўлланилади.

Ёдда сақланг!

Жисмоний азоб бериш ёки одамнинг обруйини тушириш кабилар – жазолаш мақсадига кирмайди.

Жиноий хатти-ҳаракат содир этди деб айланган шахсга қўлланилиши мумкин бўлган асосий жазолар:

- жарима;
- тузатиш ишлари;
- жамоат ишларига жалб қилиш;
- қамоқقا олиш;
- чет эл фуқароси ёки фуқаролиги йўқ шахсларни мамлакатдан чиқариб юбориш.

Жиноят содир этди деб айланган шахсга қўлланилиши мумкин асосий жазолар:

- жарима;
- тузатиш ишлари;
- жамоат ишларига қатнаштириш;
- эркинлигидан маҳрум этиш.

Кўшимча жазолар:

- мулкини мусодара қилиш;
- маҳсус, ҳарбий ёки бошқа увонларидан, даражаларидан , давлат мукофотларидан маҳрум этиш;
- аниқ бир хизмат ёки белгили бир ҳаракат билан шуғулланиш ҳуқуқидан айриш.

- Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан маҳрум этиш;
- Чет әлликларни ёки фуқаролиги йўқ шахсларни Қозоғистон Республикасидан депортация қилиш, яъни чиқариб юбориш.

Қозоғистон Республикасининг Жиноят Кодексида тўғри кўрсатилган вазиятларда жиноий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс жиноий жавобгарликдан бўшатилади.

Эътиборберинг!

Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг 5- бўлими. Жиноят жавобгарликдан ва жазодан бўшатиш

- 65-боб. Чин кўнгилдан содир этган жинояти учун ачиниш ҳисси бўлса;
- 66-боб. Ҳимоя қилиш учун боғлиқ бўлган ҳаракат бўлса;
- 67-боб. Процесс шарти талабларини бажарган вақтда;
- 68-боб. Тотувлашувгабоғлиқ бўлган вазиятда
- 74-боб. Ҳомиладор аёлларнинг ва ёш болалари бор аёлларнинг, ёш болаларини ёлғиз ўзи тарбиялаб ўтирган эр кишиларнинг жазо ўташ муддати кейинга қолдирилади;
- 75-боб. Касалликка дучор бўлиши сабабли жазодан бўшатиш;
- 76-боб. Оғир вазиятгадуч келганлиги сабабли жазодан бўшатилиши ёки жазони ўташни кейинга қолдириш;
- 78-боб. Раҳмкўрсатиш ёки кечирим сўраш асосида амалга оширилади.

Жиноий жавобгарликдан бўшатиш жиноятнинг барча турларига бирдай эмас. Қоида бўйича, содир этилган ҳаракат енгил ёки оғирлиги ўрта даражали бўлиши керак.

Шундай қилиб, жиноий жавобгарлик- жиноий ҳуқуқбузарлик содир этгани учун бериладиган қонуний жавобгарликнинг бир тури.

Жиноий жавобгарлик- жиноят содир этгани учун шахсга тайинланадиган жазони ўташ мажбурияти. Жазо якка ёки мулкий характерда ҳуқуқидан маҳрум этиш турида белгиланади ва шахсни содир этган жинояти учун уялтириш, уни тузатиш ва қайта тарбиялаш, шунингдек қатор бошқа шахсларни жиноят содир этишдан узоқ бўлиши учун қўлланилади.

Глоссарий

Жазо — жиноий ҳуқуқбузарлик содир этгани учун суднинг ечими билан тайинланадиган давлатмажбурлаш чоралари.

Жиноий жавобгарлик — айланувчига жазо турида қўлланиладиган давлат мажбурлаш чораси, содир этилган жиноятнинг ҳуқуқий оқибатлари.

Жиноий жавобгарликка тортиш — жиноят содир этган субъектга боғлиқ судгача бўлган тергов ишининг бошланиши, суднинг ишни қараши.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Қонунга қарши ҳаракатлари учун жиноий жавобгарликка тортишнинг хусусиятларини аниқланглар.
2. Қандай давлаторгани шахсни жиноий жавобгарликка торта олади?
3. Жазолашнинг мақсадини очиб күрсатинг.
4. Жиноий ҳуқуқбузарлик содир этган шахсқандай вазиятлардажиной жавобгарликдан бўшатилади?

Мураккаблиги 2- даражали топшириқ. Вазиятларнитаҳлилқилинг.

1) Балоғат ёшига тўлмаган Б. ва А. деган дўстлар (15 ёш) шаҳарда айланиб келиш мақсадида бегона бировнинг автомашинасини ҳайдаб кетиб қолишади. Айланиб бўлгандан кейин улар машинанинг аккумуляторини, ойнасини, магнитофонини ва ғилдиракларини ечиб сотиб юборишади. Пулни ўз эҳтиёжларига яратиб юборишади. Иккови ушлангандан кейин автомашинани тўнаш учун ҳайдаб кетишмагани ҳақида айтишди. Б. ва А. бегона автомашинани ҳайдаб кетишгани учун жиноий жавобгарликка тортиладими? Б. ва А. ўғирлик қилишгани учун жиноий жавобгарликка тортиладими? Саволларгажавоб бериш учун ҚРЖК200-боби ва 188-бобини ўқинглар (иккинчи бўлим).

2) 9- синфа ўқидиган А. , С. , ва Н. деган уч дўсти Н. нинг қариндошининг уйида кинофильм кўриб, мусиқа тинглаб, кечни кўнгилли ўтказмоқчи бўлди. Уйнинг эгаси калитни Н. -га қолдириб, ўзи шаҳар сиртига дам олишга кетади.

Эрталаб С. ва А. уй эгасининг ўзларига ёқкан қимматбаҳо нарсаларини- тўнлар, кўйлаклар, олтин буюмлар) олиб кетди. Уй эгаси қимматли буюмларнинг ўғирланганлигини билиб , суд органларига мурожаат этди. Жиноий иш очилиб, мактаб ўқувчилари С. ва А. полиция ходимлари томонидан ушланди.

Мактаб ўқувчилари бегона буюмларни олгани билан келишишади. Шундай бўлса ҳам, дўсти Н. уйга ўзи чақирганини, уй эгасининг буюмларни фойдаланишга ва олиб кетишга рухсат берганини айтади. С. ва А. буюмларни барини сотиб юбориб, тушган пулни шахсий эҳтиёжларига ишлатиб юборишган.

А. , С. , ва Н. Учови жиноий жазога тортиладими? Ҳар бирининг қанчалик даражада айби бор эканлигини аниқланглар. Келтирилган зиённи ким тўлайди?

Мураккаблиги 2-даражали топшириқ. Ота-оналарингизга ўз мажбуриятларингиз ва ҳуқуқларингиз ҳақида гапириб беринг, ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини солиштиринг. Спиртли ичимлик ичадиган, гиёҳванд ва психотроп моддаларфойдаланадиган, кўча – кўйда хайр- эҳсон сўраб юрадиган ёш ўспириналарга нима деб айтар эдингиз?

Мураккаблиги 2-даражали топшириқлар. Қуйидаги ҳаракатларни муҳокама қилиб, солиштиринглар.

- Ўғирлик – бошқа бегона бировнинг мулкини яширин ҳолатдаолиб қўйиш.
- Тўнаш – бошқа бегона бировнинг мулкини очиқдан – очиқ босиб олиб қўйиш.
- Қароқчилик – бошқа бегона бировнинг мулкини ўғирлаш мақсадида одам ҳаёти ва соғлигига ҳавфликуч қўллашёки шунга ўхшаш зўравонлик кўрсатиш ҳаракатларини қўллаш орқали қўрқитиб босиб олиш.

Ушбу ҳаракатларнимаси билан фарқланади?

Нима учун қароқчилик жиноятнинг энг оғир тури бўлиб саналади? Нима учун унинг якуни оғир жазолаш турига олиб боради? Майда ўғирлик содир этгани учун якка шахсқандай ҳуқуқий жавобгарликка тортилади? Майда қароқчилик ёки майда ўғирлик деган тушунчаларборми? Илмий тадқиқот ишларини юргизинг. Жиноят Кодекси билан илмий адабиётларни кўриб чиқинг.

Рефлексия. Мавзуни қанчалик ўргандингиз? 1-10 оралиғида баҳоланг. Қандай саволларгажавоб топа олмадингиз?

27-§. ПОРАХҮРЛИК ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРИ

Бугунги дарсда:

- Порахұрлыкка қарши ҳуқуқий актларини күриб чиқамиз;
- Порахұрлык ҳуқуқбузарлык субъектларини аниқлаймиз.

Асосий түшүнчалар

- порахұрлык
- порахұрлык ҳуқуқбузарлык турлари
- порахұрлык ҳуқуқбузарлык субъектлари

Порахұрлык масаласи бугунги кунда ижтимоий ҳаётнинг күпчилик жабжаларыда үз ифодасини топиши мүмкін бўлган салбий факторлардан бири ҳисобланади.

Порахұрлык-якка турда ёки ўртада воситачилар орқали мулкка эга бўлиш ёки бошқа кўринишлардан фойдалана олиш учун давлат функцияларидан үз манфаатида фойдаланиш. Бундай ҳаракатлар жамият ва давлатнинг манфаатларига қарама – қарши келади. Порахұрлык ҳуқуқбузарлык содир этгани учун шахс маъмурий жазо ёки жиноий жавобгарликка тортилади.

Бугунги кунда Қозоғистонда фуқароларнинг умр суриш даражасини кўтариш, миллий иқтисоднинг ривожланишига шароит ясаш, бизнес юргизиш шароитларини енгилластириш, аҳолининг ижтимоий фаоллигини ва ҳуқуқий саводхонлигини ошириш мақсадида электрон туридаги ҳукумат ишига диққат қаратилмоқда.

Ёдда сақланг!

Порахұрлык деганимиз давлатбошқаруви функцияларидантескари фойдаланиш, шахсий фойдасиучун лавозимли шахсларни порага сотиб олиш. Порахұрлык қонунга ва жамиятнинг ахлоқий қоидаларига қарши келиш.

“Қозоғистон Республикасининг 2015-2025 йилларга мўлжалланган порахұрлыкка қарши стратегияси “- порахұрлыкка қарши сиёсатнинг асоси бўлади. Ушбу ҳужжат Қозоғистон Республикаси Президентининг Фармони билан 2014 йил 26 декабрда тасдиқланган.

2015-й. 18 ноябрда Қозоғистон Республикасининг “Порахұрлыкка қарши ҳаракат” тўғрисидаги қонуни қабул қилинди.

1-боб: “Порахұрлык – давлат лавозимида бўлган шахсларнинг, давлат функцияларини бажаришга ваколатлик берилган шахсларга тенглаштирилган шахсларнинг, лавозимли шахсларнинг ўзларининг хизмат ваколатларини ва шунга боғлиқ имкониятларидан якка ўзи ёки воситачилар орқали ўзига ёки учинчи шахсларга мулкий ёки бошқа қадр-қимматга эга бўлган

мұлқ олиш мақсадида ноқонуний фойдаланиши, шунга үхаш күринишлар орқали ваколатлиги бор шахсларни порага сотиб олиш".

Порахұрлык ҳуқуқбазарлық субъектлари — давлат функцияларини бажарувчи вакиллар ва уларга тенглаштирилған шахслар киради.

Давлат функцияларини бажаришга ваколатли шахслар:

- 1) Барча лавозимдаги шахслар, Парламент ва Маслағат депутатлари, судлар;
- 2) Қозоғистон Республикасининг давлат хизмати тұғрисида қонуига биноан барча давлат хизматчилари.

Давлат функцияларини бажаришга ваколат берилған шахсларға тенглаштирилғанлар:

- 1) Маңаллий үзини – үзи бошқариш органларига сайланған шахслар;
- 2) Қозоғистон Республикасининг қонунида белгиланған тартиб билан Қозоғистон Республикасининг Президентлигига, Қозоғистон Республикаси Парламентининг ёки маслағатларнинг депутатлигига, вилоят ақамияти бор шаҳарларнинг, овул, овул округларнинг ҳокимлигига, шу билан маңаллий үзини- үзи бошқариш сайланадиган органининг аъзолигига номзодлар сифатида қўйилған фуқаролар;
- 3) Маңаллий үзини-үзи бошқариш органида туроқли ёки вактінча ишлайдиган, меҳнатига маош тұланадиган Қозоғистон Республикасининг давлат бюджет харажатларини юргизадиган хизматчи;
- 4) Давлат ташкилотида ёки нодавлат сектор субъектида бошқарувчилик функцияларни бажарадиган шахс, Қозоғистон Республикаси Миллий Банки билан унга қарайдиган муассасалар хизматчилари;

Порахұрлык субъектларига, шунингдек қатор лавозимли шахсларнинг ва бошқа давлат функцияларини бажаришга ваколат берилған шахсларни ва уларға тнглаштирилғанларни, мулкий бойликларни қонунга қарши берадиган шахсларни порага сотиб оладиган якка ёки юридик шахслар киради.

Порахұрлык ҳуқуқбазарлық субъектлари порахұрлык жиноят содир этгани учун 16 ёшдан бошлаб жиноий жавобгарликка тортилади.

Қозоғистон Республикасининг Жиноят кодексида порахұрлык ҳуқуқбазарлық турлари күрсатилған. Барча порахұрлык жиноий ҳуқуқбазарлары жиноят бўлиб ҳисобланади, яъни жамиятга хавфи бор, давлатга, жамиятга, якка шахсга катта зиён келтиради. Унга жарима тўлаш, тузатиш ишлари, эркинлигини чеклаш, эркинликдан маҳрум этиш, мулкини мусодара қилиш, маълум бир лавозимда бўлиш ёки маълум бир хизмат билан шуғулланиш ҳуқуқидан бутун умрга айрилиш каби жазо турлари қўлланилади.

Қозғыстон Республикасининг Жиноят Кодекси:

- 361-боб- Лавозимлик ваколатлардан тескари фойдаланиш;
- 362-боб- Бошқарув ёки лавозимлик ваколатлардан ҳаддан ташқари ошириб фойдаланиш;
- 363-боб- Лавозимли шахснинг ваколатликларини эгаллаб
- 4) 364-боб- Тадбиркорлик хизматга қонунсиз қатнашиш;
- 5) 365-боб- Қонуний тадбиркорлик хизматига ҳалақит бериш;
- 6) 366-боб- Пора олиш;
- 7) 367-боб Пора бериш;
- 8) 368-боб Поражүрликка воситалик қилиш;
- 9) 369-боб Хизмат бобида ёлғон ҳаракатлардан фойдаланиш;
- 10) 370-боб Хизматдаги ҳаракатсизлик
- 11) 371-боб Ўз ишига бепарволик билан қараш.

Поражүрлик ҳуқуқбузарликлар, шу билан қатор “Маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳақида” Қ Р Кодексида күрсатилган. Маъмурий ҳуқуқда поражүрлик ҳуқуқбузарлиги учун жарима солинади.

Қозғыстон Республикасининг “Маъмурий ҳуқуқбузарлиги ҳақида” Кодекси

- 1) 676-боб: Жисмоний шахснинг қонунсиз моддий совға бериши;
- 2) 677-боб: Давлат функцияларини бажаришда ваколат берилган шахснинг ёки унга тенглаштирилган шахснинг қонунсиз моддий совға олиши;
- 3) 678-боб: Юридик шахснинг қонунсиз моддий совға бериши;
- 4) 679-боб: Давлат органлари билан маҳаллий ўзини- ўзи бошқариш органларининг қонунсиз тадбиркорлик хизматни амалга ошириши ва қонунсиз даромад олиши;
- 5) 680-боб: Давлат органлари бошлиқларининг поражүрликка қарши ҳаракат билан боғлиқ чораларни амалга оширмаслиги;
- 6) 681-боб: Аввал поражүрлик жинояти содир этган шахсларни ишга қабул қилиш.

Тез-тез учраб турадиган вазиятларни күриб чиқайлик. Бу хизмат борасидаги ваколатидан фойдаланиш, пора бериш ва пора олишdir.

Пора — давлат хизматидаги шахсга күрсатган хизмати учун пул ёки бошқа қадр-қимматтаға әга бўлган совға бериш.

Пора олиш — хизмат бобидаги жиноятнинг энг ҳавфли тури, пора олиш дегани “лавозимдаги хизматчининг бошқалардан ўзининг иши ёки күрсатган хизмати учун қонунга тўғри келмайдиган ҳолда моддий совға олиши” дир.

Пора бериш — лавозимдаги шахснинг қонуний ёки ноқонуний ҳаракати (ҳаракатсизлиги) учун, пора берувчининг фойдасига маълум бир ишига ёрдам бериш, шу билан қўллаш учун ёки хизматдаги

тескари ишга била туриб йўл қўйиши учун лавозимли шахсга якка ўзи ёки воситасичи орқали пора бериш туридаги жиноят.

Пора бериш ва олишга жарима тўлаш ёки мулкини мусодара қилиб, эркинликдан маҳрум қилиш, маълум бир хизмат билан шуғулланиш ёки белгили бир иш-ҳаракат билан шуғулланиш ҳуқуқидан бир умрга айириш жазоси тайинланади.

Эътиборберинг!

Пора бўлиши мумкин :

Мулклар – пул, унинг ичига чет эл валютаси, бошқа қимматга эга нарсалар, қимматбаҳо қоғозлар, ишлаб чиқариш хом ашёлари, нарса-буюмлар ва бошқа турли мулк турлари киради.

Пора оловчига текин ёки паст баҳо билан кўрсатиладиган мулкий сифатдаги хизматларва фойдатопишлар. Бунгадам олиш жойларида даволанишёки саёҳатга йўлланма олиш, йўл юриш чипталарини олиб бериш, лавозимдаги хизматчининг чиқимларини тўлаббериш, қурилиш ишларини юргизиб бериш ва бошқалар киради.

Яширин пора тури – пора оловчига мулкий кўринишда фойдақўрсатиш; қарзини кечириш, лавозимли шахснинг қарзини тўлаббериш, суддан мулкий талаб – аризаларни қайтариб олиш, маълум бир мулкни текин ёки паст баҳога фойдаланишга бериш, енгиллаштирилгантурдаги насияларни олишга имконият яратиб бериш ва бошқа шунга ўхшаш ҳаракатлар.

Пора олиш субъекти – давлат хизматчилари, лавозимдаги шахслар ёки уларга тенглаштирилганлар бўлиши мумкин.

Пора бериш субъекти – 16 ёшга етган шахс бўлиши мумкин. Лавозимли ваколатни ҳаддан ташқари ошириб фойдаланиш дегани – давлат хизмат кўрсатиш ваколати бор шахснинг ё унга тенглаштирилганларнинг ўз ваколатидан чиқиб кетиш ҳаракатларни содир этиши. Бу ҳаракатлар ўзининг (бошқа шахснинг ёки ташкилотнинг) фойда топиши мақсадида содир этилади, фуқароларнинг ёки ташкилотларнинг ҳуқуқлари билан қонуний манфаатларини ёки жамиятнинг, давлатнинг қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатларини бузишга олиб келади.

Порахўрлик ва унинг оқибатлари

Бошқарув тартибига, давлат бошқарув органларининг барча соҳасидаги (қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқарув органлари) давлат хизматининг манфаатлари билан ишларига тажовузкорлик қилиши жиноят объекти бўлиб саналади.

Эътиборберинг!

Лавозимли ваколатни ошириб фойдаланишдеганимиз- давлатхизматчиларининг қонун билан тасдиқланган мажбуриятларини бузиши, қонунлар, қоидалар ва бошқалар билан тартибга солинадиган, уларнинг салоҳиятига кирмайдиган ҳаракатларни бажариши.

Лавозимли ваколатни ҳаддан ташқари ошириб фойдаланиш ҳаракатда, ҳаракатсиз турида ўз ифодасини топади. Лавозимли ваколатни ошириб фойдаланиш фуқароларнинг конституцион ҳуқуқлари ва эркинликларига зиён келтириши ва давлат органларининг обрўйини тушириши, бошқа жиноятларнинг содир этилишига имконият бериб, уларни яшириши мумкин.

Фуқаролар, ташкилотларнинг ҳуқуқлари билан юридик қонуний манфаатларини бузиш деганимиз — уларга моддий зиён келтиришdir. Порахўрлик жинояти натижасида юридик шахсга зиён келтириш — юридик шахснинг хизмати, маҳсулот чиқаришнинг тўхтатилиши, ташкилотнинг бир қолипда ишлашига тескари нағини кўрсатади.

Шундай қилиб, порахўрлик орқали қонунни бузиш жамият билан жамият аъзоларига сиёсий, моддий заар етказиб, ижтимой қадриятлар билан жамиятнинг ривожланишига катта зиёнини келтиради.

Порахўрликка қарши ҳаракат йўлларини кўриб чиқамиз. Аввало порахўрликни юзага чиқарувчи сабаблар ва ҳолатларни йўқ қилиш керак. Танбех бериш, аниқлаш, пора олишнинг олдини олиш, оқибатлари юзасида турли ишларни олиб бориш керак. Давлат хизматида бўлган ёки шу ниятда бўлган шахсларнинг ишбилармонлик ва руҳий-одамгарчилик қадриятларига қўйиладиган талабларни кучайтириш керак. Давлат лавозимидағи шахсларнинг ёки шунга тенглаштирилганларнинг хизматининг очиқлигини таъминлаш ўринлидир. Шу билан бирга ишчиларнинг порахўрликка қарши ҳаракат қилиш ҳақидаги ҳуқуқий билим даражасини кўтариш, уларда порахўрликка қарши тартиб кўникмаларини ривожлантириш, порахўрликни умуман қабул қиласликини тарбиялаш жоиздир. Оммавий ахборот воситаларида, интернет орқали порахўрликка йўл қўйилган далилларни кўрсатиш олдини олиш чораларига киради.

Глоссарий

Порахұрлик — үз фойдасиучун давлатлавозимидаги шахснинг үз ваколатидан ошириб шахсий манфаатидағойдаланиши.

Порахұрликка кирадиган қонунбузарликлар — қонун билан тасдиқланган тартиб, маъмурий ва жиноий жавобгарликка олиб келадиган, порахұрликни юзага келтирадиган ҳолатни амалга оширадиган ҳаракат.

Пора — күрсатган хизматиучун субъектнинг лавозимдаги шахсгалпул ёки бошқа моддий қимматга эга бўлган нарса- буюмни бериши.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

1. Порахұрлик тушунчаси ва унинг турларини очиб күрсатинглар.
2. Порахұрликнинг субъектини аниқланглар.
3. Порахұрликнинг олдини олиш йўлларни очиб күрсатинглар.

Мураккаблиги 2-даражали топшириқлар. Порахұрликнинг мазмунини очиб күрсатинглар. Оммавий ахборот воситалари материалларидан фойдаланиш. Элимизда порахұрликнинг олдини олиш учун қандай иш- ҳаракатлар қилиниши керак?

Мураккаблиги 3- даражали топшириқлар. Вазиятларни баҳоланг.

1. Болабоғча тарбиячисига туғилған кунига ота-оналар қимматбаҳо совға бериши. Бувазиятдапорахұрликнинг күриниши борми? Болабоғча тарбиячиси порахұрликнинг субъекти бўладими? Бола боғча тарбиячиси томонидан қонунбузарлиқка йўл қўйилдими? Ота-оналар томонидан-чи?

2. Банк хизматчиси банк клиентига моддий совға учун каттакўламда кредит олишга ёрдам бериши таклифқилди. Бувазиятдапорахұрликка йўл қўйилғанми? Банк хизматчиси порахұрликнинг субъекти бўладими? Банк хизматчиси қандай қонунбузарлиқка йўл қўйди?

3. Йўл полицияси хизматчиси белгиланганбир ҳақ учун йўл ҳаракатини бузувчисини жазога тортмай қўйиб юборди. Бу ерда порахұрлик күриниши борми? Йўл полицияси хизматчиси порахұрликнинг субъекти бўладими? Йўл полицияси хизматчиси қандай қонунбузарлик қилди?

Рефлексия. Юқоридаги мавзуни қанчалик даражада тушунганингизни баҳоланг (1- 10 гача) Қайси саволлар тушунарли бўлмади?

28-§. ИНСОНПАРVARЛИК ҚOИДASI VA ЖАЗО

Инсонпарварлик қоидаси якка шахснинг ҳуқуқларини кўрсатадиган Қозоғистон Республикасининг конституциясидан чиқади. ҚР Конституциясининг 1-бобида «Қозоғистон Республикаси ўзини демократик, ҳуқуқий ва ижтимоий давлат сифатида белгилайди, унинг энг қимматли хазинаси-инсон, инсон ҳаёти, ҳуқуклари ва эркинлиги» деб айтилган.

Бугунги дарсда:

- Жиноят кодексида инсонпарварлик кўрсаткичларини ўқиб ўрганамиз;
- Унинг қонун асосидаги мамалакатни қолиплаштиришда аҳамиятини очишга ҳаракат қиласмиз.

Ёдда сақланғ!

Инсонпарварлық қоидаси — мамлакатта инсоннинг хавфлигини сақлаш, якка шахснинг ва жамиятнинг манфаатини ҳимоя қилиш талабини қўйиш.

Асосий тушунчалар

- Инсонпарварлық
- Инсонпарварлық қоидаси
- Жиноий ҳуқук

Инсонпарварлық деганимиз, энг биринчи ўринда, жазонинг одил ва тўғри бўлиши. Улар ҳақиқатдан ҳам керак бўлган пайтда қонунбузарга ва жамиятнинг бошқа ножӯя ҳаракатдаги аъзоларига қўлланилиши мумкин. Жазо турлари ваҳший бўлмаслиги ва инсонга ҳаддан ташқари жисмоний азобуқубатлар етказмаслиги керак.

Жиноят кодексида гуманизмнинг икки томони ёритилади: бир томондан, у қонунга бўйсунган аъзоларнинг ҳуқуқларининг бузилмаслигини таъминлайди, иккинчи томондан қонунни бузган одамга бериладиган жазони енгиллаштириш, агар шундай вазиятлар бор бўлса, учун қўлланилади. Жамият аъзоларининг манфаатини қўллаш ва фуқароларнинг жиноий томонидан ҳимоялаш, керак бўлган минимумни ўзида ифодалайди.

Инсонпарварлық қоидаси – юридик мазмуни бор вазиятларда жамият манфаатини ҳимоя қилувчи ҳуқуқининг, эркинлигининг, инсон ва фуқаронинг виждони билан қонун томонидан ҳимоя қилувчи, инсонни энг қиммат хазина деб баҳоловчи, нормалар билан тасдиқланган инсонпарварлик-ҳуқуқий талаблар тизими.

Инсонпарварлик қўйидаги талаблар орқали ўз ифодасини топади:

Қозогистон Республикасининг энг қиммат хазинаси – инсон ва унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва эркинлиги (ҚР конституциясининг 1-боби)

Жавобгарликни кучайтирадиган ёки юзага чикарадиган қонуннинг тескари кучининг бўлмаслиги

Ишонтириш ва мажбурлашнинг бирлиги

Фуқароларни тарбиялаш

Жисмоний азоб-уқубатга йўл бермаслик, шахсни камситмаслик, обўйини туширмаслик

Инсоннинг ва фуқаронинг моддий бўлмаган имкониятларини ҳимоя қилиш

Инсонни, унинг ҳуқуқлари ва эркинлигини қиммат хазина деб билиш

Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинлигини ҳимоялаш кафолати

Инсонпарварлик идеяси Қозоғистон Республикасининг Жиноят кодексида ўз ифодасини топган. Ушбу кодексда жиноий қонуннинг бош вазифаси инсон ва фуқаронинг ҳуқуклари ва эркинлигининг жиноий тажовузлиқдан ҳимоя қилиш бўлиб ҳисобланади.

Инсонпарварликнинг кўринишининг бир нечта аспектлари бор, унинг устига инсонпарварликни худди шундай тушуниш бошқа томонларини ажратиб кўрсатишга имконият беради.

Биринчи аспект, инсонни қийнаш, унга зўрлик- зўравонлик кўрсатиш, нафсониятига тегиши каби ҳаракатларга йўл қўймаслик. Инсонпарварликни кўзга кўрадиган-формал равишида ифодалайди. Инсонпарварлик инсонларнинг феъл-атворидаги қонунга қарама-қарши ёки қарама – қарши бўлмаган томонларига қарамасдан, ахлоқий-ҳуқуқий категория сифатида инсон шахсини ҳурмат қилишини тақозо этади. Бу маънода инсонпарварлик одиллик қоидаси билан бевосита боғлиқ, чунки инсонпарварлик ҳамда одиллик ҳам ахлоқий-ҳуқуқий категорияларга тегишли. Инсонпарварлик қонунбузарга ҳамда жабр кўрган инсонга, шу билан бирга бутун жамиятга нисбатан ўз ифодасини топади. Ҳуқуқий меъёр тизими жиноий ҳуқуқбузарлик учун кўриладиган жазони тайинлаш тар-

тиби ва шартини белгилайди, суд орқали ижро этувчи маҳаллий бошқарув субъектилариға асос бўлади.

Жавобгарликнинг инсонпарварлик мақсади ва унинг жабр кўрганни ҳимоя қилишга йўналтирилган, энг олди билан, турли норматив-юридик актларда кўрилади. Жисмоний шахсга бўлган қонунбузарликнинг таркибини талқин қилинишидан кўринади. Балоғат ёшига етмаганлар, ҳомиладор аёллар, маълум категориядаги шахсларнинг ҳуқуқлари ўзгача ҳимоя қилинади.

Қонунбузарлик қилган шахсга инсонпарварлик кўз қарашда бўлиш, бутун олам тажрибасида жиноий сиёсатни амалга оширишда ўз ифодасини топган.

Инсонпарварлик аспектининг иккинчи томони жавобгарликдан кутула олмаслик билан жамиятнинг барча аъзоларининг қонун олдидаги teng ҳуқуқлигидадир.

Аҳлоқий томондан инсонпарварликнинг бу аспектлари қонунни бузган шахсни кечириш, раҳм этиш мумкин эканлигини ифодалайди. Инсонпарварлик бу маънода алоҳида қонунбузарликка йўл қўйган субъектларга имтиёз бериш, амнистия ёки афв этиш орқали тўлиқ кечириш усулларини ҳам ифодалайди. Юкорида кўрсатилган имтиёз қонунбузарликка йўл қўйган шахснинг ўтайдиган жазосини енгиллаштиради. Ҳомиладор аёлларга ва балоғат ёшига етмаган кичик ёшдаги болалари бор аёлларга жазони ўташ вақти кейинга ўзгартирилади. Жиноят кодекси балоғат ёшига етмаганларга жазо ўташни имтиёзлик асосидаги шартларини кўриб чиқади. Бир нечта жазо турлари қарияларга ва аёлларга ҳукм қилинмайди (ўлим ҳукми, бутун умрга эркинликдан маҳрум этиш). Инсонпарварлик қоидаси юридик жавобгарликдан — амнистия ёки афв этиш ҳужжатлари асосида ўз ифодасини топади.

Инсонпарварлик афв этиш билан кечириш актлари асосида қонуний жавобгарликдан ёки жазодан бўшатишда ўз ифодасини топади. Афв меъёраҳм этиш актида қонун чиқарувчи афв этиш ҳақидаги ечимни қабул қилганда инсонпарварлик қоидасини бошлиқка олади.

Шундай қилиб, инсонпарварлик қоидаси-қонунда тасдиқланган, субъектларга ҳурмат билан қарашга йўналтирилган асос бўладиган ғоя.

Глоссарий

Инсонпарварлик — юридик аҳамияти бор вазиятлардажамият манфаатини ҳимоя қилувчи, ҳуқуқнинг, эркинликнинг, инсон ва фуқаронинг виждони ва қонун томонидан обрўйини ҳимоя қилувчи, инсонни энг қимматли хазина сифатида баҳоловчи, маълумнормалар билан тасдиқланганинсонпарварлик-ҳуқуқий талаблар тизими.

Текшириш учун саволларва топшириқлар

- Инсонпарварлық қоидалари деганимиз нима?
- “Жиноят кодексида инсонпарварлық қоидаси керакми?” мавзусида баттказинг. Саволларга жавоб беринг: “Инсонпарварлық қоидаси бизга нима беради?”, “Жиноят кодексида бу қоиданың құлланмаслик үзіншілік мүмкінми?”, “Айнан шу жиноят кодексида бу қоиданың құлланылиши нима учун ажамиятлидір?”?

Муракаблиға 1- даражада бўлган топшириқлар. Жадвални түлдиринглар.

24-жадвал

Қонундаги инсонпарварлық

Инсонпарварлық-аҳлоқий-хуқуқий категория	Инсонпарварлық-одоб-аҳлоқ категорияси

Муракаблиғи 2- даражали топшириқ

- Нима сабабдан ҳомиладор аёллар, ёши 14 га тўлмаган болаларнинг оналари, балоғат ёшига етмаган ёш ўспириналар учун жазони ўташ кейинга қолдирилади? ” мавзусида сұхбат ўтказинг. Жазони ўташда ушбу қоиданың құлланылишининг ижтимоий ажамияти нимада?
- «Жиноий қонунбузарлыкка йўл қўйган шахсларга инсонпарварлық кўз қарашда бўлишнинг ажамияти” мавзусида эссе ёзинг.

Рефлексия. Ушбу мавзуни қанчалик даражада ўзлаштирдингиз?(1-10) гача баҳоланг. Сизга қандай саволлар тушунарли бўлмади?

ХУЛОСА

Азиз үқуевчилар!

Сиз йил давомида “Хукуқ асослари” фанини ўзлаштиредингиз. Ҳозирги замонда ижтимоий тартибни, ижтимоий келишим ва туроқликтин таъминловчи асосий институт-давлат ва қонун эканлигини тушундигиз. Хукуқ ва давлат инсонни ҳар хил тартибсизликтерден сақлайди ва ўзининг асосий мажбурияти деб билади.

Энди сизлар ҳукуққа таъриф бериб, унинг асосий белгиларини күрсатыб, унинг ижтимоий меъёрлари тизимидағи ўрнини аниклай оласизлар. Шу каби, Қозоғистон Республикасида фуқаролик жамиятива ҳуқуқий давлат қуришнинг аҳамияти ва әхтиёжини айтиб берса оласизлар.

Шу борада сизлар Қозоғистон Республикасининг конституцияйи таркиби, давлат органлари тизими, ўз ҳукуқларингиз ва мажбуриятларингиз ҳақида билиб олдингиз. Шунингдек, сизлар фуқаролик, оиласавий, маъмурий ва жиноий ҳукуқ меъёрларини тизимга келтирілген муносабатлар ҳақида күз қарашиңгиз шаклланган бўлади.

Сизлар қонунбузарлик учун ҳуқуқий жавобгарликка тортилиш мумкинлигини аниқ билдинглар. Энди сиз ўз ҳукуқларингиз ва манфаатларингизни қонуний йўл орқали ҳимоя қила оласиз.

Сизнинг ҳар бирингиз ҳаракатда бўлган қонунга бўйсуниш, унинг меъёрлари асосида яшаш қанчалик аҳамиятли эканини тушундигиз.

Ўсиб келаётган ёш авлод Қозоғистон халқининг эзгулиги учун хизмат қилиб, ҳукуқ асосидаги давлат ва фуқаролик жамиятини қуришга интилиши керак. Сизларга муваффақият тилаймиз!

Хурмат билан дарслик муаллифлари!

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР ТИЗИМИ

1. Қозоғистон Республикасининг Конституцияси (Конституция 1995 йил 30 августда республика референдумида қабулланди);
2. “Қозоғистон Республикасида сайлов ҳақида” Қозоғистон Республикасининг 1995 йилги 28 сентябрида № 2464 Конституциявий қонуни;
3. “Қозоғистон Республикасининг Президенти ҳақида” Қозоғистон Республикасининг 1995 йилги 26 декабридаги № 2733 Конституциявий қонуни;
4. “ Қозоғистон Республикасининг Парламенти ва унинг депутатларининг мартабаси ҳақида” Қозоғистон Республикасининг 1995 йилги 16 октябрида № 2529 Конституциявий қонуни;
5. “Қозоғистон Республикасининг Ҳукумати ҳақида” Қозоғистон Республикасининг 1995 йилги 18 декабридаги № 2688 Конституциявий қонуни;
6. “Қозоғистон Республикасининг Конституциявий Кенгаши ҳақида” Қозоғистон Республикасининг 1995 йилги 29 декабридаги № 2737 Конституциявий қонуни;
7. “Қозоғистон Республикасининг суд тизими билан судъяларининг мартабаси ҳақида” Қозоғистон Республикасининг 2000 йилги 25 декабридаги № 132 Конституциявий қонуни;
8. “Қозоғистон Республикасининг Жиноят кодекси” Қозоғистон Республикасининг Кодекси 2014 йилги 3 июлидаги № 226-V ҚРҚ;
9. “Маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳақида” Қозоғистон Республикасининг Кодекси (2014 йилги 5 июлидаги № 235-V ҚРҚ)
10. Қозоғистон Республикасининг Экология кодекси (Қозоғистон Республикасининг 2007 йилги 9 январидаги № 212 Кодекси)
11. Қозоғистон Республикасининг фуқаролик кодекси (умумий бўлим) (Қозоғистон Республикасининг Кодекси 1994 йилги 27 декабридаги № 268-XIII).
12. Қозоғистон Республикасининг фуқаролик кодекси (маҳсус бўлим) (Қозоғистон Республикасининг 1999 йилги 1 июлидаги № 409 Кодекси).
13. “Қозоғистон Республикасининг Экология кодекси” Қозоғистон Республикасининг Кодекси 2007 йилги 9 январидаги № 212 Кодекси;
14. “Қозоғистон Республикасининг фуқаролик кодекси” (Умумий бўлим) Қозоғистон Республикасининг Кодекси 1994 йилги 27 декабрдаги № 268 XIII;
15. “Қозоғистон Республикасининг Мехнат Кодекси” Қозоғистон Республикасининг Кодекси 2015 йилги 23 ноябридаги № 414-V ҚРҚ;
16. “Никоҳ (эр- хотинлик) ва оила ҳақида” Қозоғистон Республикасининг 2011 йилги 26 декабридаги № 518- IV Кодекси;
17. “Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси” Қозоғистон Республикасининг Кодекси 2015 йилги 31 октябридаги № 377-V ҚРҚ;
18. “Қозоғистон Республикасининг Жиноий процессуал кодекси” Қозоғистон Республикасининг Кодекси 2014 йилги 4 июлидаги № 231-V ҚРҚ;
19. “Порахўрликка қарши кураш ҳақида” Қозоғистон Республикасининг Қонуни 2015 йилги 18 ноябридаги № 410- V ҚРҚ;
20. “Қозоғистон Республикасининг маҳаллий давлат бошқарув ва ўзини ўзи бошқарув ҳақида” Қозоғистон Республикасининг 2001 йилги 23 январидаги № 148 Қонуни;
21. “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳақида” Қозоғистон Республикасининг 2010 йилги 4 майдаги № 274 – V Қонуни;

22. “Инсон ҳуқуқларининг ҳаммага бирдай декларацияси” Декларация Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг резолюцияси билан 1948 йилги 10 декабрда № 217 А (III) қабул қилинган;
23. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Устави (1945 йилги 26 июнида, Сан-Франциско)
24. Халқаро келишим шартлар ҳуқуғи ҳақида Вена конвенцияси (1969 йилги 23 май)
25. Назарбаев Н. А. Евразия юрагида. Астана, 2017.
26. Назарбаев Н. А. Мустақиллик стратегияси. — Алмати: Атамура, 2003. 312бет.
27. Құнанбаев Абай. Асарларининг икки бобли түлиқ мажмуди. Шеърлар ва поэмалар. — Алмати “Бадий адабиёт”, 1957.
28. Ибраева А. С. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: З-нашр. — Алмати: Жети Жарғы, 2017. 344 б.
29. Булгакова Д. А. Давлат ва Ҳуқуқ Назарияси. Үқув қуроли. — Алмати, 2014. 233б.
30. Комаров С. А. Давлат ва хуқуқниниг умумий назарияси. — М., 2007. 356б.
31. Сапарғалиев Г. С. Қозоғистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуғи. — Алмати, “Жети Жарғы”, 2002.
32. Таранов А. А. Қозоғистон Республикасининг Маъмурий ҳуқуқи. Академиялик курс. — Алмати, 2003.
33. Қозоғистон Жиноят ҳуқуқи (Умумий бўлим). Дарслик. Ред. И. И. Рогов, С. М. Баймурзин — Алмати, 1998.
34. Культелеев С. Т. Қозоғистон Республикасининг Экология ҳуқуғи: үқув қуроли. Алмати, 2003.
35. Артиқбаев Ж. Қозоқ жамияти: дастурлар ва янгиланишлар. — “Полиграфия”, 1993.

МУНДАРИЖА

Кириш сүз 4

I бөб. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ

§ 1. Ҳуқуқ түшунчаси.....	5
§ 2. Ҳуқуқий давлат	12
§3 Фуқаролик жамият	16

II бөб. КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ

§4 Конституциявий тузум асослари.....	22
§5. Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари.....	27
§6. Давлат органларининг Конституциявий тизими	38
§ 7. Қозоғистон Республикасининг сайлов тизими	44

III бөб. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ

§ 8. Фуқаролик ҳуқуқ түшунчаси	49
§ 9. Мулк ҳуқуқи	54
§ 10. Фуқаролик ҳуқуқдаги мажбуриятлар ва масъулият	58
§ 11. Истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш.....	61

IV бөб. МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ

§ 12. Меҳнат ҳуқуқи түшунчаси	68
§ 13. Меҳнат шароитлари. Меҳнатни муҳофаза қилиш	72
§ 14. Меҳнат шартномаси.....	78

V бөб. ОИЛА ҲУҚУҚИ

§ 15. «Оила ҳуқуқи» түшунчаси	83
§ 16. Никоҳланиш ва никоҳни бузиш йўллари	88
§ 17. Оила аъзоларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари.....	93
§ 18. Болаларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари	98
§ 19. Оиланинг жамиядаги аҳамияти.....	104

VI бөб. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ

§ 20. Маъмурый ҳуқуқ түшунчаси	108
§ 21. Маъмурый ҳуқуқбузарликлар	112
§ 22. Маъмурый жавобгарлик	119
§ 23. Маъмурый ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш	124

VII бөб. ЖИНОИЙ ҲУҚУҚ

§ 24. Жиноий ҳуқуқ түшунчаси	130
§ 25. Жиноий ҳуқуқбузарлик түшунчаси.....	134
§ 26. Жиноий жавобгарлик	140
§ 27. Порахўрлик ҳуқуқбузарликлари.....	146
§ 28. Инсонпарварлик қоидаси ва жазо	152
Холоса	156
Фойдаланилган адабиётлар тизими.....	157

Учебное издание

**Ибраева Алуа Саламатовна
Гончаров Сергей Борисович**

ОСНОВЫ ПРАВА

**Учебник для 9 классов общеобразовательных школ
(на узбекском языке)**

**Дарсликда фотографларнинг *Д. Сланов, С. Қызайбекнинг*
суратларидан фойдаланилди**

**Мұхаррир М. Алимкулова
Бадий мұхаррир А. Ақил
Техник мұхаррир И. Тарапунец
Компьютерда сақыфалаган Ж. Бекбүсінова**

**Нашриётта 2003 йил 7-иүлда Қозогистон Республикаси Таълим ва фан
министрлигининг № 0000001 рақамли давлат лицензияси берилған**

ИБ № 6060

**Нашрға 26.08.19 рухсат этилди. Ҳажми $70 \times 100 \frac{1}{16}$. Офсет қоғози. Ҳарф тури
«SchoolBook Kza». Офсет нашри. Шартли босма табоғи 12,90. Шартли бүёқ
тамғаси 52,25. Нашр ҳисоб табоғи 8,24. Адади 7000 дона. Буюртма №
«Мектеп» нашриёти, 050009, Алмати шаҳри, Абай шоҳ күчаси, 143-үй
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mekter@mail.ru
Web-site: www.mekter.kz**

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

